

ISSN: 2149-8598

Available online at
<http://javstudies.com>

INTERNATIONAL
REFEREED
PEER
REVIEW
E-JOURNAL

| VOLUME **7**

| ISSUE **2**

■ YEAR **2021**

EDITORIAL

Dear scientists and visitors,

JAVStudies, which is an international refereed scientific journal covering the studies of economics, business, finance, political science, public administration, local governments, urbanization, social services, international relations, finance, econometrics, tourism, foreign trade, agricultural economy, labor economy, management information systems, health management, industrial engineering, engineering economics, logistics and other studies on economics, business administration, applied sciences and political and administrative sciences, is published four times a year.

JAVStudies is an internationally indexed journal and has been publishing for 7 years. The journal, which continues its publishing life with the ISSN number 2149-8598, has an electronic format. JAVStudies scanned by international indexes and databases such as International Index Copernicus (ICI), Eurasian Scientific Journal Index (ESJI), Directory of Research Journals Indexing (DRJI), ResearchBible (Academic Resource Index), Scientific Indexing Services (SIS), Advanced Science Index, Akademik Arastirmalar Indeksi (Acarindex.com), Sosyal Bilimler Atif Dizini (SOBIAD), Social Science Research Network (SSRN), Idealonline Veri Tabani, Ajindex Academic Journals, Arastirmax.

In the journal, the review process is carried out objectively and impartially, and the double-blind peer review system is applied, in which the names of the referees and authors are hidden. Efforts are made to ensure completing the process quickly and the accepted articles are given a DOI number.

Contributing to the journal by your precious works is very important for us in terms of developing science in the world, being beneficial to humanity and becoming a more qualified journal. We hope that this issue is helpful and we thank you, our esteemed scientists and readers, for your interest.

Prof. Dr. İbrahim Halil Sugözü

Editor-in-Chief

GENERIC PAGE*javstudies.com**javstudies@gmail.com***Disciplines**

economics, finance, business administration, econometrics, tourism, foreign trade, labor economics, agricultural economics, engineering economics, labor economics, management information systems, political science, public administration, local government issues, urbanization, social work, international relations, health management, logistics management

FrequencyMarch, **June**, September, December**International Refereed & Indexed / Open Access E-Journal**

JAVStudies, which is an international refereed scientific journal covering the studies of economics, business, finance, political science, public administration, local governments, urbanization, social services, international relations, finance, econometrics, tourism, foreign trade, agricultural economy, labor economy, management information systems, health management, industrial engineering, engineering economics, logistics and other studies on economics, business administration, applied sciences and political and administrative sciences, is published four or five times a year.

JAVStudies is an internationally indexed journal and has been publishing for 7 years. The journal, which continues its publishing life with the ISSN number 2149-8598, has an electronic format. JAVStudies scanned by international indexes and databases such as International Index Copernicus (ICI), Eurasian Scientific Journal Index (ESJI), Directory of Research Journals Indexing (DRJI), ResearchBible (Academic Resource Index), Scientific Indexing Services (SIS), Advanced Science Index, Akademik Arastirmalar Indeksi (Acarindex.com), Sosyal Bilimler Atif Dizini (SOBIAD), Social Science Research Network (SSRN), Idealonline Veri Tabani, Ajindex Academic Journals, Arastirmax.

In the journal, the review process is carried out objectively and impartially, and the double-blind peer review system is applied, in which the names of the referees and authors are hidden. Efforts are made to ensure completing the process quickly and the accepted articles are given a DOI number.

Prof. Dr. Ibrahim Halil Sugoza**Editor-in-Chief**

EDITORIAL BOARD		
Editor-in-Chief		
Prof. Dr. Ibrahim Halil SUGOZU	Macroeconomics	Kyrgyz-Turkish Manas University / Kyrgyzstan
Co-Editors-in-Chief		
Assoc. Prof. Dr. Abdullah AYDIN	Polit. Science & Int. Relations	Mustafa Kemal University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Bilal SOLAK	Accounting & Finance	Kyrgyz Turkish Manas University / Kyrgyzstan
Editorial Board		
Prof. Dr. Mahmut Hakki AKIN	Political Sociology	Istanbul Medeniyet University / Turkey
Prof. Dr. Mbodja MOUGOUE	Finance	Wayne State University / US
Prof. Dr. Ramazan YANIK	Accounting & Finance	Ataturk University / Turkey
Prof. Dr. Volkan ALPTEKIN	Macroeconomics	Izmir Katip Celebi University / Turkey
Prof. Dr. Yeter DEMIR USLU	Healthcare Management	Istanbul Medipol University / Turkey
ADVISORY EDITORS		
Prof. Dr. Abdulkadir BULUS	Economic History	Necmettin Erbakan University / Turkey
Prof. Dr. Adem ESEN	Macroeconomics	Istanbul University / Turkey
Prof. Dr. Ahmet AY	Macroeconomics	Selcuk University / Turkey
Prof. Dr. Ali SAHIN	Political Science	Selcuk University / Turkey
Prof. Dr. Arzdar KIRACI	Economic Theory	Siirt University / Turkey
Prof. Dr. Bahar BURTAN DOGAN	Economic Policy	Dicle University / Turkey
Prof. Dr. Baki YILMAZ	Accounting and Finance	Selcuk University / Turkey
Prof. Dr. Bedrettin KESGIN	Social Service	Yalova University / Turkey
Prof. Dr. Birol AKGUN	International Relations	Yildirim Beyazit University / Turkey
Prof. Dr. Burcu ÖZCAN	Macroeconomics	Firat University / Turkey
Prof. Dr. Chunxing FAN	Management & Organization	Tennessee State University / US
Prof. Dr. Cusup PRIMBAYEV	Macroeconomics	Kyrgyz-Turkish Manas University / Kyrgyzstan
Prof. Dr. Dharm BHAWUK	Management and Industry	Hawaii University / US
Prof. Dr. Dogan UYSAL	Economic Theory	Manisa Celal Bayar University / Turkey
Prof. Dr. Erkan Turan DEMIREL	Management & Organization	Firat University / Turkey
Prof. Dr. Eugene KOUASSI	Economics, Econometrics	University of Western Cape / South Africa
Prof. Dr. Gokhan TUNCEL	Political Science	Inonu University / Turkey
Prof. Dr. Hacer TUGBA EROGLU	Public Administration	Selcuk University / Turkey
Prof. Dr. Hayriye ATIK	Economics Development	Kayseri University / Turkey
Prof. Dr. Hulya Eski UGUZ	Political Science	Selcuk University / Turkey
Prof. Dr. Ibrahim Guran YUMUSAK	Bilgi Ekonomisi	Istanbul Sabahattin Zaim University / Turkey
Prof. Dr. Kemal YILDIRIM	Macroeconomics	Anadolu University / Turkey
Prof. Dr. Kenan PEKER	Agricultural Economy	Firat University / Turkey
Prof. Dr. Kursat OZDASLI	Management & Organization	Mehmet Akif Ersoy University / Turkey
Prof. Dr. Mahmut OZDEMIR	Management & Organization	Kirikkale University / Turkey
Prof. Dr. Mamadou Abdoulaye KONTE	Economics, Econometrics	University Gaston Berger / Senegal
Prof. Dr. Mehmet MUCUK	Economic Theory	Selcuk University / Turkey
Prof. Dr. Metin AKSOY	International Relations	Selcuk University / Turkey
Prof. Dr. Metin BAYRAK	Public Finance	Kyrgyz Turkish Manas University / Kyrgyzstan
Prof. Dr. Mieczyslaw W. SOCHA	Economics	Warsaw University / Poland
Prof. Dr. Murat CEMREK	Political Science	Necmettin Erbakan University / Turkey
Prof. Dr. Murat CETINKAYA	Macroeconomics	Haci Bayram University / Turkey
Prof. Dr. Mustafa Erkan UYUMEZ	Economics, Public Finance	Anadolu University / Turkey
Prof. Dr. M. Fatih Bilal ALODALI	Management Inform. Systems	Necmettin Erbakan University / Turkey
Prof. Dr. Necmi UYANIK	Political History	Selcuk University / Turkey
Prof. Dr. Onder KUTLU	Political Science	Necmettin Erbakan University / Turkey
Prof. Dr. Osman OKKA	Accounting & Finance	Karatay University / Turkey
Prof. Dr. Ramazan GOKBUNAR	Public Finance	Celal Bayar University / Turkey
Prof. Dr. Saban Halis CALIS	International Relations	Selcuk University / Turkey
Prof. Dr. Selami SEZGIN	Economic Policy	Osmangazi University / Turkey
Prof. Dr. Serdar ALTINOK	Macroeconomics	Gazi University / Turkey
Prof. Dr. Tahir AKGEMCI	Management & Organization	Selcuk University / Turkey
Prof. Dr. Vaidas LUKOSIUS	Marketing	Tennessee State University / US

Prof. Dr. Yılmaz DEMİRHAN	Political Science	Dicle University / Turkey
Prof. Dr. Yu-Feng LEE	International Economics	New Mexico State University / US
Prof. Dr. Yunus CERAN	Accounting and Finance	Selcuk University / Turkey
Prof. Dr. Zekeriya MIZIRAK	Macroeconomics	Necmettin Erbakan University / Turkey
Prof. Dr. Zeynep KARACOR	Economic Policy	Selcuk University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. D. Mehmet BICKES	Business Administration	Haci Bektas Veli University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Emin YUREKLI	Accounting & Finance	Pamukkale University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Ender GULER	Real Estate Development	Gazi University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Erhan ORSELLI	Political Science	Necmettin Erbakan University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Esra Banu SIPAHI	Political Science	Necmettin Erbakan University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Gungor KARAKAS	Agricultural Economics	Hitit University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. H. Hüseyin TAYLAN	Social Service	Sakarya University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Halil Ibrahim AYDIN	Macroeconomics	Batman University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Huseyin CETIN	Accounting & Finance	Necmettin Erbakan University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Ismail SEVINC	Political Science	Necmettin Erbakan University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Katia Z. MIHAILOVA	Economics Sociology	University of National and World Eco / Bulgaria
Assoc. Prof. Dr. Melike ATAY POLAT	Economic Theory	Mardin Artuklu University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Muhammet DUSUKCAN	Business Administration	Firat University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Mustafa KOCAOGLU	Management Info Systems	Ahi Evran University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Oktay KIZILKAYA	International Economics	Kirsehir Ahi Evran University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Sahin CETINKAYA	Economic Policy	Usak University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Savas ERDOGAN	Economic Theory	Selcuk University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Sedat ÇELİK	Tourism	Sirnak University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Sevilay U. DİVANOĞLU	Production Management	Aksaray University / Turkey
Asst. Dr. Dragana RADICIC	International Trade	University of Lincoln / UK
Asst. Dr. Jennifer WARD-BATTS	Economic Policy	Pomona College in Claremont / US

SECRETARIAL

Editorial Assistants

Ammar SEVGILI	Sirnak University / Turkey
Erol KILICLI	Sirnak University / Turkey
Irfan ERSIN	Istanbul Medipol University / Turkey
Kadir OZDEMIR	Sirnak University / Turkey

Language Review

Can VERBERI	Sirnak University / Turkey
Mehmet Nurullah ISIK	University of District of Columbia / US
Fatih FAYDALI	Kyrgyz-Turkish Manas University / Kyrgyzstan

REFEREES OF THIS ISSUE

Prof. Dr. Ali SAHIN	Dr. Bunyamin OZGULES
Prof. Dr. Gulsah ATAGAN	Dr. Cansu TOR KADIOGLU
Prof. Dr. Suleyman UYAR	Dr. Dilek CELIK
Prof. Dr. Sebnem ASLAN	Dr. Fatma Ozlem YILMAZ
Doç. Dr. Bilal SOLAK	Dr. Gokhan AKAR
Doç. Dr. Eda YASA OZELTURKAY	Dr. Hayriye SAGIR
Doç. Dr. Emrah KOCAK	Dr. Hikmet Salahaddin GEZICI
Doç. Dr. Filiz Tufan EMINI KURTULUS	Dr. Hilal AKMAN DOMBEKCI
Doç. Dr. Ibrahim Erem SAHIN	Dr. Ismail Sadık YAVUZ
Doç. Dr. Sahin CETINKAYA	Dr. Serife GUZEL
Dr. Arzu YILDIRIM	

INDEXED	
International Index Copernicus (ICI)	
Eurasian Scientific Journal Index (ESJI)	
Directory of Research Journals Indexing (DRJI)	
ResearchBible (Academic Resource Index)	
Scientific Indexing Services (SIS)	
Advanced Science Index	
Akademik Arastirmalar Indeksi (Acarindex.com)	
Sosyal Bilimler Atif Dizini (SOBIAD)	
Social Science Research Network (SSRN)	
Idealonline Veri Tabani	
Ajindex Academic Journals	
Arastirmax	

C O N T E N T S

RESEARCH ARTICLES

Emrah Atar	
Managing Air Pollution in International Environmental Policies: Covid-19 as a Case to Prove the Impact of Human on Nature (and Air Pollution)	63-72
Oktay Kızılkaya & Adem Alver	
Doğrudan Yabancı Yatırımlar, Bilgi ve İletişim Teknolojileri, Ar-Ge ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: BRIC-T Ülkeleri İçin Ampirik Kanıtlar	73-84
<i>Foreign Direct Investments, Information and Communication Technologies, R&D and Economic Growth Relationship: Empirical Evidences for BRIC-T Countries</i>	
Gülşah Gizem Angı & Adnan Dönmez	
Content Analysis On Studies Related to Auditor Independence	85-95
Sema Yaşar	
Kısmi Rezerv Sistemine Alternatif Bir İslam Ekonomisi Disiplini: Adil Ekonomik Düzen ve Para Arzı	96-110
<i>An Islamic Economic Discipline as an Alternative to The Fractional Reserve System: Just Economic Order and Money Supply</i>	
Mahmut Mete & Bekir Gündoğmuş	
Terörizmin Kitle Psikolojisi: PKK Üzerine Psikopolitik Bir İnceleme	111-126
<i>Mass Psychology of Terrorism: A Psychopolitical Review of the PKK</i>	
Radha Radha	
Sağlık Diplomasisinin Dış Politika ve Küresel Halk Sağlığı Bağlamında Değerlendirilmesi	127-137
<i>Evaluation Of Health Diplomacy In The Context Of Foreign Policy And Global Public Health</i>	

Zeynep Sevgi Balık	
Mağazadan Satın Alma Davranışında Dokunma İhtiyacının Rolü	138-145
<i>The Role of Need for Touch in Store Shopping</i>	
Ömer Faruk Coşkun & Ali Bedir	
Özel Güvenlik Personellerinin Covid-19 Kaygı Düzeylerinin Covid-19 Geçmişlerine ve Demografik Özelliklerine Göre İncelenmesi	146-156
<i>Investigation Of The Covid-19 Anxiety Levels Of Private Security Guards According To Their Covid-19 Background And Demographic Characteristics</i>	
Özer Arık & Handan Ertaş	
Türkiye’de Sağlık Market Uygulaması	157-176
<i>Health Market Application in Turkey</i>	
Mehmet Yiğit & Asena Gizem Yiğit	
Türkiye’de Bitcoin’in Finansal Piyasalarla Entegrasyonuna Yönelik Bir Araştırma: Covid-19 Öncesi ve Sonrası İçin Bir Uzun Dönem Analizi	177-193
<i>A Study on the Integration of Bitcoin with Financial Markets in Turkey: A Long-Term Analysis for Before and After Covid-19</i>	

Managing Air Pollution in International Environmental Policies: Covid-19 as a Case to Demonstrate the Impact of Human on Environment

Emrah Atar*¹

¹ *Department of Political Science and Public Administration, Recep Tayyip Erdogan University, Rize, Turkey*

Received: 02.06.2021

Accepted: 31.07.2021

This article was checked by *intihal.net*

Abstract

Air pollution negatively affects all living and inanimate beings. With the increasing human population, the damage to the environment is increasing every day. The rise of consumption emerged with the increase in the human population. The exploitation of natural resources for competition in the global arena caused nature to be an endless resource. However, nature also has an end; thus, it is not inexhaustible. In recent years, human begins to create living conditions that are compatible with the environment. Air, water, soil, noise, and visual pollution seem to be the most basic environmental pollution types. When studies on air pollution are examined, the emergence of industrialisation has been proved to be one of the first and foremost reasons for pollution. The Covid-19, moreover, reveals the devastating impact of humans on nature. Due to the Covid-19 restrictions, the air quality increased globally in the first few days thanks to decreased human mobility. Therefore, this study will investigate the studies on air pollution in the international arena; examine what kinds of studies are done locally with international attempts with a SWOT analysis, and discuss how the air pollution process is affected significantly during the Covid-19 period.

Keywords: Air pollution, Air quality, International environmental policies, Convention on Long-Range Transboundary Air Pollution, Coronavirus (Covid-19)

Atar, E. (2021). "Managing Air Pollution in International Environmental Policies: Covid-19 as a Case to Demonstrate the Impact of Human on Environment", *Journal of Academic Value Studies* 7(2) (2021) 63-72 (<http://dx.doi.org/10.29228/jav.51632>).

1. Introduction

With the increase in the world population and the developing technology, the start of the Industrial Revolution in the 18th century has immense importance in the production and economic structure of the countries. However, the establishment of factories with the industrial revolution brought many environmental problems. One of the most critical environmental problems is air pollution. Environmental problems are not local-scale problems but global-scale problems. The deterioration of the ecological balance, which occurs with the increase of environmental problems, has created an unhealthy and poor-quality life. The increase in environmental problems causes these problems to turn into crises. Therefore, there are a long-term, complex, and high-cost situation in ecological subjects. Although there are many causes for air pollution, these can be examined in two groups: naturally occurring air pollution and human-made air pollution (Theodore, 2008; Shahadin et al., 2018). Carbon dioxide, nitrogen oxide and dioxide, chlorofluorocarbons are pollutants caused by artificial air pollution. As a result, Vehicle emissions, fuel oils and natural gas to heat homes, by-products of manufacturing and power generation, particularly coal-fueled power plants, and fumes from chemical production may occur. Natural causes are forest fires, desert dust, and degradation of animal and plant species (Majra, 2011).

The origins of air pollution caused by people are the establishment of many factories with industrialisation and the formation of unplanned urbanisation with the migration from the village to the city due to the need for labouring (Adekola, 2016). Nevertheless, some international initiatives and agreements have been introduced to solve the environmental problems and provide a better quality of life. The Stockholm Conference on the Human Environment, organised by the United Nations in 1972, is among these approaches. The Conference gathered to find solutions to environmental problems occurring on a global scale. Following the Conference, many conventions related

*E-mail address: emrah.atar@erdogan.edu.tr

to environmental issues have been made. The one related to air pollution is the Convention on Long-Range Transboundary Air Pollution (CLRTAP).

The Convention on Long-Range Transboundary Air Pollution, known as the Geneva Convention, emerged as a result of efforts to prevent transboundary air pollution. The Convention is one of the pioneers in introducing responsiveness to international environmental regimes. CLRTAP can be seen as a contract that aims to solve the region's environmental problems through cooperation and negotiation in the scientific field and brings together the rival parties of the cold war period in this process (Orhan, 2012: 5).

In international organisations, some organisations carry out some programs with air pollution. In order for these initiatives to be successful, detailed studies should be carried out and analysed. A SWOT analysis ought to be done to mitigate the circumstances of air pollution, and measures ought to be taken accordingly. At this point, a SWOT analysis for air pollution was carried out and discussed in this study. Afterwards, the subject of air pollution and coronavirus pandemic, which has been affecting the world especially for the last 1.5 years, will be discussed. As seen that the curfew is one of the most important measures taken during the pandemic. For this reason, the coronavirus pandemic and its relationship with air pollution will be evaluated.

On the other hand, the Covid-19 measures, including a curfew, have twofold importance (Atar, 2021). Firstly, the Covid-19 showed the immense impact of humans on the environment as even a 1-2 months decrease in human mobility increased the air quality. The second importance is the direct relations between air quality and human's health. People who live in high-quality air areas expect to overcome the disease better than the low-quality air areas.

This article consists of four parts in total. Firstly, an evaluation was made on environmental issues and the importance of solving ecological problems in the international arena. Then a discussion about air pollution is presented. In the third part, initiatives against air pollution in the international arena are mentioned; in addition to this, a SWOT analysis of these initiatives is also carried out in this section. In the last part, a discussion is made regarding the case of Covid-19 on the impact of air quality on human beings and the environment.

2. Environmental Issues and the Importance of Solving Environmental Problems in the International Arena

Environmental problems have arisen due to the damage to the environment and various human activities. Some of the ecological problems are the deteriorating quality of air, water and soil over time, losing their liveable state, and the extinction of plant and animal types because they are over-consumed for the needs of people (Manisalidis et al., 2020; De Vries and Heij, 1991). Environmental problems may also arise as a result of natural events, but environmental issues are primarily human-induced.

While the environment is necessary for the survival of humanity and all other living beings, environmental problems prevent the environment from renewing itself and its continuity. Environmental issues have ceased to be local and have grown too large to be solved by nations alone (Hardoy et al., 2013), where it has reached a level that will destroy not only humanity but all living species and world life (Dubos et al., 2017). Environmental problems have moved from the micro dimension to the macro dimension and have become global disasters that threaten the world's future. Loss of life and property, material and moral damages began to be expressed in billions. In order to ensure the sustainability of the environment and to solve the existing problems, it has become necessary to take steps to establish an international dialogue; in addition, it has been a positive development that people, who aim to maintain their existence in the world, started to produce policies for today and the future (Kaypak, 2014).

Environmental policies are related to policies to set targets, take measures, and share the burden of these measures to maintain environmental values and eliminate the damage caused by people's excessive consumption by securing the global environment (Martin-Hurtado et al., 2002). It is possible to deal with these problems in different ways while producing solutions related to environmental policies: Kaypak (2014) discusses evaluating the situation alone; a separate resolution is sought for each. Second, to look within the country's integrity; It is possible to implement general policies aiming to change the available settlement order of the country, which forms the basis of all environmental problems in the long term. To look at global integrity, all over the world, human beings act in line with international regulations and are looked after systematically. Therefore, the focus of the problem has shifted from fragmentary to holistic.

At this point, the importance of solving the environmental problems have globally increased, and different conventions have been put forward in every field, such as the Ramsar Convention on Wetlands of International Importance, Stockholm Convention on Persistent Organic Pollutants, United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) Vienna Convention for the Protection of the Ozone Layer (Swedish Environmental Protection Agency, 2021).

It is acknowledged that the depletion of the ozone layer and the greenhouse effect are the two most important global environmental problems. These two global environmental problems are accepted as indicators of the globalisation process of ecological policies, environmental concern and environmental organisations. These processes can also be considered as indicators that global environmental problems are the direct results of the globalisation of the economic system (Tuna, 2000: 4). As the ecological problems grew and deepened, the borderless nature of the problems was realised, and thus national and international efforts came to the fore to solve the problem (Sipahi, 2010: 333).

The most critical threat to the solution of global environmental problems is that states, which are decision-making actors in the international arena, turn this situation into a political bargain with their approach to these problems. Today, the environmental destruction that threatens the future of our world requires the environmental issue to be addressed first. Policies aiming at solving environmental issues, which go beyond the country's borders and have a global character, should also be formed at the worldwide level (Kaypak, 2014). Global environmental governance is also a collective and alternative solution designed to address these essential shortcomings of traditional, local and national governments that are insufficient to address transboundary issues (Sipahi, 2010: 332). Given all these developments, it has been agreed that environmental problems can only be solved in global cooperation with a participatory approach.

3. Air pollution

Air pollution can be defined as the amount of matter that air naturally contains in any atmospheric environment that increases for various reasons and reaches a level that will damage living and inanimate beings in the environment (Altikat et al., 2011: 2). Clean air has an important place for human beings to sustain their lives. However, pollution of air through various ways also lays the foundation for the emergence of respiratory and heart diseases, therefore, the loss of life at an early age.

The causes of air pollution can be categorised under two major factors. The first group is natural causes, and the other is human-made, which arose due to industrialisation and urbanisation (Kök, 2018). With the industrialisation in Britain and developed European countries in the 18th century, the invention of factories, steam engines, and the construction of factories created pressure and danger on nature, natural resources, and people. Installing industrial organisations in the wrong places and not preventing the resulting gases causes air pollution. In addition, of course, industrialisation brings urbanisation. If intensive labour is needed, migration from the village to the cities occurs, resulting in incorrect settlements. Massive urbanization causes the destruction of forests, the transformation of farmland to residential areas and the increased use of coal that are also contributing to air pollution (Zhengfu et al., 2010). The situation in the developed countries are far more worse due to the intense energy use caused by the Industrial Revolution (Krzyzanowski et al., 2014; Chen et al., 1990). Although this ratio is small in undeveloped or underdeveloped countries, it still comes across as a global environmental problem (Ahuja and Tatsutani, 2009). However, air pollution is also augmented by increasing number of motor vehicles per household, and Incorrect burning techniques can be listed as a source of heating during cold weather periods.

4. Initiatives against Air Pollution in the International Arena

The limitation of the research on air pollution worldwide, mainly in the formulation of air quality standards, laws, and regulations for resource management implementation, includes measures such as providing health personnel and community health intervention. WHO has prepared several rules for the establishment of air quality standards. In light of these regulations, acceptable maximum standard values are created, while acceptable short-term limit values are designed to protect at-risk groups and protect the general population, which set annual averages, advised complying with (WHO, 2010). Laws and regulations are being prepared in various countries to function the determined values, and efforts are being made to keep air pollution below WHO's safe limits.

The United Nations Conference on the Environment, held in Stockholm in 1972, marked the beginning of international work to protect and improve the environment. Since 1972, many international agreements have been made for environmental protection purposes. The European Commission is also in consultation with the oil and motor vehicle industries on significant reductions in fuel consumption to reduce carbon dioxide emissions. It has prepared an “auto-oil” program in collaboration with motor vehicle manufacturers and oil production. In addition, the commission has projected new, low-cost emission confines and fuel eminence standards that will guarantee air quality continues to advance regardless of increased traffic (Arat et al., 2002).

The most important international treaty on air pollution is Geneva Convention on Long-Range Transboundary Air Pollution (CLRTAP) (1979). This contract has an essential place in terms of air pollution exceeding the limits, where it is one of the most critical proofs in cooperation on environmental issues in the international arena. The convention entered into force in 1979, and 8 protocols have been implemented so far (Orhan, 2012).

- Protocol on Long-term Financing of the Cooperative Programme for Monitoring and Evaluation of the Long-range Transmission of Air Pollutants in Europe (EMEP) 1984.
- Protocol on the Reduction of Sulphur Emissions or their Transboundary Fluxes by at least 30 per cent in 1985.
- Protocol concerning the Control of Nitrogen Oxides or their Transboundary Fluxes in 1988.
- Then Protocol concerning the Control of Emissions of Volatile Organic Compounds or their Transboundary Fluxes took place in 1991.
- Protocol on Further Reduction of Sulphur Emissions in 1994.
- Protocol on Heavy Metals in 1998 and its 2012 amended version.
- Protocol on Persistent Organic Pollutants (POPs) in 1998 and its 2009 amended version.
- Protocol to Abate Acidification, Eutrophication and Ground-level Ozone in 1999 and its 2012 amended version.

In addition, an essential agreement on the ozone layer was included in the following years. The Montreal Protocol on substances that devour the ozone layer (Montreal Protocol) is an international agreement concluded in 1987. It is specifically well-thought-out to control the construction and trade-in of substances that damage the ozone layer. The Montreal Protocol was prepared under the Vienna Convention. As a result of the activities that took place in the 1970s and 80s, he found a place in the international arena. The Montreal Protocol has changed over time and has constantly updated itself. Six changes have occurred in this line. Respectively, London 1990, Copenhagen 1992, Vienna 1995, Montreal 1997, Beijing 1999, and Kigali 2016 (Yoshida, 2018).

Although the emergence of the environmental problem is at a local level, its solution needs to be emerged on a global scale. Therefore, it should be shaped around the concept of sustainability. In other words, taking into account both current and future generations, longer-term, global-scale, and less-risk arrangements should be made instead of short-term, local-covering, high-risk contracts. In this context, strengths, weaknesses, opportunities and threats should be determined by SWOT analysis, and air pollution should be minimised by taking various measures in this direction. At this point, it is more imperative to look at the SWOT analysis of the fight against air pollution conducted in the international arena.

Strengths: Educating more conscious individuals about air pollution can help reduce air pollution; it can be seen that achieving this in the international arena is possible in the long term. Spreading the multiplexing of processes where a central system is applied from jobs where low-calorie coals are used can significantly help increase air quality. It is also possible to regularly clean the chimneys in houses with stoves and inform people about this. Factory chimneys should also be filtered, and natural gas use must be encouraged if possible. Reducing the use of special vehicles and making the use of filters necessary for the vehicles used can also help improve the air quality. The removal of industrial facilities from city centres and the levelling of construction in the farthest places from the city can also be seen as a positive approach. Unless a significant problem is encountered, it can be expected that it will be possible to increase the green areas if the works can be done to prevent the green places from being damaged.

Weaknesses: The existence and multitude of unconscious individuals who do not care about the next generation can be seen as the most critical problem facing us at this point. However, countries' actions in line with their interests also precede the discussion and prevention of environmental issues in the international arena. The abundance of unconscious individuals in society and are unaware of the use of low-calorie coal and the excessive use of materials that can harm environmental problems can be seen as another problem. The fact that society does not always raise awareness and focuses only on its own life to pass the day can be seen as a significant obstacle to the fulfilment of the transactions and creating awareness. The inability to follow a familiar path at a sufficient level to solve the problems may also cause the issues not to be resolved.

Opportunities: Green areas that have never been touched have gained even a little value; thus, international regimes can focus on these areas. Since societies are sufficiently conscious and have a common reaction, it has to be seen as an opportunity to mitigate the circumstances. It shall process the vital importance to a generation through education and training. There is currently an apparent attitude that industries are no longer established in the inner city, which can be used as an opportunity. Sanctions need to be created and replicated while forcing departments on environmental issues.

Threats: The necessary penalties are not applied in the face of environmental problems seem a considerable challenge for the international and national communities and bodies and have penalties that are not sufficient deterrence. Ignoring environmental issues and living a day-oriented life create more problems while facing these issues. Environmental issues do not see a fair value. Concrete steps not been taken ought to be considered as another threat.

Suppose humanity does not take the necessary measures. In that case, environmental problems such as air pollution will put the lives of all living beings in the universe at risk or disappear over time. Thus, the importance to be brought against air pollution is crucial, and the inclusion of all states is also essential for a global dimension. Taking long-term measures while taking actions also allow us to achieve more permanent and fundamentalist results (Vallero, 2014; Boubel et al., 2013). On the other hand, short-term steps are essential in keeping the current situation under control until long-term measures are taken, even if the problems are short-term (Goodland and Ledec, 1987). Scientific studies should be carried out to prevent air pollution, and the international agreements that exist in this direction should become even more deterrent. In order for air pollution to gain a global-scale solution, international air pollution reduction efforts must be supported. It should be specified by measuring the number of air pollutants that can cause harm. It should be activated by determining policies that do not exceed these values by setting new standards that will not exceed the limits.

5. The Case of Covid-19 on the impact of Air Quality on Human Beings and Environment

The importance of air pollution can be better understood with the recent coronavirus. Air pollution can cause discomfort in people's respiratory tracts first. Air pollution, moreover, causes severe lung and respiratory diseases, and it has been announced by WHO (2021) that more than 7 million people die from it every year. According to the data, most deaths from countries are seen in undeveloped countries because the first goals of undeveloped countries are to bring themselves to a sufficient level at financial terms; first of all, they have priority issues such as shelter and nutrition, which are their basic needs; thus, nature remains in the second place for many of these countries.

After the emergence of a new Coronavirus in late 2019, which engulfed the entire world in 2020, most countries have taken measures to stop the spread of the virus. Along with these measures, people were forced to stay at their homes, and so many economic activities came to a standstill. With this situation, the need for transport, especially road and air transport, have decreased in parallel. As a result, it is seen that this leads to significant reductions in air pollutant emissions that occur along with transportation. Of course, organisations that temporarily stop their activities are found to have an increase in these emissions again when they start processing.

Air pollution has been at the forefront of many epidemics until today. Air quality, which has a crucial place in almost all field problems, also has an essential position at the point of the spread of epidemics. Chen et al. (2017) discovered that air pollution could accelerate the spread of respiratory infections. Cui et al. (2020) touched on this subject in their research and found that someone living in areas with lower air quality is more than twice as likely to die from SARS than living in a region with cleaner air. Furthermore, Kan et al. (2005), who conducted a study on the SARS epidemic in 2003, referred to the importance of air quality and found that air pollution increased the risk of

dying from the disease. However, it has been the subject of whether the virus, which is a part of the coronavirus discussions, can be transported on air particles. In their studies on this subject, Zhao et al. (2015) investigated whether particulate substances caused the spread of viruses and mentioned that this could happen, as in the case of bird flu.

As a result of the many pieces of research, it is seen that polluted air increases the risk of further transmission of the virus and the number of cases decreased in countries with clean air, and the number of cases increases in countries with polluted air. China, the country where the virus first appeared, is among the developed countries. It is no coincidence that it is a country with many factories that rapidly increase its industrialisation. Studies show that those who suffer the most from the virus are more affected than those with heart, respiratory and lung diseases before (Yılmaz & Şimşek, 2020). The relationship between the virus and air pollution has recently been witnessed since these disorders are already caused by air pollution.

If a country and region-based analysis is performed on the current pandemic, it is necessary to first look at China, where the virus appeared. In a detailed study by Yang et al. (2020), it was shown that patients with a previous chronic disease need an intensive care unit more than other patients. It is also stressed that the reason for this is due to conditions associated with air pollution. Similarly, Zhu et al. (2020) analysed 120 cities in China and found a significant association between air pollution and COVID-19 infectivity. These results show a meaningful relationship between air pollution and COVID-19 infection, which could partially elucidate the contact of nationwide quarantine and present repercussions for the management and avoidance of this recent infection.

In their study, Wang and Zhang (2020) mentioned that China's air quality had significantly improved, especially in recent years, due to strict emission reduction measures. When coronavirus measures are added to this, it reaches a better level. It was also emphasised that the Chinese government should work harder to win "the battle of blue sky". On the other hand, Gao et al. (2021) noted that air quality has improved following the COVID-19 outbreak, especially in mega-cities in China. In this case, they point out that Wuhan and Beijing are exceptional cases because the increase in air quality in these regions is slower than in the other areas.

In order to examine the changes in air pollutants during the lockdown in more detail, it is necessary to look at the data of many countries. Otmani et al. (2020) showed that air quality measures for the assessment of particulate matter (PM10), nitrogen dioxide (NO₂) and sulphur dioxide (SO₂) concentrations before and during the lockdown in Salé City dropped drastically. In Delhi, average concentrations decreased by 53.11% during lockout compared to pre-lockdown (Mahato et al., 2020). In addition, there was a 35% diminution in NO₂ attentiveness in Almaty, Kazakhstan, during the lockdown (Kerimray et al., 2020). The speed of change in Dhaka City also illustrates a declining appraise of air quality (Rahman et al., 2021). Similarly, metropolitan areas under incomplete lockdown, together with São Paulo, New York, Los Angeles, have undergone a decline in air pollution contrasted to prior years (Chauhan and Singh, 2020).

The air quality in Europe also increased during this period. Figure 1 (EEA Report, Air quality in Europe, 2020) demonstrates the average percentage change in NO₂ pollution points from 15 March to 30 April, comparing the observations under the COVID-19 lockdown BAU scenario in Europe agglomerations with more than 0.5 million inhabitants. This estimation demonstrates that the cities with the greatest NO₂ concentrations reduction in this period were in Spain (Barcelona: 59 %, Madrid: 47 %), Italy (Milan: 54 %, Turin: 47 %, Rome and Genoa: 39 %, Naples: 36 %), France (Marseille: 49 %, Nice and Lyon: 34 %, Paris: 30 %, Lille: 27 %), Switzerland (Geneva: 47 %), Turkey (Ankara: 46 %), Germany (Munich: 37 %, Bremen: 36 %, Berlin: 33 %, Hamburg: 28 %, Frankfurt: 27 %), the United Kingdom (Bradford: 36 %, Manchester: 31 %, Glasgow: 29 %, London: 26 %), and Belgium (Antwerp: 29 %). On the other hand, a few cities seem to have registered an increase (around 10-13 %), for example, Gothenburg (Sweden), Braga (Portugal), Vilnius (Lithuania) and Katowice (Poland).

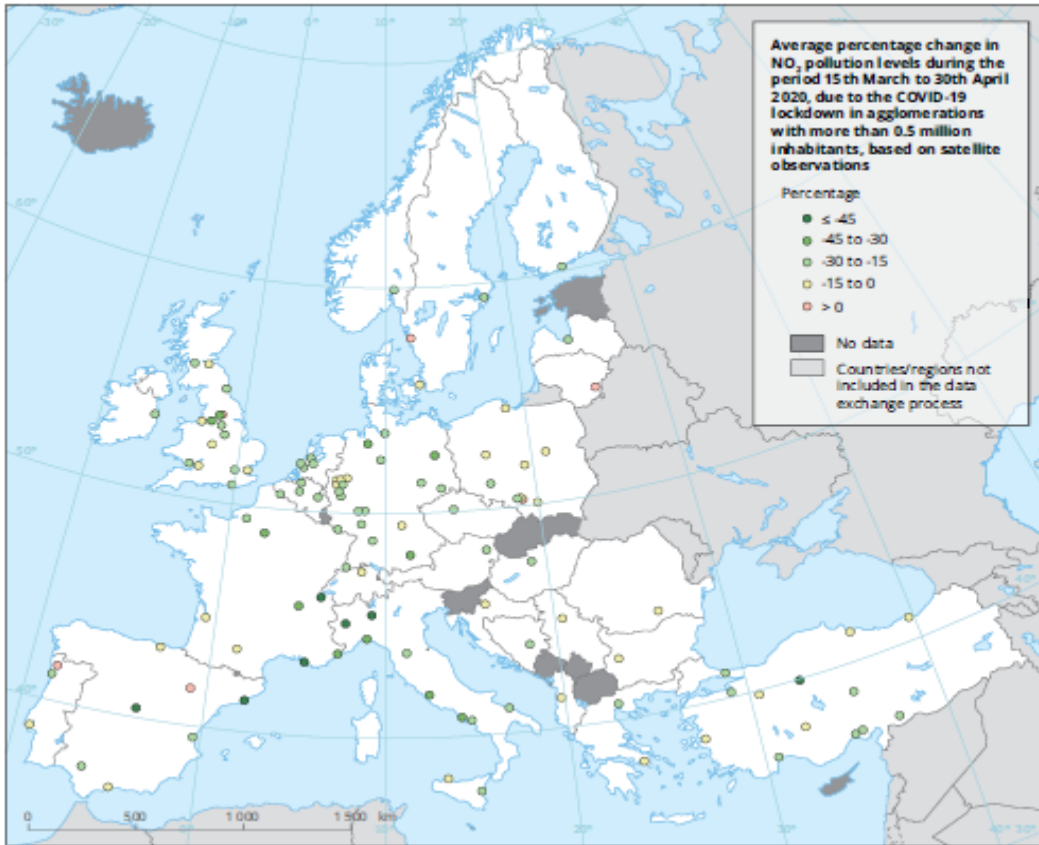

Figure1: Average percentage change in NO₂ pollution levels during the period 15 March to 30 April, due to the COVID-19 lockdown.

Source: EEA Report, Air quality in Europe (2020)

6. Conclusion

With industrialisation, the need for more energy has emerged. A violation of the ecological balance in the atmosphere is a condition that endangers the lives of all living and inanimate beings, along with the fact that pollutants in the atmosphere are too limited to self-clean. Although natural causes are found among the sources that cause air pollution, the leading manmade causes are industrialisation and urbanisation. Industrialisation brought with its rapid population growth, and urbanisation occurred. As a result, the increase in pollutants in the atmosphere has caused global impacts.

It requires international cooperation in controlling and preventing air pollution. International conventions have also taken steps to avoid air pollution in the short and long terms. In addition, programs related to air pollution are carried out by many international organisations. It is necessary to recognise that environmental problems are a common problem in society. If this value disappears, all living and inanimate beings will be in danger. Being aware of the importance of air pollution and complying with the measures taken against it will stop the threat or cause less harm. In this way, a healthy world and a society will be formed.

Seeing an increase in air quality along with measures taken due to coronavirus actually shows that we can reduce the consequences of this problem by working together. Air pollution, which is one of the critical environmental problems that has increased in recent years, has become one of the even more acute problems today. Air pollution, which expands and continues to increase every day, negatively affects living things and the environment. Rapid population growth, industrialisation, etc., have increased over the years. Such factors lead to an increase in air pollution. Although air pollution continues continuously in the process until today, it has not been raised much. In order to minimise this pollution, various activities are being put forward all over the world.

A prime example of an international initiative is the Long-range Transboundary Air Pollution Convention. In the process that has come to this day, it is necessary to pay more attention to air pollution, which is developing with

an ever-increasing population and industrialisation. In order to leave clean air not only in the generation but also for future generations, the human being must pay attention to the elements that pollute the air because a healthy future and a clean environment will be possible by minimising air pollution.

On the other hand, the coronavirus has also reduced air pollution during the quarantine processes because people were locked in their homes, most of the factories came to a standstill, and traffic did not commute, in this case, it was scrutinised that air pollution decreased. In addition, NASA shared the values of air pollutants publicly during the corona period. As a result of the collected data, it was examined that air pollution decreased proportionally in developed industrial countries such as China, Europe and the US.

References

- Adekola, P. O. (2016). Migration, urbanisation and environmental problems in Nigeria. Migration and urbanisation in contemporary Nigeria: Policy issues and challenges, 305-3350.
- Ahuja, D., & Tatsutani, M. (2009). Sustainable energy for developing countries. SAPI EN. S. Surveys and Perspectives Integrating Environment and Society, (2.1).
- Altıkat, A., Ekmekyapar Torun, F., Turan Bayram, T. (2011). Küresel kirlilik: Dünya , Avrupa Birliği ve Türkiye' de hava kirliliği örneği. Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi, 27(2), 134-149.
- Arat, G., Türkeş, M., & Saner, E. (2002). Uluslararası sözleşmeler ön rapor. Vizyon 2023: Bilim ve Teknoloji Stratejileri Teknoloji Öngörü Projesi Çevre ve Sürdürülebilir Kalkınma Paneli, 1-29.
- Atar, E. (2021). An Analysis of Implications of COVID-19 on Forcible Displaced Persons (FDPs). Academia Letters, Article 2015. <https://doi.org/10.20935/AL2015>
- Boubel, R. W., Vallero, D., Fox, D. L., Turner, B., & Stern, A. C. (2013). Fundamentals of air pollution. Elsevier.
- Chauhan, A., & Singh, R. P. (2020). Decline in PM_{2.5} concentrations over major cities around the world associated with COVID-19. Environmental Research, 187, 109634.
- Chen, B. H., Hong, C. J., Pandey, M. R., & Smith, K. R. (1990). Indoor air pollution in developing countries. World health statistics quarterly 1990; 43 (3): 127-138.
- Chen, G., Zhang, W., Li, S., Zhang, Y., Williams, G., Huxley, R., ... & Guo, Y. (2017). The impact of ambient fine particles on influenza transmission and the modification effects of temperature in China: a multi-city study. Environment international, 98, 82-88.
- Cui, Y., Zhang, Z. F., Froines, J., Zhao, J., Wang, H., Yu, S. Z., & Detels, R. (2003). Air pollution and case fatality of SARS in the People's Republic of China: an ecologic study. Environmental Health, 2(1), 1-5.
- De Vries, W., & Heij, G. J. (1991). Critical Loads and Critical Levels for the Environmental Effects of Air Pollutants. In Studies in Environmental Science. 46, 205-214.
- EEA Report, (2020). Air quality in Europe. Retrieved 20 April 2021, from <https://www.eea.europa.eu/publications/air-quality-in-europe-2020-report>
- Gao, C., Li, S., Liu, M., Zhang, F., Achal, V., Tu, Y., ... & Cai, C. (2021). Impact of the COVID-19 pandemic on air pollution in Chinese mega-cities from the perspective of traffic volume and meteorological factors. Science of The Total Environment, 773, 145545.
- Goodland, R., & Ledec, G. (1987). Neoclassical economics and principles of sustainable development. Ecological Modelling, 38(1-2), 19-46.
- Hardoy, J. E., Mitlin, D., & Satterthwaite, D. (2013). Environmental problems in an urbanising world: finding solutions in cities in Africa, Asia and Latin America. Routledge.
- Kan, H. D., Chen, B. H., Fu, C. W., Yu, S. Z., & Mu, L. N. (2005). Relationship between ambient air pollution and daily mortality of SARS in Beijing. Biomed Environ Sci, 18(1), 1-4.

- Kaypak, Ş. (2014). Çevre Sorunlarının Çözümünde Küresel Çevre Politikaları. Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (31), 17-34.
- Kerimray, A., Baimatova, N., Ibragimova, O. P., Bukenov, B., Kenessov, B., Plotitsyn, P., & Karaca, F. (2020). Assessing air quality changes in large cities during COVID-19 lockdowns: The impacts of traffic-free urban conditions in Almaty, Kazakhstan. *Science of the Total Environment*, 730, 139179.
- Kök, F. (2018). Kentlerde Hava Kirliliğini Önleyecek ya da Azaltacak Yöntem İçin Verilerin Toplanması ve Değerlendirilmesi. *Ulusal Çevre Bilimleri Araştırma Dergisi*, 1(3), 145-157.
- Krzyzanowski, M., Apte, J. S., Bonjour, S. P., Brauer, M., Cohen, A. J., & Prüss-Ustun, A. M. (2014). Air pollution in the mega-cities. *Current Environmental Health Reports*, 1(3), 185-191.
- Mahato, S., Pal, S., & Ghosh, K. G. (2020). Effect of lockdown amid COVID-19 pandemic on air quality of the mega-city Delhi, India. *Science of the Total Environment*, 730, 139086.
- Majra, J. P. (2011). Air quality in rural areas. In *Chemistry, Emission Control, Radioactive Pollution and Indoor Air Quality*. Intechopen.
- Martin-Hurtado, R., Bolt, K., & Hamilton, K. (2002). The environment and the millennium development goals (No. 25399, p. 1). The World Bank.
- Orhan, G. (2012). Hava Kirliliği ve Asit Yağmurları: Uzun Menzilli Sınırlar Ötesi Hava Kirliliği Sözleşmesi ve Protokolleri Karşısında Türkiye'nin Konumu. *Marmara Üniversitesi Avrupa Topluluğu Enstitüsü Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 20(1), 123-150.
- Otmani, A., Benchrif, A., Tahri, M., Bounakhla, M., El Bouch, M., & Krombi, M. H. (2020). Impact of Covid-19 lockdown on PM10, SO2 and NO2 concentrations in Salé City (Morocco). *Science of the total environment*, 735, 139541.
- Rahman, M. S., Azad, M. A. K., Hasanuzzaman, M., Salam, R., Islam, A. R. M. T., Rahman, M. M., & Hoque, M. M. M. (2021). How air quality and COVID-19 transmission change under different lockdown scenarios? A case from Dhaka city, Bangladesh. *Science of The Total Environment*, 762, 143161.
- Shahadin, M. S., Mutalib, N. S. A., Latif, M. T., Greene, C. M., & Hassan, T. (2018). Challenges and future direction of molecular research in air pollution-related lung cancers. *Lung Cancer*, 118, 69-75.
- Sipahi, E. B. (2010). Küresel çevre sorunlarına kolektif çözüm arayışları ve yönetim. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (24), 331-344.
- Swedish Environmental Protection Agency. (2021). International environmental conventions. Retrieved 5 July 2021, from <https://www.swedishepa.se/Environmental-objectives-and-cooperation/Cooperation-internationally-and-in-the-EU/International-cooperation/International-environmental-conventions//>
- Theodore, L. (2008). *Air pollution control equipment calculations*. John Wiley & Sons.
- Tuna, M. (2000). Çevresel Sorunların Küreselleşmesi. *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, 1 (2), 1-16.
- Vallero, D. (2014). *Fundamentals of air pollution*. Academic Press.
- Wang, X., & Zhang, R. (2020). How Did Air Pollution Change during the COVID-19 Outbreak in China?. *Bulletin of the American Meteorological Society*, 101(10), E1645-E1652.
- WHO, Ambient air pollution. (2021). Retrieved 1 April 2021, from <https://www.who.int/data/gho/data/themes/topics/topic-details/GHO/ambient-air-pollution>
- World Health Organization. (2010). WHO guidelines for indoor air quality: selected pollutants.
- Yang, J., Zheng, Y. A., Gou, X., Pu, K., Chen, Z., Guo, Q., ... & Zhou, Y. (2020). Prevalence of comorbidities and its effects in patients infected with SARS-CoV-2: a systematic review and meta-analysis. *International Journal of Infectious Diseases*, 94, 91-95.
- Yılmaz, V., & Şimşek, T. (2020). Hava Kalitesi ile Covid-19 Arasındaki İlişki: G-7 Ülkeleri Üzerine Bir Uygulama. *Electronic Turkish Studies*, 15(4).

- Yoshida, O. (2018). The Montreal Protocol: the Evolution of the International Regulatory Régime for the Protection of the Ozone Layer. In *The International Legal Régime for the Protection of the Stratospheric Ozone Layer* (pp. 97-159). Brill Nijhoff.
- Zhao, Y., Richardson, B., Takle, E., Chai, L., Schmitt, D., & Xin, H. (2019). Airborne transmission may have played a role in the spread of 2015 highly pathogenic avian influenza outbreaks in the United States. *Scientific reports*, 9(1), 1-10.
- Zhengfu, B. I. A. N., Inyang, H. I., Daniels, J. L., Frank, O. T. T. O., & Struthers, S. (2010). Environmental issues from coal mining and their solutions. *Mining Science and Technology (China)*, 20(2), 215-223.
- Zhu, Y., Xie, J., Huang, F., & Cao, L. (2020). Association between short-term exposure to air pollution and COVID-19 infection: Evidence from China. *Science of the Total Environment*, 727, 138704.

Doğrudan Yabancı Yatırımlar, Bilgi ve İletişim Teknolojileri, Ar-Ge ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: BRIC-T Ülkeleri İçin Ampirik Kanıtlar

Foreign Direct Investments, Information and Communication Technologies, R&D and Economic Growth Relationship: Empirical Evidences for BRIC-T Countries

Oktay Kızılkaya*¹ Adem Alver¹

¹ Department of Economics, Ahi Evran University, Kırşehir, Turkey

Received: 28.05.2021

Accepted: 30.07.2021

This article was checked by *intihal.net*

Öz

Günümüzde ekonomiler için teknolojilerin ve fikirlerin yayılmasında doğrudan yabancı yatırımların rolü tartışılmaktadır. Uluslararası yatırımlar özellikle gelişmekte olan ülkelerde teknolojik gelişmeleri olumlu etkileyerek sermaye birikime katkı sağlamaktadır. Bu çalışma, doğrudan yabancı yatırımlar (DYY), bilgi ve iletişim teknolojileri (BİT), araştırma ve geliştirme harcamaları (AR-GE) ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemeyi amaçlamaktadır. BRIC-T ülkelerinden oluşan bir panelde 2000-2017 dönemi için Panel Vektör Otomatik Regresyonu (PVAR) yöntemi kullanılarak bu ilişkinin yönü hakkında ampirik bulgular elde edilmiştir. Ayrıca çalışmada aynı örneklem için dürtü cevap fonksiyonları (IRF) ve tahmin-hata varyans ayrıştırması (FEVD) tahmin edilmiştir. Çalışmada elde edilen bulgular bağımsız değişkenlerin tamamının ekonomik büyüme üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğunu göstermektedir. Ampirik bulgular göre analizi yapılan ülkelerde ekonomik büyüme üzerinde en büyük etkinin sırasıyla DYY, AR-GE ve BİT değişkenlerine ait olduğu görülmüştür. Çalışmadaki bulgular, analiz edilen ülkelerde sürdürülebilir bir büyümenin sağlanabilmesinde DYY için yatırım iklimini oluşturmaya yönelik politikaların uygulanmasının önemli olduğunu göstermiştir. Ayrıca ülke ekonomileri için teknolojik yenilikler uluslararası yatırımları etkileyen önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Büyüme, DYY, BİT, AR-GE, Panel Var, BRIC-T ülkeleri

Abstract

Today, the role of foreign direct investment in the diffusion of technologies and ideas for economies is discussed. International investments contribute to capital accumulation especially in developing countries, by affecting technological developments. This study aims to examine the relationship between foreign direct investment (FDI), information and communication technologies (ICT), research and development expenditures (R&D) and economic growth. Empirical findings about the direction of this relationship were obtained by using the Panel Vector Autoregression (PVAR) method for the period of 2000-2017 in a panel consisting of BRIC-T countries. In addition, impulse response functions (IRF) and forecast error variance decomposition (FEVD) were estimated for the same sample in the study. The findings obtained from analysis reveal that all of the independent variables have a significant effect on economic growth. According to the empirical findings, it was seen that the biggest impact on economic growth in the analyzed countries belong to FDI, R&D and ICT variables, respectively. Findings obtained from the study reveals the importance of implementing policies to create right investment climate for FDI to ensure sustainable growth in analyzed countries. Moreover, technological innovations for national economies appear as an important factor affecting international investments.

Keywords: Economic Growth, FDI, ICT, R&D, Panel VAR, BRIC-T Countries

Kızılkaya, O. & Alver, A. (2021). "Doğrudan Yabancı Yatırımlar, Bilgi ve İletişim Teknolojileri, Ar-Ge ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: BRIC-T Ülkeleri İçin Ampirik Kanıtlar", Journal of Academic Value Studies 7(2) (2021) 73-84 (<http://dx.doi.org/10.29228/jav.51550>).

*E-mail address: okizilkaya@ahievran.edu.tr (Corresponding author)

1. Giriş

Küreselleşme ile birlikte doğrudan yabancı yatırımlar (DYY) dünyanın genelinde yatırım hareketlerini sürdürmekte, dünya ekonomileri için önemli bir faktör ve istikrarlı bir bileşen olmaya devam etmektedir. Ekonomiler için DYY'nin öneminin artmasının birçok nedeni bulunmaktadır. Bu nedenlerden birkaçı olarak DYY'nin ev sahibi ülkeye yaptığı teknoloji transferi ve sahip olduğu yönetim tecrübesi sayesinde üretime, istihdama katkısı ve rekabeti artırması söylenebilmektedir (Barrios, vd. 2005; Adams, 2009). DYY özellikle gelişmekte olan ülkelerde kalkınmanın finansmanında çekici bir kaynak olmaktadır (Feeny vd., 2014). Balasubramanyam vd. (1996)'e göre, DYY teknolojik gelişme, teknoloji transferi ve bilginin yayılmasındaki etkinliği ile ev sahibi ülkenin büyümesine önemli katkılar yapmaktadır. Blomström ve Kokko (1996), çok uluslu şirketlerin yatırımlarından dolayı gelen yeni teknolojilerin ev sahibi ülkedeki yerel firmaların verimliliğinin artmasında katkılar sağladığını savunmaktadır. Wang (1990) ise, bu katkıların çok uluslu şirketlerin daha üretken olması, bilgi ve birikimlerini yerel firmalara aktarması yoluyla gerçekleşeceğini ortaya koymaktadır. Bu şekilde ev sahibi ülkedeki işçilerin bilgi ve becerileri yükseleceği ve istihdamlarına katkı sağlanacağı öngörülmüştür. Wang (1990), üretim sürecindeki bilgi artışının DYY'nin bir fonksiyonu olarak belirlendiğini varsayarak, bu hipotezini neoklasik büyüme çerçevesiyle daha uyumlu bir model haline getirmiştir. Findlay (1978), DYY'ler tarafından kullanılan daha ileri teknolojinin ev sahibi ülkedeki teknik ilerleme oranını artırdığını varsaymaktadır.

Literatürdeki birçok çalışma, DYY'nin büyüme üzerinde olumlu etkileri olduğunu göstermektedir. Blomström vd. (1992), Borensztein vd. (1998), De Mello (1999) bu çalışmalardan bazılarıdır. Borensztein vd. (1998), dünyadaki araştırma ve geliştirme (Ar-Ge) yatırımlarının önemli bir bölümünü çok uluslu şirketler tarafından gerçekleştirildiğini ve gelişmekte olan ülkelerin teknolojik ilerlemesinde doğrudan yabancı yatırımın rolünün önemli olduğunu ortaya koymuştur. De Mello (1999)'e göre, DYY'nin büyüme üzerindeki beklenen etkileri iki yönlüdür: İlk olarak ev sahibi ülkede üretim fonksiyonuna yeni girdilerin ve yeni teknolojilerin dahil olmasını sağlayarak ekonomik büyümeyi olumlu etkilemesi beklenir. İkincisi ise ev sahibi ülkede bilgi transferi, iş gücü eğitimi ve beceri edinme sayesinde mevcut bilgi birikimini artırması beklenir, ayrıca alternatif yönetim uygulamaları ve kurumsal düzenlemeler yoluyla da bilgi birikimine katkı sağlanmış olur.

Ekonomik büyüme teorilerinde teknolojinin ekonomiler için içsel bir faktör olup olmadığı tartışılmaktadır. Schumpeter (1942), araştırma ve geliştirme yoluyla bilgi elde etmenin ve teknoloji kullanmanın ekonomik büyümeye sadece nicelik olarak değil nitelik olarak da katkı sağlayacağını savunmuştur. Schumpeter (1942), çalışmasındaki en önemli kanıt verimlilik olmuştur. Solow (1956) neoklasik büyüme modeli teknolojinin dışsal olduğunu ve sermaye stoğundaki artışların ekonomik büyümenin itici bir gücü olabileceğini ileri sürmektedir. 1980'lerin ortalarından itibaren literatürde içsel büyüme teorileri olarak bilinen yaklaşımlar ortaya çıkmış ve büyüme sürecinde teknolojik bilgi ve aktarımına odaklanılması gerektiği savunulmaktadır. İçsel büyüme teorileri Romer (1986,1990), Lucas (1988), ve Grossman ve Helpman (1991) yeniliklerin ve beşeri sermaye birikiminin ekonomik büyümede kritik öneme sahip unsurlar olduğunu iddia etmektedir. Romer (1986, 1994), teknoloji ve AR-GE'nin ülkelere ekonomik büyüme sürecinde önemli katkılar sağlayacağını ifade etmiştir. Lucas (1988), Romer (1990) ve Grossman ve Helpman (1991) teknolojinin rolünü, beşeri sermayesinin gelişimini ve dışsallıklarının ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkisini vurgulamaktadır. Fan (2002) ve Bangoa ve Sanchez-Robles (2003) DYY'nin pozitif dışsallıklar yaratarak, ev sahibi ülkenin beşeri sermayesinin artırarak ve yerel firmaların yönetim becerilerini geliştirerek yerli üretimi olumlu yönde etkileyebileceğini ortaya koymuştur.

Bu çalışmada DYY, bilgi ve iletişim teknolojileri, AR-GE ve ekonomik büyüme arasındaki çok yönlü ilişkiyi araştırmak amaçlanmıştır. Bu amaç çerçevesinde BRIC-T ülkeleri için DYY, bilgi ve iletişim teknolojileri ve AR-GE'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi Panel VAR yöntemi ile araştırılacaktır. Çalışma bu doğrultuda giriş ve iki bölümden oluşmaktadır: Çalışmanın giriş bölümünde ele alınan konuyla ilgili bir kısım teorik bilgiler verilmiştir. Birinci bölümde söz konusu konu hakkında daha önce yapılan uygulamalı çalışmalar tartışılmış ve literatür özeti verilmiştir. İkinci bölümde ekonometrik model, veri seti ve analiz sonucunda elde edilen ampirik sonuçlar değerlendirilmiştir. Sonuç bölümünde ise konu ile ilgili genel değerlendirme yapılarak uygulamada elde edilen bulgular tartışılmış ve çeşitli politika önermelerinde bulunulmuştur.

2. Literatür Taraması

Literatürde doğrudan yabancı yatırımların ekonomik büyümeyle ilişkisini inceleyen pek çok çalışma bulunmaktadır. Çalışmalar DYY'nin ekonomik üzerinde etkilerinin doğrudan veya dolaylı yollarla gözlemlenebileceğini açıklamaktadır. Çalışmaların bir kısmı DYY'nin ev sahibi ülkede pozitif dışsallıklar yaratarak toplam faktör verimliliğini ve ekonomik büyümeyi olumlu etkileyebildiğini ifade etmiştir. Dimelis ve Papaioannou (2010), Yazdan ve Hossein (2013), Olusanya (2013), Sang-Do Park (2018), Asongu ve Odhiambo (2019), Sinha ve Sengupta (2019) ve Sapuan ve Roly (2020) yaptıkları çalışmalarda DYY ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir etki tespit etmişlerdir. UNCTAD (1999), Bende Nabende vd. (2002), Alfaro (2003), Levine (2005), Veeramacheni vd. (2007) ise çalışmalarında incelenen değişkenler arasında negatif bir ilişki sonucuna ulaşmışlardır.

Günümüzde küresel ekonominin dijitalleşmesi bilgi ve iletişim teknolojileri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin bilimsel çalışmalarda daha fazla incelenmesine sebep olmuştur. Temel olarak bilgi ve iletişim teknolojilerinin ekonomik büyümeyi iki kanal üzerinden etkilediği varsayılmaktadır. i) Bilgiye erişimin kolaylaşması üretkenliğin artması ile sonuçlanmaktadır. ii) Bilgi ve iletişim teknolojileri çoğu ülkede temel gelir kaynaklarından biri haline gelmiştir (Nair vd. 2020). Cronin (1991), Amerika için yaptığı çalışmada bilgi ve iletişim teknolojilerine gerçekleşen yatırımların ekonomik aktiviteleri arttırdığını ve dolayısıyla büyüme üzerinde pozitif etkiler yarattığını bulmuştur. Toader (2018), Avrupa Birliği ülkeleri için yaptığı analizde bilgi ve iletişim teknolojilerinin ekonomik büyüme üzerinde hayati bir öneme sahip olduğunu ve bilgi ve iletişim teknolojilerinin altyapısının pek çok makroekonomik değişken ile etkileşim içinde olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bu çalışmalara ek olarak Najarzadeh vd. (2014), Czernich (2014), Hanclova vd. (2015), Samimi vd. (2015), Sokolov vd. (2016), Bahrini ve Qaffas (2019), Haftu (2019) bilgi ve iletişim teknolojileri ile ekonomik büyüme arasında pozitif ve kuvvetli ilişkiler tespit etmişlerdir.

AR-GE faaliyetleri yeni bilgilerin, yeni buluşların üretilmesi sürecinde önemli bir faktör olarak değerlendirilmektedir (Begg vd. 1994). Bu bağlamda gelişmekte olan ülkeler için AR-GE faaliyetleri ekonomide önemli bir itici faktör olarak görülmekte ve her geçen gün bu harcamaları artırmaya yönelik çabalar devam etmektedir. Sylwester (2001), G7 ülkeleri için yaptığı analizde gerçekleştirilecek olan AR-GE harcamalarının ekonomik büyümeyi olumlu etkileyeceği sonucunu elde etmiştir. Tiryakioğlu (2006), OECD ülkeleri için yaptığı analizde uzun ve kısa dönemde AR-GE faaliyetlerinin ekonomik büyüme için etkili olduğunu vurgulamıştır. Genç ve Atasoy (2010) yaptığı çalışmada AR-GE'ye ilişkin gerçekleşen faaliyetlerin, finansal aktiviteleri ve dolayısıyla ekonomik büyümeyi arttıracakları sonucunu elde etmişlerdir. Wang (2013), AR-GE harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini dolaylı olarak yüksek teknoloji içeren sektörler aracılığı ile test etmiş ve pozitif bir ilişki elde etmiştir. Falk (2007), Akçalı ve Şişmanoğlu (2015), Khan vd. (2017), Hong (2017), Edquist ve Henrekson (2017), Vatsiask vd. (2017) ve Gardiner ve Hajek (2020) çalışmaları ekonomik büyüme ve araştırma geliştirme arasındaki ilişkiyi incelemiş, pozitif sonuçlar elde etmişlerdir.

Bu çalışmada ekonomik büyüme üzerinde DYY, BİT ve AR-GE faktörlerinin etkileri ampirik olarak incelenecektir, literatürde yer alan çalışmalarda bu değişkenlerin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin tek başına ve/veya başka değişkenlerle analiz edildiği çalışmaların yer aldığı geniş bir literatür tablosu aşağıda verilmiştir.

Tablo 1. Literatür Özeti

Yazar	Ülke	Değişkenler	Yöntem	Sonuç
Dimelis ve Papaioannou (2010)	Gelişmiş ve Gelişmekte Olan 42 Ülke (1993-2001)	DYY, BİT ve Ekonomik Büyüme	Regresyon Analizi	BİT'in ekonomik büyüme üzerindeki etkisi pozitif ve anlamlı iken, DYY'nin etkisi pozitif fakat anlamsızdır.
Ahmed (2012)	Malezya (1999-2008)	DYY ve Ekonomik Büyüme	OLS	DYY, ekonomik büyümeye pozitif katkı sağlamaktadır.
Yazdan, Hossein (2013)	Seçilmiş Orta-Doğu Ülkeleri (1990-2010)	DYY, BİT ve Ekonomik Büyüme	GMM Analizi	BİT'lerinin ekonomik büyümeye etki oranı DYY'lere oranla daha büyük ve anlamlıdır.

Olusanya (2013)	Nijerya (1970-2010)	DYY ve Ekonomik Büyüme	Granger Causality Analizi	Ekonomik büyümeden DYY akımlarına doğru bir nedensellik bulunmuştur.
Temiz ve Gökmen (2014)	Türkiye (1992-2007)	DYY ve Ekonomik Büyüme	Nedensellik Analizi	DYY'lerin ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkisi bulunmamıştır.
Silajdzic ve Mehic (2015)	Geçiş Ekonomisi Ülkeleri (2000-2013)	DYY ve Ekonomik Büyüme	Panel Veri Analizi	DYY, ekonomik büyümeyi yerli yatırımları destekleyerek olumlu etkilemektedir.
Akçalı ve Şişmanoğlu (2015)	Gelişmiş ve Gelişmekte Olan 19 Ülke (1990-2013)	AR-GE Harcamaları ve Ekonomik Büyüme	Panel Veri Analizi, Hausman Testi	Araştırma ve geliştirme için yapılan harcamalar ekonomik büyümeyi olumlu etkilemektedir.
Gunby vd. (2016)	Çin (1978-2014)	DYY ve Ekonomik Büyüme	Meta Analizi	DYY, ekonomik büyüme üzerinde hesaplanandan çok daha küçük etkiye sahiptir.
Khan, vd. (2017)	G-7 Ülkeleri (1995-2013)	BİT, Patent Başvuruları, AR-GE Harcamaları ve Büyüme	Varyans Ayırıştırma Analizi	AR-GE ile büyüme arasında negatif bir ilişki, BİT ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki tespit edilmiştir.
Hong (2017)	Kore (1988-2013)	BİT, AR-GE Yatırımları ve Ekonomik Büyüme	Granger Nedensellik Analizi	AR-GE yatırımları ekonomik büyümeye öncülük etmektedir. AR-GE yatırımlarının BİT'e oranla ekonomik büyüme ile arasında daha kuvvetli bir ilişki vardır.
Yıldız (2017)	Gelişmekte Olan Ülkeler (1960-2016)	DYY ve Ekonomik Büyüme	Sabit Etkili Regresyon	Ticari serbestlik ve beşeri sermaye DYY'den faydalanmada etkilidir.
Duman (2017)	Türkiye (2000-2015)	AR-GE ve Ekonomik Büyüme	Granger Nedensellik Analizi	Ekonomik Büyüme, AR-GE harcamaları ve ekonomik çıktılar pozitif etkileşim içerisindedir.
Edquist ve Henrekson (2017)	İsveç (1993-2012)	BİT, AR-GE ve Ekonomik Büyüme	Ağırlıklı En Küçük Kareler	AR-GE BİT'e oranla ekonomik büyüme üzerinde daha büyük pozitif etkiye sahiptir.
Sang-Do Park (2018)	Çin (1991-2016)	DYY, Beşeri Sermaye, Büyüme	Vector Error Correction Modeli	DYY ve beşeri sermaye ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkiye sahiptir.
Saidi ve Mongi (2018)	Yüksek Gelire Sahip 28 Ülke (1990-2015)	AR-GE, BİT ve Ekonomik Büyüme	Vector Error Correction Model	Kısa dönemde BİT ile ekonomik büyüme ve ekonomik büyüme ile araştırma geliştirme arasında iki yönlü nedensellik bulunmuştur.

Kahouli (2018)	Akdeniz Ülkeleri (1990-2016)	AR-GE Stokları ve Ekonomik Büyüme	SUR, 3SLS, GMM	AR-GE stokları ve ekonomik büyüme ilişkisi tek yönlü bir nedensellik olarak tespit edilmiştir.
Tahir vd. (2019)	SAARG Bölgesi (2008-2015)	DYY, Ticaret ve Ekonomik Büyüme	Panel Veri Analizi	DYY, ekonomik büyümeyi pozitif etkilemektedir.
Asongu ve Odhiambo (2019)	Sahra Altı 25 Afrika Ülkesi (1980-2014)	DYY, BİT ve Ekonomik Büyüme	GMM Analizi	BİT ve DYY ekonomik büyümeye pozitif katkı sağlamaktadır.
Muhammed ve Khan (2019)	34 Asya Ülkesi ve 115 İhracatçı Ülke (2001-2012)	Çift Yönlü DYY ve Ekonomik Büyüme	GMM Analizi	Asya ülkeleri üzerinde hem gelen hem de giden DYY ekonomik büyümeyi olumlu etkilemektedir.
Sinha ve Sengupta (2019)	Gelişmekte Olan 30 Asya-Pasifik Ülkesi (2001-2017)	DYY Akımları, BİT ve Ekonomik Büyüme	Panel Fully Modified OLS	DYY akımları ve BİT'ler ekonomik büyümeyi pozitif bir şekilde etkilemektedir.
Gardiner ve Hajek (2020)	Avrupa Bölgesi Ülkeleri (2000-2018)	AR-GE ve Ekonomik Büyüme	Panel Vector Error Correction Model	AR-GE ekonomik büyümeyi yeni Avrupa ülkelerinde pozitif etkilerken, eski Avrupa ülkelerinde negatif etkilemektedir.
Doğan vd. (2020)	32 Avrupa Ülkesi (1995-2014)	DYY, Ticaret ve Ekonomik Büyüme	Panel Quantile Regresyon Analizi	DYY, ekonomik büyümeyi hızlandırmaktadır.
Nair vd. (2020)	OECD Ülkeleri (1961-2018)	BİT, AR-GE ve Ekonomik Büyüme	Vector Error Correction Model	AR-GE ve BİT uzun dönemde ekonomik büyüme için katkı sağlayan sektörlerdir.
Sapuan ve Roly (2020)	ASEAN 8 Ülkeleri (2003-2017)	BİT, DYY ve Ekonomik Büyüme	Panel Regresyon Analizi	BİT ve DYY'lerin artmasının ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkisi vardır.
Usman vd. (2021)	Güney Asya Ülkeleri (1990-2018)	BİT ve Ekonomik Büyüme	Error Correction Model	BİT uzun dönemde Güney Asya ülkelerinden sadece Hindistan'da ekonomik büyümeyi olumlu etkilemektedir.
Pradhan vd. (2021)	Hindistan (1991-2018)	BİT ve Ekonomik Büyüme	Granger Nedensellik Analizi	BİT ve yatırımları ekonomik büyüme ve kalkınma için gerekli görülmüştür.

3. Veri Seti ve Ekonometrik Yöntem

Çalışmanın bu kısmında, 2000-2017 dönemi arasında Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Türkiye (BRİCT) ülkelerine ait veriler birleştirilmiş ve Panel VAR analizi gerçekleştirilerek bulgular açıklanmıştır.

Çalışmada kurulan genel denklemi şu şekilde ifade edebiliriz:

$$GDP_{it} = \beta_{0it} + \beta_{1it}FDI_{it} + \beta_{2it}ICT_{it} + \beta_{3it}R\&D_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Tablo 2. Analizde Kullanılan Değişkenlere Ait Kısaltma, Birim ve Kaynaklar

Kategori	Değişken	Kısaltma	Birim	Kaynak
Ekonomik Büyüme	Gayri Safi Yurt içi Hasıla Büyüme Oranı	GDP	%	Dünya Bankası
Doğrudan Yabancı Yatırımlar	Ülkeye Giren Doğrudan Yabancı Yatırımların GSYH'ye Oranı	FDI	%	Dünya Bankası
Bilgi ve İletişim Teknolojileri	Bilgi ve İletişim Teknolojileri İthalatının Toplam İthalat İçindeki Payı	ICT	%	Dünya Bankası
Araştırma ve Geliştirme	Araştırma ve Geliştirme Harcamalarının Toplam GSYH İçindeki Payı	R&D	%	Dünya Bankası

Tablo 3. Değişkenlere İlişkin İstatistik Veriler

Değişkenler	Ortalama	Standart Sapma	Minimum	Maximum
GDP	5,52	4,01	-7,79	14,23
FDI	2,40	1,17	0,35	5,03
ICT	10,39	6,31	3,67	26,06
R&D	1,05	0,37	0,46	2,14

3.1. Panel Birim Kök Testleri

Çalışma için kurulan ekonometrik modelde yer alan değişkenlerin analizde anlamlı sonuçlar verebilmesi için durağan olmaları gerekmektedir. Bu çalışmada, kullanılan değişkenlerin durağanlık testleri, panel birim kök testleri uygulanarak yapılacaktır. Literatürde çoğunlukla kullanılan ve bu çalışmada da tercih edilen testler önce açıklanıp sonrasında uygulanmıştır.

Panel birim köklerinin hesaplanması için aşağıda ifade edilen LLC(2002) testi kullanılacaktır.

$$\Delta y_{it} = \delta y_{it-1} + \sum_{l=1}^{pi} \theta_{il} \Delta y_{it-l} + \alpha_{mi} d_{mt} + \varepsilon_{it}, \quad m = 1, 2, 3... \quad (2)$$

ADF (Fisher ADF, 1999) birim kök testi istatistiklerin ortalamasını almakta ve test istatistiklerinin standart normal dağılıma sahip olması için normalleştirme yapmaktadır. Bu şu şekilde ifade edilebilir:

$$\Delta y_{it} = \delta_i y_{it-1} + \sum_{l=1}^{pi} \theta_{il} \Delta y_{it-l} + \alpha_{mi} d_{mt} + \varepsilon_{it}, \quad m = 1, 2, 3... \quad (3)$$

Fisher-PP (2001) testi de klasik Philips ve Perron (1988) testini her bir birim için uygulamaktadır. Bu test aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

$$Y_{it} = d_{it} + X_{it} \text{ ve } (i=1, 2, \dots, N; t= 1, 2, \dots, T_i) \quad (4)$$

Tablo 4. Panel Birim Kök Sonuçları

Homojen Testler	GDP	FDI	ICT	R&D	Δ GDP	Δ FDI	Δ ICT	Δ R&D
LLC	-1,04	-1,64	0,08	1,67	-8,97 ^a	-7,17 ^a	-7,40 ^a	-4,49 ^a
Fisher ADF	12,85	9,78	4,87	2,84	74,45 ^a	56,26 ^a	59,34 ^a	37,28 ^a
Fisher PP	22,07	10,84	9,06	2,90	120,82 ^a	87,73 ^a	99,18 ^a	67,98 ^a

Not: a, %1 önem düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir. Δ ise, ilk farkı gösterir.

Tabloda seçilen değişkenler için birim kök test sonuçları yer almaktadır. Toplamda üç farklı birim kök testi uygulanmıştır. LLC, Fisher ADF ve Fisher PP testleri sonucunda sıfır hipotezi olan durağan olmama durumu kuvvetli bir şekilde reddedilmiştir.

3.2. Panel VAR Modeli

Vektör Otoregresif (VAR) modeli, panel veri setleri ile gerçekleştirilen analizlerde karşılıklı dinamik ilişkilerin tespit edilmesinde kullanılan yöntemlerdendir. VAR tahmininde değişkenlerin değerleri ölçülürken geçmiş döneme ilişkin bilgilerinden faydalanılır. VAR modeli ifade edilirken bütün değişkenlerin içsel olarak değerlendirir ve iki denklemlilik bir panel VAR modeli, genellikle aşağıdaki şekilde yazılmaktadır (Yerdelen Tatoğlu, 2018: 121).

$$Y_{it} = \alpha_0 + \sum_{l=1}^m \beta_l Y_{it-l} + \sum_{l=1}^m \delta_l X_{it-l} + \mu_i + u_{it} \quad (5)$$

$$X_{it} = \alpha'_0 + \sum_{l=1}^m \theta_l Y_{it-l} + \sum_{l=1}^m \lambda_l X_{it-l} + \mu_i + u'_{it} \quad (6)$$

5 ve 6 numaralı eşitliklerde modeldeki değerleri ve gecikmeli değerler görülmektedir. m gecikme uzunluğunu temsil ederken μ_i birim etkileri temsil etmektedir. Gecikme uzunluklarının ise birbirine eşit olduğu varsayılmaktadır (Yerdelen Tatoğlu, 2018: 121).

Tablo 5. Panel Var Gecikme Uzunluğu Seçimi

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-348.9505	N.A.	0.07989	8.8237	8.9428*	8.8715*
1	-331.6201	32.4945*	0.07727*	8.7905*	9.386	9.0292*

Not: * simgesi, testler sonucu ulaşılan uygun gecikme uzunluğunu göstermektedir.

LR, ardışık modifiye edilmiş olasılık oranı (LR) test istatistiği; FPE son tahmin hata kriteri, AIC, Akaike bilgi; SC, Schwarz bilgi; HQ ise Hannan- Quinn bilgi kriterlerini ifade etmektedir. Tabloda da ifade edildiği üzere yapılan testler sonucunda bütün değer kriterlerinin panel var modeli için gecikme uzunluğu 1 olarak alınmıştır.

3.3. Varyans Ayrıştırma Analiz Sonuçları

Çalışmada incelenen modeldeki değişkenler için yapılan varyans ayrıştırma analizi bir değişkende meydana gelen değişimin yüzde olarak hangi oranda kendisinden hangi oranda diğer değişkenlerden gerçekleştiğini ifade etmektedir. Varyans ayrıştırma analizinin amacı, temel olarak değişkene ilişkin hata varyanslarının diğer değişkenler ne kadar açıklanabildiğinin incelenmesidir. Enders (1995), değişkenlerde meydana gelen değişimlerin büyük çoğunluğunun değişkenin kendisindeki şoklardan kaynaklanması durumunda bu değişkenin dışsal olarak davrandığını ifade etmiştir. Enders (1995)'e göre, yapılan varyans ayrıştırma analizi nedenselliğe ilişkin bazı bulgularda sunmaktadır.

Tablo 6. Varyans Ayrıştırması Sonuçları (GDP)

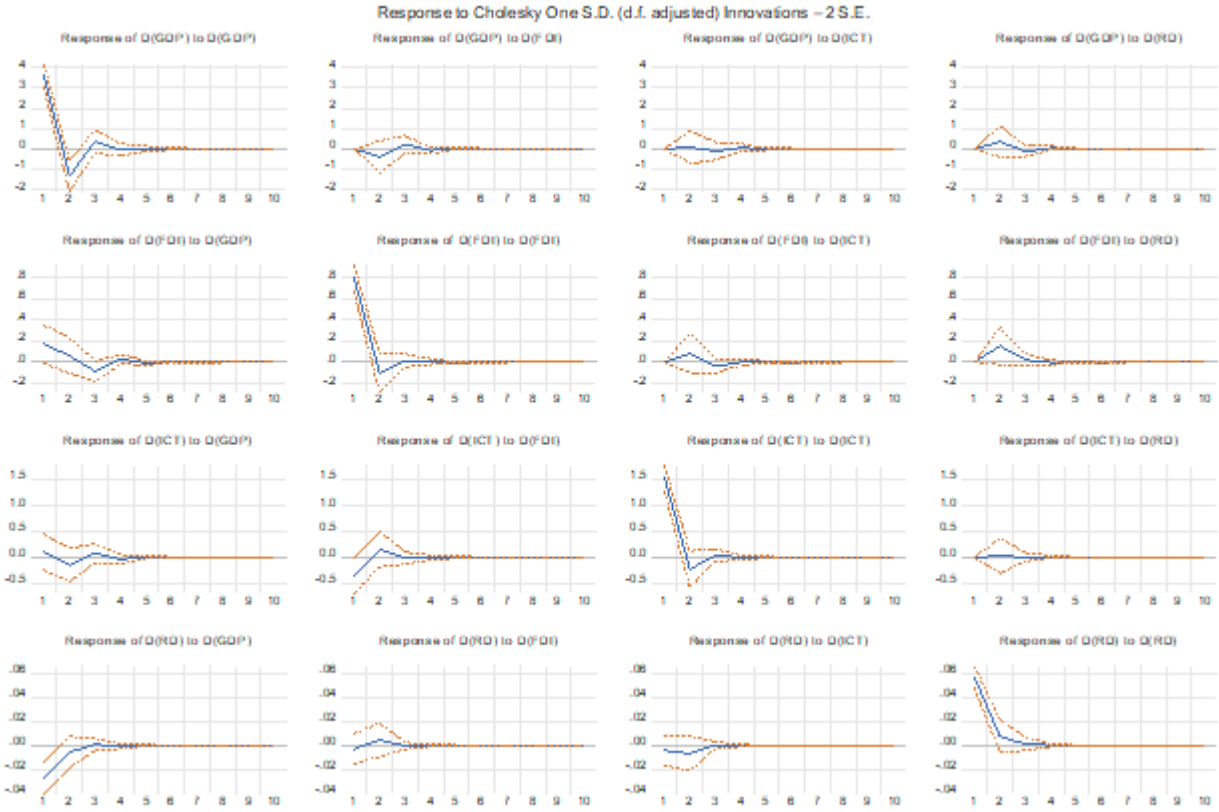
Dönem	S.E	GDP	FDI	ICT	R&D
1	3.596422	100.0000	0.000000	0.000000	0.000000
2	3.879888	98.02653	1.081742	0.043372	0.848354
3	3.905058	97.54254	1.366584	0.139742	0.951132
4	3.906850	97.47317	1.403219	0.163008	0.960601
5	3.906972	97.46719	1.405936	0.165915	0.960961
6	3.906986	97.46690	1.406020	0.166121	0.960956
7	3.906988	97.46690	1.406019	0.166127	0.960957
8	3.906988	97.46690	1.406019	0.166127	0.960958
9	3.906988	97.46690	1.406020	0.166127	0.960958
10	3.906988	97.46690	1.406020	0.166127	0.960958

*Standart Hatalar – Monte Carlo(100 Tekrar), Çarpanlar – Cholesky Ayrıştırması

GSYİH üzerinde gerçekleşen değişikliklerin kısa dönemde çok büyük çoğunlukla GSYİH’de meydana gelen değişiklikler sebebiyle olduğu görülmektedir. GDP üzerinde gerçekleşen değişiklikler en büyük pay sırasıyla DYY, AR-GE ve BİT’e aittir. Gerçekleşen bu değişiklikler çoğunlukla bir kırılma göstermemiş istikrarlı bir şekilde devam etmiştir.

İncelenen dönem sonunda GSYİH de ortaya çıkan değişimlerin toplam %1,4’lik kısmı doğrudan yabancı yatırımlardan kaynaklanırken %0,16’lik kısmı bilgi ve iletişim teknolojilerinden kaynaklanmıştır. Kalan %0,09’lik oran ise araştırma ve geliştirme etkisiyle ortaya çıkmıştır.

Şekil 1. Panel VAR Etki-Tepki Fonksiyonları

Panel var analizinde etki tepki fonksiyonları, kullanılan değişkenlere verilen bir birimlik şoklara, kendisinin ve diğer değişkenlerin verdiği tepkiyi ifade etmektedir. Şekil 1’de ilk satırda yer alan GSYİH’nin kendisine ve diğer değişkenlere verdiği tepkiler gösterilmiştir. GSYİH ve DYY’de ortaya çıkan bu tepkiler ilk dönemlerde anlamlı iken zaman içerisinde durağan seviyeye ulaşmıştır. AR-GE’de ortaya çıkan tepkiler durağan seviyeden hiç uzaklaşmamıştır. Benzer şekilde verilen DYY şoklarına verilen tepkiler ilk dönemlerde etkili iken takip eden dönemlerde durağan seviyeye yaklaşmıştır. Şekil 1’de gösterilen en düşük tepki AR-GE’den gelen şoklar karşısında görülmektedir. Genel olarak etki-tepki fonksiyon grafiklerinden anlaşıldığı üzere şoklar karşısında gösterilen tepkiler çoğunlukla kısa dönem için anlam ifade ederken, bu tepki zaman içerisinde azalmakta ve durağan seviyeye dönmektedir.

Ayrıştırma analizleri sonuçları ve etki tepki fonksiyonlarından elde edilenler değişkenlerin gayri safi yurt içi hasıla düzeyinde kısa dönemde çok önemli etkisinin olmadığını göstermektedir. İncelenen dönem süresince gayri safi yurt içi hasılanın hem etki tepki fonksiyonlarında hem de ayrıştırma analizinde araştırma ve geliştirme ile anlamlı ilişkisi tespit edilememiştir. Doğrudan yabancı yatırımlar ve bilgi iletişim teknolojileri ise gayri safi yurt içi hasılayı kısa dönemde geçici olarak etkilemektedir.

Çalışmadaki ampirik bulgular, BRIC-T ülkelerinde ekonomik büyüme ile DYY arasında pozitif bir ilişkinin varlığını göstermektedir. Analizler sonuçları literatürde yer alan Ahmed (2012), Mehic (2015), Silajdzic ve Mehic (2015), Gunby vd. (2016), Sang-Do Park (2018), Tahir vd. (2019), Asongu ve Odhiambo (2019), Doğan vd. (2020), Sapuan ve Roly (2020) çalışmalar ile paralellik göstermektedir. Benzer şekilde BİT ve AR-GE’nin ekonomik büyüme ile pozitif ilişkisi tespit edilmiştir. Yazdan ve Hossein (2013), Akçalı ve Şişmanoğlu (2015), Edquist ve Henrekson (2017), Sinha ve Sengupta (2019), Asongu ve Odhiambo (2019) çalışmaları da elde edilen ampirik bulgularla benzerlik göstermektedir. DYY’lerin ekonomik büyümeyi etkileme oranı AR-GE ve BİT’e oranla daha büyüktür. Dönemler ilerledikçe DYY, BİT ve AR-GE değişkenlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi sabit kalmaktadır ve büyük bir değişim görülmemektedir. DYY’de dönemler itibarıyla gerçekleşen değişikliklerde GSYİH’nin payı en büyük iken, AR-GE’nin payı GSYİH’ye yakındır. En düşük payın ise BİT değişkenine ait olduğu gözlemlenmiştir. BİT, en çok kendi değerlerinden etkilenirken, BİT’yi sırasıyla DYY, GSYİH ve AR-GE takip etmektedir. Varyans ayrıştırma analizi, doğrudan yabancı yatırımlarının hem ekonomik büyüme

hem de BİT'lerin ortaya çıkmasında rolü olduğunu göstermektedir. Varyans ayrıştırma analizlerinde elde edilen bir diğer bulgu ise başka değerlerinden en fazla etkilenen değişkenin AR-GE olduğudur. DYY, BİT, AR-GE'nin GSYİH'yi etkileme oranı dönem boyunca büyük değişim göstermemektedir.

4. Sonuç

DYY teorik olarak incelendiğinde çok uluslu şirketlerin yatırım yaptıkları ev sahibi ülkelerdeki teknoloji açığını kapatarak ya da teknolojik gelişmeleri arttırarak sermaye birikimine katkı sağlaması ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkiler yaratmaktadır. Aslında DYY'nin yerel piyasalarda teknoloji kanalıyla pozitif dışsallık yaratarak ekonomik büyümeyi arttırıcı rolü önem kazanmaktadır. Ayrıca DYY ev sahibi ülkenin beşeri sermayesine katkı sağlayarak yönetim ve iş becerilerini geliştirerek, teknolojik gelişmeleri kullanabilme olanaklarını arttırarak verimliliği yükseltme çabalarına katkı sağlamaktadır. Sonuç itibariyle, DYY gelişmekte olan ülkelerin ekonomik büyüme süreçlerinde temel unsurlardan biri olarak kabul edilmektedir.

Bu çalışmada DYY, BİT ve AR-GE harcamalarının BRIC-T ülkeleri için ekonomik büyüme üzerindeki etkisi panel VAR yöntemi ile incelenmiştir. 2000-2017 döneminin incelendiği çalışmada, ilk olarak analizde kullanılacak olan değişkenlerin birim kök testleri yapılmıştır. Serilerin ilk fark düzeylerinde durağan oldukları tespit edildikten sonra VAR modeli kurulmuştur. VAR modeli için uygun gecikme uzunluğu kriterler doğrultusunda 1 olarak belirlenmiştir. Uygun gecikme uzunluğunun modele dahil edilmesinin ardından varyans ayrıştırma analizi sonuçları ve etki tepki fonksiyonu değerlendirilmiştir. Varyans ayrıştırma analizi sonuçlarına göre modelde kullanılan bağımsız değişkenlerin GDP değerlerinin oluşumuna katkı sağlamaktadır. Çalışmadaki ampirik sonuçlar; DYY, BİT, AR-GE ve ekonomik büyüme değişkenleri arasında bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte ampirik sonuçlar çalışmanın teorik kapsamında ortaya koyduğumuz tespitlerle desteklenmektedir. Ampirik bulgulardan hareketle uygulanacak en uygun politika ülke ekonomileri için sürdürülebilir bir büyüme sürecinde DYY için yatırım iklimini oluşturmak temel hedefler arasında olmalıdır. Bu bağlamda DYY'ler için ev sahibi ülkedeki teknolojik yeniliklerin yatırım için uygun bir ortamın yaratılmasında etkili olduğu da göz ardı edilmemelidir.

Kaynakça

- Adams, S. (2009). "Foreign direct investment, domestic investment, and economic growth in Sub-Saharan Africa". *Journal of Policy Modeling*, 31(6): 939-949.
- Ahmed, E. (2012) "Are the FDI inflow spillover effects on Malaysia's economic growth input driven?." *Economic Modelling* 29.(4): 1498-1504.
- Akcali, B. & Sismanoglu, E (2015) "Innovation and the effect of research and development (R&D) expenditure on growth in some developing and developed countries." *Procedia-Social and Behavioral Sciences* 195: 768-775
- Asongu, A. & Nicholas M. (2019) "Basic formal education quality, information technology, and inclusive human development in sub-Saharan Africa." *Sustainable Development* 27(3): 419-428.
- Balasubramanyam, V. N., Salisu, M., & Sapsford, D. (1996). "Foreign direct investment and growth in EP and IS countries". *The Economic Journal*, 106(434), 92-105.
- Barrios, S., Görg, H., & Strobl, E. (2005). "Foreign direct investment, competition and industrial development in the host country". *European Economic Review*, 49(7), 1761-1784.
- Bengoa M. ve Sanchez-Robles, B. (2003). "Foreign direct investment, economic freedom and growth: new evidence from Latin America". *European Journal of Political Economy*, 19: 529-545
- Blomstrom, M., Lipsey, R. E., & Zejan, M. (1992). "What explains developing country growth?." *NBER working paper*, (w4132).
- Blomström, M. & Kokko, A. (1996). "Multinational corporations and spillovers." *CEPR Discussion Paper No.* 1365.
- Borensztein, E., De Gregorio, J., & Lee, J. W. (1998). "How does foreign direct investment affect economic growth?." *Journal Of International Economics*, 45(1), 115-135.

- Buhari, D., Daniel L., & Muhammad A. (2020) "European commitment to COP21 and the role of energy consumption, FDI, trade and economic complexity in sustaining economic growth." *Journal of environmental Management* 273: 111146.
- De Mello, L. R. (1999). "Foreign direct investment-led growth: evidence from time series and panel data." *Oxford Economic Papers*, 51(1), 133-151.
- Dimelis, S. P., & Sotiris K. P. (2010) "FDI and ICT effects on productivity growth: A comparative analysis of developing and developed countries." *The European Journal of Development Research* 22(1): 79-96.
- Duman, E. (2017) "Türkiye’de Reel GSYH, Ar-Ge Harcamaları ve Ekonomik Çıktılar Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", *International Journal of Academic Value Studies* 3(14): 12-21
- Edquist, H., & Henrekson M. (2017) "Do R&D and ICT affect total factor productivity growth differently?." *Telecommunications Policy* 41(2): 106-119.
- Enders, W. (2008) *Applied econometric time series*. John Wiley & Sons.
- Fan, E. X. (2004) "Technological Spillovers from Foreign Direct Investment—A Survey." *Asian Development Review* 20(1): 34-56.
- Feeny, S., Iamsiraroj, S., & McGillivray, M. (2014). "Growth and foreign direct investment in the Pacific Island countries." *Economic Modelling*, 37, 332-339.
- Findlay, R. (1978) "Relative backwardness, direct foreign investment and the transfer of technology: A simple dynamic model." *Quarterly Journal of Economics* 92 (1): 1–16.
- Gardiner, R., & Hajek, P. (2020) "Municipal waste generation, R&D intensity, and economic growth nexus—A case of EU regions." *Waste Management* 114: 124-135.
- Grossman, G. M., Helpman, E. (1991). *Innovation and growth in the global economy*. The MIT Press.
- Gunby, P., Yinghua J., & Reed W. R. (2017) "Did FDI Really Cause Chinese Economic Growth? A Meta-Analysis." 90: 242-255
- Hong, J. (2017) "Causal relationship between ICT R&D investment and economic growth in Korea." *Technological Forecasting and Social Change* 116: 70-75.
- Kahouli, B. (2018) "The causality link between energy electricity consumption, CO2 emissions, R&D stocks and economic growth in Mediterranean countries (MCs)." *Energy* 145: 388-399.
- Khan, H. U. R., et al. (2017) "Quadrilateral relationship between information and communications technology, patent applications, research and development expenditures, and growth factors: Evidence from the group of seven (G-7) countries." *Social Indicators Research* 133(3): 1165-1191.
- Levin, A., Lin, C. F., & Chu, C. S. J. (2002). "Unit root tests in panel data: asymptotic and finite-sample properties". *Journal of Econometrics*, 108(1), 1-24.
- Nair, M., Rudra P. P., & Mak B. A. (2020) "Endogenous dynamics between R&D, ICT and economic growth: Empirical evidence from the OECD countries." *Technology in Society* 62: 101315.
- Olusanya, S. O. (2013) "Impact of foreign direct investment inflow on economic growth in a pre and post deregulated Nigeria economy. A granger causality test (1970-2010)." *European Scientific Journal* 9(25)
- Pradhan, R. P., et al. (2021) "Sustainable economic development in India: The dynamics between financial inclusion, ICT development, and economic growth." *Technological Forecasting and Social Change* 169: 120758.
- Romer, P. M. (1986). "Increasing returns and long-run growth." *The Journal of Political Economy*, 94(5), 1002-1037.
- Romer, P. M. (1990), "Endogenous technological change." *The Journal of Political Economy*, 98(5), 71-102.
- Saidi, K., & Chebli M. (2018) "The effect of education, R&D and ICT on economic growth in high income countries." *Economics Bulletin* 38(2): 810-825.

- Sapuan, N. M., & Roly M. R. (2020) "Oil Abundance and Human Capital in Malaysia: A Multivariate Cointegration Analysis." *International Journal of Energy Economics and Policy* 10(3): 303-310.
- Silajdzic, S., & Mehic. E. (2015) "Knowledge spillovers, absorptive capacities and the impact of FDI on economic growth: empirical evidence from transition economies." *Procedia-Social and Behavioral Sciences* 195: 614-623.
- Sinha, M., & Sengupta. P. P. (2019) "FDI inflow, ICT expansion and economic growth: An empirical study on Asia-pacific developing countries." *Global Business Review*: 0972150919873839.
- Solow, R. M. (1956). "A contribution to the theory of economic growth." *The Quarterly Journal of Economics*, 70(1), 65-94.
- Sung, B., Song W. Y, & Park. S. D. (2018) "How foreign direct investment affects CO2 emission levels in the Chinese manufacturing industry: Evidence from panel data." *Economic Systems* 42(2): 320-331.
- Tahir, M., Estrada M. A. R., & Afridi, M. A. (2019) "Foreign inflows and economic growth: An empirical study of the SAARC region." *Economic Systems* 43(3-4): 100702.
- Tatoğlu Y., F. (2018) "Panel Zaman Serileri Analizi Stata Uygulamalı", Beta Yayınları, 2. Baskı İstanbul.
- Temiz, D., & Gökmen. A. (2014) "FDI inflow as an international business operation by MNCs and economic growth: An empirical study on Turkey." *International Business Review* 23(1): 145-154.
- Troeger, C. E., et al. (2019) "Mortality, morbidity, and hospitalisations due to influenza lower respiratory tract infections, 2017: an analysis for the Global Burden of Disease Study 2017." *The Lancet Respiratory Medicine* 7(1): 69-89.
- Usman, A. , et al. (2021) "The effect of ICT on energy consumption and economic growth in South Asian economies: an empirical analysis." *Telematics and Informatics* 58: 101537.
- Wang, J. Y. (1990). "Growth, technology transfer and the long-run theory of international capital movements." *Journal of International Economics*, 29: 255-71.
- Yazdan, G. F., & Hossein, S. S. M., (2013) "FDI and ICT effects on productivity growth." *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 93
- Yıldız, H. (2017) "The Role Of Channels Through Which Foreign Direct Investment Influences Economic Growth", *International Journal of Academic Value Studies*, 3(16): 268-277

Content Analysis On Studies Related to Auditor Independence*

Gülşah Gizem Angi**¹ Prof. Dr. Adnan Dönmez² ¹ PhD of Business Administration, Akdeniz University, Antalya, Turkey² Department of Business Administration, Akdeniz University, Antalya, Turkey

Received: 28.05.2021

Accepted: 20.07.2021

This article was checked by *intihal.net*

Öz

İşletmelerin mevcut muhasebe sistemlerini daha etkin hale getirerek şeffaf, karşılaştırılabilir, güvenilir ve doğru bilgiler sunması için finansal tablolarının bağımsız denetimden geçmesi büyük önem taşımaktadır. Ancak son yıllarda yaşanan denetim skandalları bağımsız denetim sürecinde rol alan bağımsız denetim firmalarının ve özellikle bağımsız denetçilerin bağımsızlıklarını sorgulanır hale getirmiştir. Bu skandallar sonrasında özellikle bağımsız denetçilerin bağımsızlıklarının korunmasına yönelik çok sayıda yasal düzenleme yapılmıştır.

Bu çalışmanın amacı; bağımsız denetim çalışmaları için çok büyük önem taşıyan denetçi bağımsızlığı ile ilgili olarak yapılmış akademik çalışmalar üzerine bir içerik analizi yaparak sonuçları değerlendirmektir. Çalışma kapsamında EBSCOHOST veri tabanı aracılığı ile başlığında “denetçi bağımsızlığı” geçen akademik ve tam metin olarak yayınlanmış 234 makaleye ulaşılarak içerik analizi ve yazar analizleri yapılmıştır. Yapılan analizler sonucunda; en çok makalenin (27 makale- 11,54%) 2013 yılında ve (16 makale – 6,84%) Managerial Auditing dergisinde yayınlandığı, çalışmalarda konunun yöntem olarak daha çok teorik olarak ele alındığı ancak anket ve modelleme kullanan çalışmalarda önemli düzeyde olduğu belirlenmiştir. Yapılan çalışmaların denetçi bağımsızlığı konusunu daha çok genel çerçevede ele aldıkları, spesifik olarak ele alan çalışmaların ise daha çok denetçi rotasyonu ve denetim kalitesi açısından ele aldığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Denetçi Bağımsızlığı, Denetim Kalitesi, Denetçi Rotasyonu, İçerik Analizi

Abstract

Independent audits of the financial statements are essential for the purpose of making the existing accounting systems more effective and providing transparent, comparable, reliable and accurate information. However, due to the audit scandals experienced in recent years, the independence of the independent audit firms that make the audit has become questionable. In particular, the independence of independent auditors was questioned. Following these scandals, a number of legal arrangements have been made, in particular to protect the independence of independent auditors.

The aim of this study is to evaluate the results by conducting a content analysis on the academic studies about auditor independence which is of great importance for independent audit studies. Within the scope of the study, 234 academic and full text articles that have “auditor independence” in their titles were examined through the EBSCOHOST database about auditor independence. Afterwards, content analysis and author analyzes of these articles were performed. As a result of the analyses, it was seen that most of the articles (27 articles - 11.54%) were published in 2020; most of them (16 articles - 6.84%) were published in Managerial Auditing Journal and the theoretical research method was used more common in the studies. However, it was observed that the studies that used survey and modeling methods were also significant. It has been observed that the studies mostly examined the issue of auditor independence in general. The studies that examined auditor independence specifically mostly handled the subject in terms of auditor rotation and audit quality.

Keywords: Auditor Independence, Audit Quality, Auditor Rotation, Content Analysis

Angi, G.G. & Dönmez, A. (2021). “Content Analysis On Studies Related to Auditor Independence”, Journal of Academic Value Studies 7(2) (2021) 85-95 (<http://dx.doi.org/10.29228/jav.51548>).

*The earlier form of this paper is presented in the 11th International Conference on “Emergence of New Business Practices for Growth, Competitiveness & Innovation”, 28-30 December 2019, Gwalior, INDIA and the abstract is published in Abstracts Book

**E-mail address: gulsahgizemangi@outlook.com (Corresponding author)

1. Introduction

Constantly changing and developing economic and technological conditions are making the structure of enterprises increasingly complex. Therefore, the need that the users of the enterprises who will benefit from the financial statements to access reliable information also increases. The reliability of the information presented to the decision makers by the enterprises becomes more important with the complicated structure of economic life.

Preparing and presenting the financial statements prepared by the enterprises in an accurate, honest, complete and reliable manner is of great importance for the accuracy of the decisions of the parties for all financial statement users, including creditors and investors who will use the information in these statements. It is possible for decision makers to believe in the accuracy, honesty and reliability of the information provided by the enterprises through quality and independently audited financial statements.

One of the most important factors affecting the quality of independent auditing is the independence of independent auditing firms and independent auditors, which became highly debatable especially after the auditing scandals in Enron, Worldcom, Parmalat and Global Crossing.

As these great audit scandals started to make the reliability of independent audit and auditor independence considerably questionable, it forced the institutions that direct the independent audit to take measures in this regard.

In 2002, the Sarbanes Oxley Act was published in the United States after accounting scandals that had a huge impact all over the world. This law includes a number of measures aimed at protecting investors and ensuring the independence of the audit firm and auditors. Additionally, the 8th Directive of the European Union was revised to increase the independence of the audit firm and auditor. Turkey has also made parallel arrangements with the Sarbanes Oxley Act by the Capital Markets Board.

The aim of this study is to reach full-text articles published in academic journals between the years 1991-2021 in the EBSCOHOST database that have "auditor independence" in their titles. Then, the content of the articles were analyzed and the results were evaluated.

First of all, explanations regarding the independence of the auditor will be included in the scope of the study. Afterwards, content analysis and results related to full-text articles which can be accessed from EBSCOHOST database that have "auditor independence" in their titles will be examined.

2. Auditor Independence

Auditing is a kind of comparison process of investigating whether the situation that emerges as a result of business activities and the situation expected to occur are compatible with each other (Arslan et al, 2019: 102).

Auditor independence is one of the most important building blocks of the independent audit profession and one of the most important elements that add value to the independent audit reports. However, after the scandals in the US in the early 2000s, the confidence in the companies that prepared and presented independent audit reports and the confidence in independent auditors were decreased (Ye et al, 2011: 121). These scandals, including Enron, Worldcom, Tyco International and Global Crossing, have led to a decline in the confidence of investors, including accounting frauds and company flaws, including five of the ten largest bankruptcies in American history. This has led to the most comprehensive calls for reform in the areas of ethics and audit of the companies (Jones and Normen, 2006: 431-432).

The Code of ethics for professional auditors defines independence as a state of mind that allows the auditor to issue an opinion without being affected by influences that could compromise his professional judgment, to act with integrity and to exercise objectivity and professional skepticism (Crucean, 2020:65)

The most important regulation after the scandals was SOX (the Sarbanes-Oxley Act), which was enacted in 2002 in the United States. SOX contains a number of regulations, such as the structure of the boards, the independence of the auditor, the new sanctions on conflicts of interest and offenses committed (Yakhou and Dorweiler, 2004: 368).

In the Sarbanes-Oxley Act, which came into force in 2002 in order to prevent the loss of confidence in the system that controls the financial statements and audit reports in the US and to prevent such incidents from happening again, 'independent auditing' is defined as auditing the financial statements of publicly-held companies by authorized institutions and examining them to determine their compliance with the standards. SOX aims to gradually increase the scope of the independent audit and increase the environment that will be affected by the regulations and thus contribute to the audit quality (DeAngelo, 1981: 186).

The main headings of the Sarbanes Oxley Act are as follows: (Public Law, 2002):

- Public Company Accounting Oversight Board
- Auditor Independence
- Corporate Responsibility
- Enhanced Financial Disclosures
- Analyst Conflicts of Interest
- Commission Resources and Authority
- Studies and Reports
- Corporate and Criminal Fraud Accountability
- White-Collar Crime Penalty Enhancements
- Corporate Tax Returns
- Corporate Fraud and Accountability

The issues related to the independence of the auditor are dealt with under the second heading of the Act and this heading consists of the following subheadings: (Public Law, 2002):

- Services outside the scope of practice of auditors,
- Preapproval requirements,
- Audit partner rotation,
- Auditor reports to audit committees,
- Conforming amendments,
- Conflict of interest,
- Study of mandatory rotation of registered public accounting firms,
- Commission authority,
- Considerations by appropriate State regulatory authorities.

The Sarbanes Oxley Act aims to ensure the independence of auditors in audit firms with all of the above aspects, which are addressed under the title of auditor independence.

Another regulation made in parallel with the Sarbanes Oxley Law on the independence of auditors is the arrangements made with the 8th Directive of the European Union. With this regulation, it is envisaged that the auditor partner responsible for performing the audit in the member states of the European Union will be rotated within seven years and in addition to this, it will be ensured that the auditor is suspended for at least two years (The European Parliament and The Council of the European Union, 2006/43/EC).

With the law signed in April 2014, it was regulated that the auditors who served more than 20 years in audits in the enterprises should be rotated within 6 years at the latest and the auditors who served between 11-20 years should be rotated in 9 years at the latest (Gönen and Rasgen, 2016: 1812).

In Turkey, regulatory authorities such as The Capital Markets Board, Banking Regulation and Supervision Agency have made some arrangements regarding particular as auditor rotation to ensure auditor independence. Since 2011, the Public Oversight Accounting and Auditing Standards Authority (POAASA) in Turkey has become the sole authority for Financial Reporting Standards, publication and application of Auditing Standards. All other regulations were repealed with the regulation made by this institution in 2014, With this new regulation, rotation periods will be made on a ten-year period and companies that have undertaken the audit of the same enterprise for a total of seven years in the last ten years will have a three-year break. (kgk.gov.tr, Accessed Date 28.10.2019).

When all the arrangements discussed above are examined, it is seen that their common points are the regulation of auditor rotation. Because after the audit scandals, along with many questions, it has brought with it the question of whether the working together of the audit firms and their customers for a long time creates a certain affinity and that causes the auditor's independence to be damaged and the quality of the audit to be weakened. (Arel et al, 2005: 36). The perceptions of users of financial statements on audit quality are a function of their perceptions of the independence and expertise of auditors (Pattiasina vd., 2021) .As a solution to prevent this damage, auditor rotation application were introduced.

With the application of mandatory rotation in the audit, it is aimed to increase the independence of the auditor and to provide the information users with the correct information they need, resulting in a quality audit (Özger ve Tuğay, 2020: 34).

3. A Research On Studies Related to Auditor Independence

3.1. Purpose of the Research

This search was conducted in the EBSCOHOST database with the limitation of searching in academic journals and full text articles by using the keyword “auditor independence” only in article titles. The aim of this study is to examine the articles that are published in the search results according to various criteria (journal, publication year, number of authors, research method, etc.) and evaluate the results.

3.2. Method of Research

In this study, a descriptive research model was used to determine the current situation because it was appropriate for the purpose of the study and a “literature review” method was used as a data collection tool. A total of 234 articles published in academic journals with the title of “auditor independence, which can be accessed in full text, were examined.

3.3. Evaluation of Research Findings

This part of the study will be discussed in two parts: content analysis and author analysis. The articles analyzed in the content analysis section will be evaluated in terms of content (distribution by years, distribution by journal, distribution by research methods). In the author analysis section, the studies will be evaluated in terms of the number of authors.

3.3.1. Content Analysis

In this study, content analysis method which is defined as (Cohen et al., 2007: 475) simply summarizing and reporting of main content and messages of written data was used. First of all, it was used to convert written data from qualitative to quantitative and then to reiterate the figures verbally to reach quantitative to qualitative. The findings of the content analysis are summarized below.

3.3.1.1. Distribution of the Studies Examined by Years

The distribution of the articles examined within the scope of the research by years is presented in Table1.

Table 1. Distribution of Studies on Auditor Independence by Years

Article Years	Number of Articles	
	Number	Percentage
1991	3	1,28%
1992	1	0,43%
1993	1	0,43%
1994	2	0,85%
1995	1	0,43%
1996	3	1,28%
1997	5	2,14%
1998	5	2,14%
1999	12	5,13%

2000	2	0,85%
2001	9	3,85%
2002	7	2,99%
2003	5	2,14%
2004	12	5,13%
2005	6	2,56%
2006	8	3,42%
2007	3	1,28%
2008	15	6,41%
2009	16	6,84%
2010	9	3,85%
2011	9	3,85%
2012	7	2,99%
2013	17	7,26%
2014	3	1,28%
2015	13	5,56%
2016	8	3,42%
2017	10	4,27%
2018	8	3,42%
2019	5	2,14%
2020	27	11,54%
2021	2	0,85%
Total	234	100,00%

When the distribution of the articles published on Auditor Independence is examined by years, it is seen that more articles are published especially in the period of 2008-2020.

3.3.1.2. Analysis of the Studies in Terms of Journals

The distribution of the articles examined in terms of the journals published in the study are presented in

Table 2. Distribution of Studies on Auditor Independence According to Journals

Article Year	Number of Articles	
	Number	Percentage
Managerial Auditing Journal	16	6,84%
Contemporary Accounting Research	12	5,13%
Accounting Horizons	11	4,70%
Auditing: A Journal of Practice & Theory	11	4,70%
A journal of Practice & Theory	10	4,27%
International Journal of Auditing	8	3,42%
Journal of Accounting and Public Policy	6	2,56%
The Accounting Review	6	2,56%
Journal of Accounting Research	5	2,14%
The CPA Journal	5	2,14%
The European Accounting Review	5	2,14%
Mali Çözüm	4	1,71%
Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi	4	1,71%
Accounting, Auditing & Accountability Journal	3	1,28%
Accounting, Organizations and Society	3	1,28%

Current Issues in Auditing	3	1,28%
Issues in Accounting Education	3	1,28%
John Wiley & Sons, Inc	3	1,28%
Journal Of Accountancy	3	1,28%
Journal of Accounting	3	1,28%
Journal of Accounting and Finance	3	1,28%
Journal of Accounting, Auditing & Finance	3	1,28%
Journal of Business Ethics	3	1,28%
Accounting and Finance	2	0,85%
Australian Accounting Review	2	0,85%
Behavioral Research in Accounting	2	0,85%
Critical Perspectives on Accounting	2	0,85%
European Accounting Review	2	0,85%
Growing Science Accounting	2	0,85%
International Accounting, Auditing and Taxation	2	0,85%
International Journal of Disclosure and Governance	2	0,85%
International Journal of Economic Perspectives	2	0,85%
Journal of Accounting and Economics	2	0,85%
Journal of Accounting and Public Policy	2	0,85%
Journal of Accounting, Finance and auditing studies	2	0,85%
Journal of International Accounting Research	2	0,85%
Journal of Management and Governance	2	0,85%
Muhasebe ve Denetime Bakış	2	0,85%
Pacific Accounting Review	2	0,85%
The Icfai University Journal of Audit Practice	2	0,85%
The Journal of Corporate Accounting & Finance	2	0,85%
ABACUS	1	0,43%
Academy of Management Review	1	0,43%
Accounting and Management Information Systems	1	0,43%
Accounting and The Public Interest	1	0,43%
Accounting Forum	1	0,43%
Accounting Historians Journal	1	0,43%
Accounting in Europe	1	0,43%
Accounting Perspectives	1	0,43%
Accounting Research Journal	1	0,43%
Accounting Review	1	0,43%
American Law and Economics Review	1	0,43%
Annals of the University of Petroşani	1	0,43%
Applied Economics	1	0,43%
Asian Academy of Management Journal of Accounting and Finance	1	0,43%
Athens Journal of Business & Economics	1	0,43%
Australian Journal of Public Administration	1	0,43%
British Accounting Review	1	0,43%
Business Ethics Quarterly	1	0,43%
Business Review	1	0,43%
CECCAR Business Review	1	0,43%
Corporate Governance	1	0,43%
Duke Law Journal	1	0,43%
Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi	1	0,43%
Financial Accountability & Management	1	0,43%

Gadjah Mada International Journal of Business	1	0,43%
Galen Medical Journal	1	0,43%
Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi	1	0,43%
Global Business and Management Research: An International Journal	1	0,43%
Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi	1	0,43%
Higher Education Press and Springer	1	0,43%
IBAD Sosyal Bilimler Dergisi	1	0,43%
Indonesia Accounting Journal	1	0,43%
International Journal of Accounting & Fin	1	0,43%
Issues in Social and Environmental Accounting	1	0,43%
Journal of Accounting Education	1	0,43%
Journal of Business Finance & Accounting	1	0,43%
Journal of Corporate Law Studies	1	0,43%
Journal of Emerging Technologies in Accounting	1	0,43%
Journal of International Accounting, Auditing and Taxation	1	0,43%
Journal of International Financial Management & Accounting	1	0,43%
Journal of the American Taxation Association	1	0,43%
Journal Akuntansi dan Auditing Indonesia	1	0,43%
Law & Policy	1	0,43%
Malaysian Management Journal	1	0,43%
Muhasebe ve Finansman Dergisi	1	0,43%
Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi	1	0,43%
New Zealand Journal of Applied Business Research	1	0,43%
Pakistan Journal of Commerce and Social Sciences	1	0,43%
Review of Accounting Studies	1	0,43%
Review of Quantitative Finance and Accounting	1	0,43%
Revista Universo Contábil	1	0,43%
Sloan Management Review	1	0,43%
Social Responsibility Journal	1	0,43%
South African Journal of Accounting Research	1	0,43%
South African Journal of Economic and Management Sciences	1	0,43%
Studies	1	0,43%
The auditor market and auditor independence	1	0,43%
The Business Lawyer	1	0,43%
The Icfai Journal of Corporate Governance,	1	0,43%
The IUP Journal of Corporate Governance	1	0,43%
The Journal for Decision Makers	1	0,43%
The Young Economists Journal	1	0,43%
Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi	1	0,43%
Vanderbilt Journal of Transnational Law	1	0,43%
XIMB Journal of Management	1	0,43%
Total	234	100,00%

It is seen that the most studies on auditor independence were published in the “Managerial Auditing Journal with a rate of 6.84% (16 articles). In addition, “Contemporary Accounting Research”, “Accounting Horizons” and “Auditing: A Journal of Practice & Theory” are the journals that 10 or more articles are published in.

3.3.1.3. Analysis of Research Studies in Terms of Research Methods

Another analysis related to the study was aimed to determine the research methods used in the studies. The results of the analysis of the articles examined within the scope of the research in terms of research methods are shown in Table 3.

Table 3. Research Methods of Articles

Research Methods	Number of Articles	
	Number	Percentage
Theoretical	60	25,64%
Survey	53	22,65%
Modelling	41	17,52%
Statistical Analysis with Secondary Data	30	12,82%
Experimental Study	17	7,26%
Case Study	17	7,26%
Literature Search	16	6,84%
Total	234	100,00%

From Table 3, it is seen that the subject is theoretically addressed in the majority of articles (60 articles - 25.64%). Survey method is used in 53 articles (22.65%), modeling method is used in 41 articles (17.52%), statistical analysis with secondary data method is used in 30 articles (12.82%), experimental study method is used in 17 articles (7.26%), case study method is used in 17 articles (%) 7,26) and literature search method is used in 16 articles (6.84%).

3.3.1.4. Investigation of the Subjects that Auditor Independence is Handled

The distribution of the examined articles on the subject that auditor independence is handled is presented in Table 4.

Table 4. Distribution of Articles on the Subject that Auditor Independence is Handled

Topics	Numbers of Articles	
	Number	Percentage
General	162	69,23%
Audit Quality	23	9,83%
Auditor Rotation	20	8,55%
Ethic	9	3,85%
Audit Fee	8	3,42%
Non-Audit Services	7	2,99%
Audit Risk	4	1,71%
Auditing Standards	1	0,43%
Total	234	100,00%

As can be seen in Table 4, the independence of the auditor has been handled in general in 69.23% of the studies (162 articles). Audit quality (23 articles, 9.83%), auditor rotation (20 articles, 8.55%), ethic (6 articles, 3.85%), and audit fees (8 articles, 3.42%) are the subjects within the scope of auditor independence that are most addressed.

3.3.2. Author Analysis

In addition to content analysis, the number of authors was also analyzed for the articles examined. The distribution of the number of authors is presented in Table 5.

Table 5. Distribution of Articles by the Number of Authors

Number of Authors	Number of Articles	
	Number	Percentage
Single Author	60	25,64%
Double Author	93	39,74%
Three Authors	63	26,92%
Four Authors	12	5,13%
Five Authors	4	1,71%
Eight Authors	1	0,43%
Nine Authors	1	0,43%
Total	234	100,00%

As shown in Table 5, 39.74% of the studies on auditor independence (93 articles) consist of two authors. Among the studies reviewed, the rate of three-authored studies was 26.92% (63 articles) and the rate of single-authored studies was 25.64% (60 articles). The rate of studies with four authors was 5.13% (12 articles) and the rate of studies with five authors was 1.71% (4 articles). The study by Jones et al. (2012), with 9 authors on auditor independence and auditor rotation, draws attention as a collaborative study of academicians from different universities.

4. Conclusion

Conjunction with the globalization process, an environment in which businesses comply with the legislation and accounting standards are used effectively is required. The final stage of transparent and reliable management in public and private companies is based on auditable management. Nowadays, it has caused all segments of the society to become demanding audit more, not only because of lowering the cost of resources in private enterprises but also by increasing the efficiency of quality auditing in the public.

The global economic crises caused the countries to make regular regulations in the field of auditing considering that the economies of the audited countries had the ability to overcome with the least damage. The desire of developed and developing countries to have a transparent, effective and quality management has made independent auditing compulsory. In addition, independent auditing, preparing the financial statements in accordance with accounting standards and auditing by independent persons have become important for the transparent and correct disclosure of the investors in the market. At this point, the importance of independent audit is seen. The method used to measure the accuracy of the information disclosed is the audit of all information by independent auditors.

The independence of auditors has gained importance with the Enron case in the United States. After this scandal, SOX aimed at restoring investor confidence and restoring auditor independence. SOX is revolutionary in auditing. With the SOX act, PCAOB (Public Company Accounting Oversight Board), has introduced new regulations to the audit function. With this formation, it is aimed to establish an authority on public companies and audit companies that audit these companies. SOX is an important development in the field of audit and corporate governance understanding has gained importance with the act. The implementation of corporate governance in public companies will be a major step in preventing financial corruption.

In ensuring auditor independence, although the rotation of the audit partner has a great importance, a formation like PCAOB (Public Company Accounting Oversight Board) as in the United States to be implemented in Turkey will be an important step to separate auditing and consulting services from each other exactly and to protect this separation.

In this study, the content analysis of 234 academic and full text articles published in the period between 1991-2021 which include "auditor independence" under the title in the EBSCOHOST database was conducted. According to the results obtained, 162 articles (69.23%) generally discussed the issue of auditor independence. In articles that specifically focused on auditor independence, it was seen that auditor rotation and auditing quality (43 articles, 18.38%) were mostly addressed. 234 articles reviewed were published in 106 different journals, and the journals with the highest number of articles on auditor independence were 'Managerial Auditing Journal, Contemporary Accounting Research, Accounting Horizons and Auditing: A Journal of Practice & Theory respectively. A total of 50 articles have been published in these journals, it constitutes 21.37% of the total. In studies, it is seen that the subject of auditor independence is mostly theoretically addressed (25.64%). In addition, it has been determined that survey and modeling methods are also used significantly. According to the results of the analysis, the majority of the studies consisted of two authors, followed by three authors and one author respectively.

As a result, within enter into force SOX after the scandals led to regulations in the auditing sector, which led to significant changes in the causes and consequences of the scandals. Reflections on the effects of change have been identified with these researches, which are discussed in academic studies conducted by academicians and practitioners.

References

- Arel, B., Brody, R. G. and Pany K. (2005). *Audit firm rotation and audit quality*. The CPA Journal. July: 36–39.
- Arslan, Ö., Kir, K. and Demir M. (2019), *Bağımsız denetçilerin sorumluluklarının SPK, VUK, 3568 sayılı kanun, TTK ve KGK düzenlemeleri açısından incelenmesi*. International Journal of Academic Value Studies (JAVStudies). Vol:5, Issue:1 (5th Year Special Issue), pp. 100-113.
- Cohen, L., Manion, L. and Morrison, K. (2007). *Research methods in education*. New York. NY: Routledge.
- Crucean, Andreea Claudia. (2020), *A literature review on the auditor's independence between threats and safeguards*. Ceccar Business Review.
- DeAngelo, L. (1981). *Auditor size and audit quality*. Journal of Accounting and Economics 3 (3): 183–99.
- Gönen, S., Rasgen, M. (2016). *Bağımsız denetimde zorunlu denetçi rotasyonu, insan ve toplum bilimleri araştırmaları dergisi*. Vo.5 No:7: 1809-1822.
- Jones, A. and Norman, C. (2006). *Decision making in a public accounting firm: an instructional case in risk evaluation, client continuance, and auditor independence within the context of the sarbanes-oxley act of 2002*. Issues In Accounting Education. Vol. 21, No. 4: 431–447
- Kgk.gov.tr, (Erişim Tarihi: 28.10.2019).
- Özger, Seden and Tuğay, Osman. (2020). *Bağımsız denetimde zorunlu rotasyonun denetçi bağımsızlığı ve denetim kalitesine etkisi ve rotasyon ile denetim kalitesi arasındaki ilişkide denetçi bağımsızlığının aracılık rolü*. Muhasebe ve Finansman Dergisi. Temmuz.
- Pattiasina, V., et al. (2021). *The relationship of auditor competence and independence on audit quality an assessment of auditor ethics moderation and professional commitment*. Indonesia Accounting Journal, Vol 3, Number 1.
- Public Law. (2002). *Sarbanes oxley act*. 107–204, Approved July 30, 2002, 116 Stat. 745. Retrieved from: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/PLAW-107publ204/pdf/PLAW-107publ204.pdf>.
- Tackett, J., Wolf, F. and Claypool, G. (2004). *Sarbanes-Oxley and audit failure a critical examination*. Managerial Auditing Journal. Vol. 19 No. 3: 340-350
- The European Parliament and The Council of the European Union, 2006/43/EC.

Yakhou, M., Dorweiler, Akhou, M., Dorweiler, V.P. (2004). *Dual Reforms: Accounting and corporate governance*. *Managerial Auditing Journal*. Vol.19 No.3: 361-377

Ye, P., Carson E. And Simnett, R. (2011). *Threats to auditor independence: the impact of relationship and economic bonds*. *Auditing: A Journal of Practice & Theory* American Accounting Association. Vol. 30, No. 1: 121–148.

Kısmi Rezerv Sistemine Alternatif Bir İslam Ekonomisi Disiplini: Adil Ekonomik Düzen ve Para Arzı

*An Islamic Economic Discipline as an Alternative to The Fractional Reserve System:
Just Economic Order and Money Supply*

Sema Yaşar*¹

¹ Department of Economics, Sırnak University, Sırnak, Turkey

Received: 24.05.2021

Accepted: 30.07.2021

This article was checked by *intihal.net*

Öz

Geçmişten bugüne kadar farklı türleri bulunan paranın bugün geleneksel bankacılık sistemi olarak da ifade edilen kısmi rezerv sistemi gereği üretilen ve banka parası olarak da isimlendirilen kaydi para türü son derece yaygın kullanım alanı bulmaktadır. Kısmi rezerv sistemi bankaya yatırılan mevduatın zorunlu karşılık olarak belirlenen bir miktarının bankada tutulup geriye kalan büyük kısmının ise faiz karşılığında kredi verilmesi suretiyle kaydi para oluşumu esasına dayanmaktadır. Bankaların ellerindeki mevduatların birkaç katı kadar para oluşturmalarını mümkün kılan bu sistemde yüksek enflasyon oranları, borçlanma, gelir dağılımı adaletsizliği, spekülasyon hareketlere bağlı olarak ekonomik istikrarsızlık gibi pek çok sorunla karşı karşıya kalınmaktadır. İslam ekonomisinin bir disiplini olan Adil Ekonomik Düzenin para arzını üretime ve mal varlığına dayandıran para=mal ilkesi, kısmi rezerv sisteminin alternatifi olarak ortaya konulan bir para sistemidir. Bu çalışmada öncelikli genel hatlarıyla para kavramı incelenip, kısmi rezerv sisteminin tarihsel gelişimi değerlendirildikten sonra bu sistemin sebep olduğu makroekonomik sorunlara alternatif bir çözüm ortaya koyan Adil Ekonomik Düzenin para arzı ile ilgili yaklaşımı teorik olarak incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kısmi Rezerv Sistemi, Tam Rezerv Sistemi, İslam Ekonomisi, Adil Ekonomik Düzen

Abstract

The commercial bank money, which is one types of the money presenting different form from the past to the present, is produced by the partial reserve system referred to as the traditional banking system. It is also called bank money, and is widely used. The fractional reserve system is based on the principle of commercial bank money formation by keeping a portion of the lending deposits in the bank, which is determined as mandatory reserves rates, and granting loans in return for interest for the remaining portion. In this system, which enables banks to generate several times more money than their deposits, many problems such as high inflation rates, borrowing, unfair distribution of income, economic instability due to speculative movements are encountered. The system proposed as the most important alternative to the fractional reserve system today is the Just Economic Order, which is a discipline of the Islamic economy, connected to the full reserve system, offers equality of opportunity, promotes justice, bases the money supply on production, and has been developed specifically for the Turkish economy. In this study, first of all, the concept of money has been examined in general terms and the historical development of the fractional reserve system has been evaluated and the macroeconomic problems caused by this system and the alternative system proposed for these problems have been examined theoretically.

Keywords: The fractional reserve system, Full reserve system, Islamic economy, Just Economic Order

Yaşar, S. (2021). "Kısmi Rezerv Sistemine Alternatif Bir İslam Ekonomisi Disiplini: Adil Ekonomik Düzen ve Para Arzı", Journal of Academic Value Studies 7(2) (2021) 96-110 (<http://dx.doi.org/10.29228/jav.51497>).

*E-mail address: semayasar@sirnak.edu.tr

1. Giriş

Pek çok farklı şekilde tanımlanan para, iktisatçılar açısından mal ve hizmet değişiminde kullanılan ve genel kabul görmüş herhangi bir şey olarak tanımlanmaktadır. Konuşma dilinde genel olarak nakit para kastediliyor olsa da banknotlar ve madeni paraların yanı sıra çekler ve dolayısıyla üzerine çek yazılabilecek olan mevduat hesapları ile kolayca nakde dönüştürülebilen vadesiz mevduatlar da para olarak kabul edilmektedir (Mishkin, 2007: 49). Paranın genel kabul görmesi oldukça önemlidir. Paranın en önemli özelliği olarak kabul edilen bu özelliğin geçerliliği ise devlet tarafından kabul edilebilirliğine bağlıdır (Lerner, 1947: 313). Bu durumda devlet tarafından kabul edilebilirliği yüksek olan paranın genel anlamda kabul görme olasılığının aynı oranda artacağı, devlet tarafından kabul edilebilirliği düşük olan paraların ise genel kabul görme olasılığının azalacağı yorumu yapılabilmektedir.

Paranın genel kabul görebilmesi için taşınabilirlik, dayanıklılık, bölünebilirlik, standart olma, taklit edilememe, homojenlik, zaman içerisinde değerini kaybetmeme gibi birtakım özelliklere sahip olması gerekmektedir. Üretilen paranın fiziksel anlamda dayanıklı olması, para olarak kullanılan nesnelere ülkenin her yerinde nominal açıdan aynı değere sahip olarak standartlaşması, kolayca tanınması ve yapıldığı maddenin her yerinin aynı değerinde yani homojen olması, paranın devlet tarafından basılması sebebiyle taklit edilemez olması paranın genel özellikleri olarak değerlendirilmektedir.

Para ayrıca mübadele aracı olma, hesap birimi olma, değer ölçme ve saklama gibi fonksiyonlara sahiptir. Ancak bu fonksiyonların içerisinde en hayati öneme sahip olanı ise mübadele aracı olma işlevidir. Para bir meta değil sadece bir değişim aracıdır. Dolayısıyla paranın fiyatı olarak değerlendirilebilecek faizin de sıfır olması gerekmektedir (Çizakça, 2011: 13). Ekonomideki tüm piyasa işlemlerinde para mal ve hizmetler karşılığında bir değişim aracı olarak kullanılmaktadır. Ayrıca ekonomideki mal ve hizmetlerin değerini ölçmek için kullanılarak hesap birimi olma işlevine sahip olmaktadır. Para zaman içerisinde alım gücünün muhafaza edilmesini sağlayacak değer saklama fonksiyonuna sahiptir (Mishkin, 2007: 50-52).

Tarihsel süreç göz önünde bulundurularak değerlendirildiğinde paranın mal para, temsili para ve kaydi para olmak üzere temelde üç farklı çeşidinin olduğunu söylemek mümkündür. Mal para eski çağlarda mal ve hizmet alışverişlerinde değiş tokuş yapabilmek amacıyla para yerine kullanılmakta iken sonraki yıllarda altın ve gümüş mal para olarak kullanılmıştır. Altın ve gümüş paraların elde tutulmasının güvenli olmadığı düşünülmesi ile temsili para gündeme gelmiştir. Sertifikalar, banknotlar, kağıt paralar ise temsili para olarak kullanılmışlardır. Para çeşitleri içerisinde en önemlilerinden biri olan banka parası olarak da isimlendirilen kaydi paradır. Bankacılık sektörünün devreye girmesi ile beraber gündeme gelen kaydi para diğer para türlerine kıyasla maddi bir para olmayıp banka hesaplarında yer alan mevduatın hesaptan hesaba aktarılması yolu ile söz konusu mevduat miktarının birkaç katı kadar banka parası oluşturulması ile elde edilmektedir.

Para arzı süreci değerlendirildiğinde dört temel faktörden bahsetmek mümkündür. Bu faktörlerden ilki bankacılık sistemini denetlemekle görevli olan ve para politikasından sorumlu olan merkez bankasıdır. İkincisi kurumlardan ve bireylerden mevduat kabul eden ve kredi veren kurumlar olarak nitelendirilebilen bankalardır. Bankalarda mevduatlarını tutan birey ya da kurumlardan oluşan mevduat sahipleri üçüncü faktör iken bankalardan borç alan bireyler veya kurumlar ise dördüncü faktörü oluşturmaktadır (Mishkin, 2007: 333).

Bugün var olan para türleri merkez bankası tarafından oluşturulan nakit paralar ile merkez bankasının fiziki olarak basmamasına rağmen kayıtlarında görünen, sadece bankaların karşılıklı ödemelerde kullanmış oldukları kaydi para olarak adlandırılan rezerv hesaplarından oluşmaktadır. Nakit paraların fiziki olarak varlığı söz konusu iken kaydi paralarda fiziki anlamda bir parasal varlık söz konusu değildir. Fiziki anlamda bir parasal varlığın olmaması ve aynı zamanda bu anlamda bir para arzının gerçekleşiyor olması ise ekonomik anlamda önemli sorunların doğmasına neden olmaktadır. Bu sebeple bu çalışmada öncelikle kısmi rezerv bankacılığı sistemi ve kaydi para oluşumu ile kısmi rezerv bankacılığı sisteminin ekonomi üzerindeki olumsuz etkileri incelenmektedir. Bu problemlere çözüm önerisi olarak tam rezerv sistemi ve İslam ekonomisinde para arzı konusu incelenip ardından İslam ekonomisi özelinde Adil Ekonomik Düzen ve para=mal ilkesi değerlendirilmektedir.

2.Kısmi Rezerv Bankacılığı ve Kaydi Para Oluşumu

Modern bankacılığın temelleri 17. yüzyılın ortalarında İngiltere’de atılmıştır. Sarraflık faaliyetleri ile başlayan süreçte sarraflar müşterilerin tasarruflarını emanet olarak alıp karşılığında tasarruf sahibine bir makbuz vermekte, söz konusu makbuzla herhangi bir tarihte sarraftan yatırılan tutar talep edilebilmektedir. Zamanla sarraflar yatırılan mevduatın uzun süre geri çekilmediğini fark etmişler ve kendilerinin teminat olarak verdikleri makbuzların piyasada mal ve hizmet alımı karşılığında kabul edildiğini görmüşlerdir. Bu durumda bankadaki paranın atıl vaziyette durduğunu ve söz konusu mevduatı borç talep edenlere kredi olarak vermenin daha avantajlı olduğunu düşünmüşlerdir. Ancak mevduat sahibinin makbuz karşılığında geri ödeme taleplerini karşılayabilmek adına bankada belirli bir oranını bulundurmaları gerektiği kanaatine varmışlardır. Tasarruf sahipleri tarafından yatırılan mevduatın belirli bir oranının zorunlu karşılık olarak merkez bankasında tutulup geri kalan kısmının kredi olarak verildiği bu sistem kısmi rezerv sistemi olarak adlandırılmaktadır (Diwany, 2011: 61-62).

Modern bankacılık sistemi olarak da adlandırılan kısmi rezerv bankacılığı sisteminin başlangıcı sarrafların sadece kendilerine emanet olarak bırakılan mevduatlar karşılığında değil aynı zamanda kredi almak isteyenlere de aynı senetleri vermeleri ile başlamıştır (Yılmaz, 2020: 52-53). İnsanların açgözlülüğü, yetersiz düzenlemeler, hükümetlerin mali ihtiyaçları gibi pek çok nedenle beraber kısmi rezerv bankacılığı sistemine geçiş sağlanmıştır. Kısmi rezerv bankacılığının ürettiği tüm kazanılmış menfaatlerin devamlılığını sağlayabilmek adına yeterli yasal zemin oluşturmak oldukça önemli olduğu için söz konusu sistemi haklı çıkarmayı amaçlayan yasalar formüle edilmiştir (Huerta de Soto, 2020:115-116).

Neo-Klasik iktisadi yaklaşımın temellerini atmış olduğu kısmi rezerv bankacılığında paranın oluşturulması öncelikli olarak bankaların kredi verebilmeleri için belli bir miktar nakit yatırılması, kredi alanların aldıkları krediyi harcamaları, harcamaya konu olan mal ve hizmetleri satanların da aldıkları parayı tekrar bankaya yatırması gerekmektedir (Yılmaz, 2020: 57). Bugün geçerli olan kısmi rezerv bankacılığının devamı ancak bu şekilde sağlanabilmektedir.

Paranın içeriği, kısmi rezerv bankacılığı ile beraber bankalar içi ve bankalar arası mevduat akışının gerçekleşmesi ile son derece değişikliğe uğramıştır. Para artık değerli madenlerden üretilmemekte bankaların taşıdığı mevduatlar ve rezerv gibi belirli yükümlülüklerin toplamını temsil etmektedir. Para arzı ise önemli ölçüde kaydi para olarak adlandırılan aslında görünmeyen paradan oluşmaktadır (Ferguson, 2020: 47). Para arzı merkez bankalarının kontrolünde olmakla beraber kağıt para basımı merkez bankaları tarafından gerçekleştirilmekte iken bankalar ise kısmi rezerv bankacılığı gereği kaydi para üretmektedirler.

Para arzı konusunda literatürde iki farklı görüş bulunmaktadır. İlk görüş olan para ekolüne (currency school) göre para arzı sadece devlet tarafından gerçekleştirilmelidir ve bir altın standardı veya fiyat düzeyi kuralına bağlı olarak para arzına izin verilmelidir. Ayrıca bankaların para arzı görevi ile finansal aracılık görevlerinin birbirinden ayrılması gerektiğini ifade eden para ekolünün bu görüşü %100 rezerv sistemi olarak ifade edilebilecek olan tam rezerv sisteminin temelini oluşturmaktadır. Para arzı konusundaki diğer görüş olan bankacılık ekolü (banking school) ise daha katı kuralları benimseyen para ekolünün aksine sağduyu ve esnekliği tercih etmektedir. Çeşitli parasal kümelerin ticaretin ihtiyaçlarına esnek bir şekilde yanıt vermesi gerektiğini savunan bankacılık okulu ilkeleri modern bankacılık sisteminin zeminini oluşturmaktadır (Goodhart ve Jensen, 2015: 3-10). Dolayısıyla kısmi rezerv sisteminin bu ekole bağlı olarak gelişmiş olduğunu söylemek mümkündür.

Modern bankacılık sistemi çerçevesinde merkez bankasının para arzı tanımları incelendiğinde M0, M1, M2 ve son olarak M3 para arzından oluştuğu görülmektedir. M0 ve M1 dar tanımlı para arzı olarak ifade edilebilmekte iken M2 geniş tanımlı para arzı, son olarak M3 ise en geniş tanımlı para arzı olarak ifade edilmektedir. Tedavülde bulunan, merkez bankası tarafından basılan banknotlar ve darphane tarafından basılan madeni paralar nakit olarak isimlendirilmektedir. Bu sebeple piyasada bulunan ve nakit olarak isimlendirilen M0, tedavüldeki banknotlar ve madeni paralardan banka kasalarında bulunan nakitlerin çıkarılması ile elde edilmektedir. Dar tanımlı para arzı olarak adlandırılacak olan M1 para arzı ise M0’a vadesiz mevduatların eklenmesi ile oluşturulmaktadır.

M0= Merkez Bankası Tarafından Basılan ve Tedavülde Bulunan Banknotlar + Darphane Tarafından Basılan ve Tedavülde Bulunan Madeni Paralar – Banka Kasalarında Yer Alan Nakit

M1= M0 + Vadesiz Mevduatlar (TL Cinsinden Vadesiz Mevduatlar + Yabancı Para Cinsinden Vadesiz Mevduatlar)

Dar tanımlı para arzı olarak ifade edilen M1'e iktisatçılar arasında daha az likit özelliğe sahip olması dolayısıyla para benzerleri olarak da isimlendirilen vadeli mevduatların eklenmesi ile geniş para arzı olarak ifade edilebilen M2 para arzı elde edilmektedir. M3 para arzı ise M2 para arzına repo, para piyasası fonları ve ihraç edilen menkul değerlerin eklenmesi ile elde edilmekte ve en geniş para arzı olarak tanımlanmaktadır.

M2= M1+ Vadeli Mevduat

M3= M2 + Repo + Para Piyasası Fonları + (Bankalar Tarafından) İhraç Edilen Menkul Değerler

Merkez bankası tarafından para arzının artırılmasının yanı sıra bankalar da vadesiz mevduat miktarına bağlı olarak para arzını etkileyebilmektedirler. Bankalar kendilerine yatırılan vadesiz mevduatın tamamını rezerv olarak muhafaza edebilecekken modern bankacılık gereği bir kısmını bankada tutup geri kalan kısmını ise faizle borç verme yöntemini de tercih edebilmektedirler. Bankaların uygulayabilecekleri ilk seçenek tam rezerv sistemine karşılık gelmekte iken ikinci seçenek ise bankaların uygulamayı tercih ettikleri kısmi rezerv sistemidir. Bu sisteme dayalı olarak bankalar kaydi para oluşturmakta ve böylece merkez bankasının yanı sıra para arzına etki etmektedirler. Bankalar tarafından oluşturulan kaydi para oluşum formülü ise aşağıdaki gibi ifade edilebilmektedir;

bankaya yatırılan ilk mevduat * (1/karşılık oranı)

Bu durumda bankaya yatırılan ilk mevduat tutarının 1000 \$ ve karşılık oranının da %10 olduğu varsayımında bankaların;

$1000 \$ * (1/0.10) = 10000 \$$ 'lık mevduat oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Bankaların kaydi para miktarlarını artırmaları daha fazla kredi verebilecekleri anlamına gelmekte ve bu durum da ekonomi üzerinde son derece önemli bir etki oluşturmaktadır. Yeni para oluşturulmadığı takdirde borç alanların büyük bölümü borcunu ödeyemez hale gelmekte, bireyler ve işletmelerin iflasları söz konusu olmaktadır. Bu durum yeni para oluşturulmasını zorunlu hale getirmekte iken para arzının artırılması da ekonomide bir dizi problemin oluşmasına neden olmaktadır (Diwany, 2011: 65-67). Enflasyon, borçlanma, gelir dağılımı adaletsizliği bu problemlerin başında gelmektedir.

2.1.Kısmi Rezerv Bankacılığı Sisteminin Ekonomi Üzerindeki Olumsuz Etkileri

Kısmi rezerv bankacılığının uygulandığı ekonomilerde başta yüksek enflasyon oranları olmak üzere, iç ve dış borçlanmaların artması, gelir dağılımı eşitsizliklerinin artış göstermesi, reel ekonominin küçülmesi, enflasyonu dengelemek amacıyla kullanılan faiz oranları negatif yönde etkilenerek iç piyasada ekonominin genel dengesini bozucu bir etki meydana getirirken dış piyasalarda da rekabet edebilirlik seviyesini olumsuz yönde etkileyen bir dizi ekonomik sorunla karşı karşıya kalınmaktadır.

Fiyatlar genel düzeyinde sürekli artışlar olarak tanımlanan enflasyon ekonomik denge üzerinde son derece etkilidir. Özellikle piyasada para arzını artırmak enflasyonu tetikleyici bir unsur olarak değerlendirilmektedir. Ancak enflasyonun nedeni olarak merkez bankasının para basarak para arzını artırmasından ziyade ticari bankacılık sisteminin para arzını genişletmesi gösterilmektedir (Jaffar vd., 2017: 279). Kısmi rezerv bankacılığının geçerli olduğu modern finansal sistemlerde sınırsız para arzı sürekli enflasyonist baskılar oluşturmakta bu durum da paranın değerini düşürmektedir (Shapiee and Zahid, 2014: 769). Bu sebeple merkez bankası tarafından gerçekleştirilen para arzından ziyade özellikle ticari bankalar tarafından oluşturulan kaydi para neticesinde enflasyon oranlarının artmış olduğu anlaşılmaktadır.

Ticari bankaların kredi oluşturarak para arzını artırmaları neticesinde karlılık oranları da artmaktadır. Söz konusu bankaların karlılık oranları para arzının genişlemesine katkıda bulunan krediye bağlı olduğu için kar maksimizasyonunu düşünen bankalar para arzını artırma anlamında bir sınırlandırmaya gitmemektedirler (Javaid, 2017: 5). Böylece ekonomide enflasyonun sürekli artış gösterdiği ve paranın da değerinin düştüğü bir sonuç ortaya çıkmaktadır.

Enflasyonun ekonomi üzerinde gelir dağılımı eşitsizliğini artırıcı bir etkisi bulunmaktadır. Enflasyon zengin ile fakir arasındaki uçurumu daha da büyütmede, temelde oluşan bu eşitsizlik mevcut mali piyasalarda bulunanlar için son derece karlı bir durum meydana getirmektedir. Zenginler enflasyonist dönemlerde değer kazanacak çok sayıda varlığa sahipken yoksulların ve orta sınıfın birikim değeri düşmekte ve hayat pahalılığı arttıkça da söz konusu yoksul kesim zor günler yaşamaya devam etmektedir. Ayrıca yüksek enflasyon oranlarının hakim olduğu ekonomilerde çoğu eğitilmiş ve çalışkan olan orta sınıfın daha fakir bir sınıf haline gelmesi kaçınılmaz bir durum olarak görülmektedir (Jaffar vd., 2017:280). Dolayısıyla para arzının artmasına bağlı olarak meydana gelen yüksek enflasyon oranlarının özellikle düşük gelirli kesimi çok daha fazla etkileyerek ülke genelinde yoksulluk oranlarının artmasına neden olduğu söylenebilir.

Enflasyon artışının önüne geçilebilmesi için merkez bankaları para politikası araçlarını kullanmaktadır. Enflasyon oranlarını düşürmeyi hedefleyen merkez bankası öncelikle politika faiz oranlarını artırarak para arzını azaltmayı amaçlamaktadır. Yaygın görüş olarak da faiz oranlarının artırılması ile birlikte para arzının azalacağı dolayısıyla da enflasyon oranlarının gerileyeceği fikri hakimdir.

Diwany'e göre, enflasyon oranlarını düşürmeye yönelik faiz oranlarının artırılması fikri en büyük ekonomik yanılgılardandır. Bu durumun en büyük gerekçesi olarak da faiz oranlarının artırılması ile alacak ve borç bakiyelerinin çok daha hızlı bir şekilde artışının teşvik edilmesini göstermektedir. Bu sebeple söz konusu durum uzun vadede değerlendirildiğinde para arzının azaltılamaması bir yana borç düzeyinin artması sorunu ile de karşı karşıya kalmaktadır (Diwany, 2011:90). Netice itibarıyla faiz oranlarının artırılmasının enflasyonu düşürme konusunda etkin bir araç olmadığını söylemek mümkündür.

Bankaların kaydi para oluşturmaya bağlı olarak para arzının artması servetin sosyal dağılımının da para basanın lehine olacak şekilde değişmesine neden olmaktadır. Servetin bu şekilde para basana doğru yer değiştirmesi neticesinde bankalar söz konusu serveti ya üretim yapmak için ya da tekrar kredi verme yoluyla değerlendirmektedirler. Ancak kaydi para üreten bankalar açısından daha avantajlı olması sebebiyle çoğunlukla tekrar kredi verme yöntemini tercih ettikleri bilinmektedir (Mises, 1953: 349).

Bankacılık sisteminin oluşturduğu her kredi daha fazla mevduat oluşturmada ve sonuçta daha fazla kredi fonlanmaktadır. İnsanların finansal durumu kötüleştikçe de daha fazla borç almakta böylece kredilerin genel kullanılabilirliği de artmaktadır. Yani borçlanmaya devam edildikçe bankalar da daha fazla borç sunmaya istekli hale gelmektedirler (Dyson vd., 2010: 20). Borçluların her zaman söz konusu bankalardan aldıkları bu krediler karşılığında faiz ödemeleri gerekmektedir. Böylece ticari bankalar aslında var olmayan bir parayı ödünç vermekte ve ardından borçlunun faiz ödemesini de talep etmekte ve bunun için de borçludan bir teminat almaktadırlar. Faiz içeren bu borçlar zaman geçtikçe büyümektedir. Ancak bu kredileri geri ödeyecek para arzı ve faiz yalnızca ek krediler veren bankalar tarafından genişletilebilmektedir. Anapara tutarı kredinin yapıldığı anda oluşturulmakta iken sonraki dönemlerde ödenmesi gereken faiz için para henüz oluşturulmamaktadır. Dolayısıyla borçlular borçlarını ödemek adına mevcut kıt para için rekabet etmek durumunda kalmaktadırlar. Netice itibarıyla herkesin kazanamadığı bu sistemde kredilerini temerrüde düşüren borçlular teminatlarını kaybetmektedirler (Greco, 2001: 21). Böylece zaten ekonomik anlamda yeterli kaynağa sahip olmadıkları için borçlanmak zorunda olanlar bu gelişmelerle beraber tekrar sorun yaşamaktadırlar. Dolayısıyla önemli düzeyde gelir ve servet dengesizlikleri ortaya çıkmaktadır.

Kısmi rezerv bankacılığında para arzının artmasına bağlı olarak borçlanma oranlarının artması neticesinde halkın gelirleri ve harcamaları azalmakta, para ise finans sektörüne yönlendirilmektedir. Finans sektörüne faiz olarak ödenen miktarlar finans sektörünü büyütürken reel ekonominin daralmasına neden olmaktadır (Dyson vd., 2010: 21-22). Ticari bankalar tarafından sistemde hiçbir şey üretilmeden ve karşılığında herhangi bir şey olmadan sadece kredi sözleşmeleri ile oluşturulan kaydi para gelir dağılımı adaletsizliğine neden olmaktadır. Yeni oluşturulan paraya erişen insanlar ekonomi üzerinde oldukça büyük etkiye sahip olan zenginlerdir. Dolayısıyla kısmi rezerv sistemine bağlı olarak oluşturulan kaydi para neticesinde servetin para oluşturmanın olağanüstü ayrıcalığına sahip olanların elinde birikmesi durumu ortaya çıkmaktadır. Böylece servet toplumda sadece birkaç kişinin elinde yoğunlaşmaktadır (Jaffar vd., 2017: 280).

Düşük faiz oranları, düşük enflasyon oranları, istikrarlı veya yüksek oranlı ekonomik büyüme gibi nispeten iyi huylu makroekonomik koşullar söz konusu olduğunda bile bu durum kişisel veya hanehalkı borcunun daha yüksek seviyelere çıkmasına neden olarak ekonomileri dış şoklara karşı savunmasız hale

getirebilmektedir. 2007 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde meydana gelen ve ardından tüm dünya ülkelerini derinden etkileyen küresel finansal krizde de aynı durum söz konusu olmuştur. Başlangıçta bankaların geri ödenmesini bekledikleri kredilerin geri ödenmemesi ile birlikte banka gelirlerinde büyük bir sıkıntı yaşanmış ve netice itibarıyla yaşanan gelişmeler bankaların iflasları ile sonuçlanmıştır (Dyson vd., 2010: 20). Bu durum gerçekte olmayan, hayali olarak üretilen kaydi paranın başlangıçta bir gelişmiş ülke ekonomisini ardından küreselleşmenin etkisiyle tüm dünya ülkelerini nasıl olumsuz yönde etkilediğinin bir göstergesidir.

Bir ekonomide enflasyonist olmayacak ve sosyal olarak istenen hedefleri gerçekleştirebilecek şekilde verimli üretimlerde kullanılacak olan işlem amaçlı para talebinin artırılabilmesi için ihtiyati ve spekülative amaçlı para talebinin mümkün olduğu kadar azaltılması gerektiği belirtilmektedir. Çünkü bir para arzı karşılığında ihtiyat ve spekülative amaçlarla para talebi ne kadar fazla ise işlem amaçlı para talebi o kadar az olmaktadır (Chapra, 1996: 8). Ancak gerçekte olmayan para arzına müsaade eden kısmi rezerv bankacılık sisteminin hakim olduğu bir ekonomide spekülative amaçlı para talebine oldukça fazla yer verilmektedir. Bu durumda mevcut para arzının ekonomik hedeflere uygun ve verimli olacak şekilde değerlendirilmesi minimum düzeye gerilemektedir.

Kısmi rezerv bankacılığı sistemi merkez bankasında tutulması gereken rezerv miktarını en düşük seviyede tutarak kredi verme olanaklarını artırma eğilimindedir. Tamamen kendi çıkarlarını düşünen söz konusu bankaların bu hareketi ekonomi ve toplum üzerinde son derece önemli etkiler oluşturmaktadır. Güven üzerine inşa edilmiş olan bu sistemde borçluların borçlarını ödeyememe durumunda finansal istikrar ciddi anlamda zarar görmektedir. Ayrıca para arzının artmasına bağlı olarak enflasyon oranlarının artması, alım gücünün azalması borçlanmanın artmasının yanı sıra gelirin yoksuldan zengine doğru kaymasına neden olarak sosyo-ekonomik açıdan da dengesizliklere yol açmaktadır.

3. Tam Rezerv Sistemi ve İslam Ekonomisinde Para Arzı

Modern bankacılık sistemi olarak da adlandırılan kısmi rezerv bankacılığı sisteminin ekonomi üzerinde neden olduğu istikrarsızlıklara ve bunların sonucunda toplumda ekonomik anlamda meydana gelen sorunlara çözüm yolları araştırılmıştır. Özellikle 1929 Büyük Buhran sonrasında iktisatçıların bir kısmı yaptıkları çalışmalar neticesinde sorunun kaynağının bankalar tarafından oluşturulan kaydi para olduğunu tespit etmişlerdir. Bunun neticesinde de hükümetin para arzını %100 kontrol edebileceği bir sisteme geçiş sağlamak amacıyla Chicago Planı'nı geliştirmişlerdir. Chicago Planı'nın temel özelliği ise bankaların %100 rezerv özelliğine sahip olmaları gerekliliğidir (Zaman, 2015:9). Modern bankacılık sistemi geliştirilmeden önce 17. Yüzyılın ortasına kadar geçerli olan tam rezerv bankacılığı olarak da isimlendirilen %100 rezerv sistemi asıl sistem iken alternatif sistem olarak değerlendirilmeye başlanmış olduğu görülmektedir.

Tam rezerv sistemi Irving Fisher (1935) tarafından da önerilen bir sistemdir. Fisher, 1935 yılında yayınladığı 100% Money adlı eserinde 1929 yılında yaşanan ekonomik kriz neticesinde ABD ekonomisi için para arzı miktarlarını değerlendirmiş ve mevcut para miktarının büyük çoğunluğunun banka parası şeklinde oluşturulmuş olduğunu tespit etmiştir. Ayrıca ekonomide kaynakların ve iş gücünün fazla olmasına karşın ticari işlemlerini yürütecek yeterli para olmadığı için milyonlarca işçinin de atıl kaldığını beyan etmiştir (Diwany, 2011: 107-108). Fisher bu çalışmasında 1929 Büyük Buhran olarak nitelendirilen krizin ABD ekonomisi üzerindeki etkilerini incelerken kısmi rezerv sistemine bağlı bir ekonomik yapıda bankaların oluşturduğu kaydi paranın söz konusu ekonomi üzerindeki olumsuz etkilerini tespit etmiştir. Bu anlamda kısmi rezerv sisteminden ziyade para basma işleminin tamamen devlet tarafından gerçekleştirildiği ve kontrolünün de yine devlete ait olduğu tam rezerv sistemini önermiştir. 1929 Büyük Buhranın etkileri uzun süre devam edince 1930'lu yıllar itibarıyla tam rezerv bankacılığı sistemine yönelik araştırmaların ve tekrar uygulama açısından talebin arttığı ifade edilebilir.

Mises (1953), bir bankanın müşterilerinin kullanabileceğinden daha fazla para ihraç etmesinin mümkün olmadığını, fazla miktarda kaydi para üretmenin sonunun ise bir felaket olduğunu ifade etmiştir. Merkez bankası ile kaydi para oluşturan bankaları kredi veren bankalar olarak sınıflandırmaktadır. Bu bankalardan ilki olan merkez bankasının tekele sahip, ayrıcalıklı bir banka olduğunu, ikinci grup bankalar olarak belirtilen bankaların da merkez bankaları ile rekabet edebilecek güçlerinin olmadığını, her zaman üretmiş oldukları kaydi para karşılığında belirli bir miktarı ellerinde bulundurmamak zorunda olduklarını belirtmiştir. Kaydi para üretmenin ekonomi üzerindeki olumsuz etkileri neticesinde paranın gücünü koruyabilmek, enflasyonu düşürebilmek gibi amaçlarla altın standardına dönüşü teşvik etmiş ve sistemin işlerlik kazanabilmesi için bankaların tam rezerv sistemi ile çalışmaları gerekliliğini ifade etmiştir. Kaydi para üretmenin ekonomide

oluşturduğu sorunların tespiti ve çözüm yolu olarak da tam rezerv sisteminin ve altın standardının teşvik edilmesi arz edilen paranın bir karşılığının olması gerektiği görüşünün ağır bastığını göstermektedir.

Rothbard (2001) ise, kısmi rezerv sistemine bağlı olarak kaydi para üretmenin mevcut mal miktarından daha fazla oranda ödeme taahhüdü verildiği anlamına geldiğini ve bu durumun da yasallaştırılmış sahtecilik olduğunu ifade etmiştir. Kısmi rezerv bankacılığının hem ahlaki hem de piyasa ekonomisinin temelleri için bir felaket olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla para arzı konusunda %100 rezerv sisteminin ekonomik açıdan serbest piyasa ve mülkiyet hakları üzerinde son derece etkili olduğu görüşünü bildirmiştir.

Kısmi rezerv sisteminde bankaya yatırılan mevduatın bir kısmı merkez bankasında tutulmak zorunda iken büyük bir kısmı ise faiz karşılığında kredi olarak bankanın kullanımına açık hale gelmektedir. İslami açıdan değerlendirildiğinde bankalar tarafından oluşturulan kaydi para ile ilgili en büyük sorun kısmi zorunlu karşılık ihtiyacına ilişkin düzenleme ve bankanın oluşturduğu kredidir. Kısmi rezerv sisteminde bankalar tarafından ödünç verilen para yeni mevduat olarak bankacılık sistemine geri dönecek ve bu paranın büyük bir kısmı tekrar ödünç verilebilecektir. Bu aşamada krediden bir kredi daha oluşturulmakta ve bu döngü devam etmektedir (Shapiee and Zahid, 2014:196). Tam rezerv sisteminde ise yatırılan vadesiz mevduat her an çekilmek üzere bankada tutulmakta, vadeli mevduat ise banka tarafından mevduat sahibinden alınan borç olarak nitelendirmekte ve kredi olarak başka müşterilere verilebilmektedir. Ancak kısmi rezerv sisteminden farklı olarak tam rezerv sisteminde kredi olarak verilen miktar piyasada para olarak işlev görmediği için para arzını artırıcı bir etki oluşturmamaktadır. Kısmi rezerv bankacılığı sisteminde bankaların faiz karşılığında verdikleri kredilerin piyasada nakit veya çek olarak işlev görmesi sebebiyle kaydi para oluşmaktadır. Oluşan kaydi paranın ekonomi üzerinde neden olduğu negatif etkilerin yanı sıra faiz ile işlem görüyor olması bu sistemin İslam ekonomisi ilkeleri ile bağdaşmamasına neden olmakta ve İslami açıdan büyük bir sorun teşkil etmektedir.

İslam ekonomisinde para ve mal farklı iki kavram olarak değerlendirilmektedir. Bu iki kavram arasındaki en önemli ayırt edici özellik ise malın bir doyma noktası olmasına rağmen paranın doyma noktasının olmamasıdır (Eskicioğlu, 2009). Bu noktada İslam ekonomisine göre para bir mal değil, mala ulaşma aracıdır. Dolayısıyla para ihtiyat ve spekülasyon amaçlı değil, bir mal ve hizmeti temin edebilmek amacıyla sadece mübadele amaçlı olarak talep edilmelidir. Paranın bu özelliği ise her malın bir bedeli olduğu, paranın da bir mal olması sebebiyle bedelinin faiz olduğu gerekçesi ile faizi savunanların bu görüşünü bertaraf etmektedir.

İslam ekonomisine göre faiz, pek çok önemli sorunun temel kaynağını oluşturmaktadır. Toplum içerisinde sermayenin özgürce dolaşmasının önündeki en büyük engellerden biri faizdir. Ayrıca sermayenin yoksullardan zenginlere doğru akmasına neden olarak gelir dağılımındaki adaletsizliği daha da artırıcı bir etki oluşturmaktadır. Faizli alışverişlerde taraflardan sadece biri fayda sağlamakta iken diğeri zarar etmektedir. Bu ekonomik zararlarının yanı sıra faizli sistem cimrilik, bencillik, duyarsızlık gibi duyguların toplumda artış göstermesine neden olmaktadır. Ayrıca insanların arasındaki merhamet ve dayanışmayı azaltarak sosyal açıdan da birtakım olumsuz etkiler meydana getirmektedir (Mevdudi, 2016: 256-257).

İslam ekonomisinde faiz, emeksiz kazanç elde edilmesine fırsat sunması sebebiyle bir sömürü aracı olarak değerlendirilmektedir. Kaydi para oluşumunun faiz getirisi üzerine temellendirilmesi neticesinde reel ekonomiden ziyade finans ekonomisinin hakimiyet alanının genişlemesi ve buna bağlı olarak da ekonominin dış şoklara karşı savunmasız bir hale gelmesi gibi nedenlerle İslam ekonomisi faizi tamamen yasaklamaktadır. Para talebinin de sadece işlem amaçlı olması gerektiğini belirten İslam ekonomisi kuralları gereği özünde faiz kazancı elde etme amacını barındıran spekülasyon amaçlı para talebi tasvip edilmediği için gerçekte olmayan, spekülasyon amaçlı kullanılan, üzerinden ciddi miktarlarda faiz geliri elde edilen kaydi para konusunda da İslam ekonomisi düşünürlerinin büyük çoğunluğunun olumsuz görüşe sahip olduğu belirtilmektedir (Sugözü, 2017: 193-203). Tüm bu sebeplerle İslam ekonomisinde faize yer verilmemekte, bu sebeple para arzı konusunda da kısmi rezerv sisteminin aksine tam rezerv sisteminin önemini vurgulayan bir yapı mevcut olmaktadır.

İslami bankacılık sisteminde vadesiz hesap, istenilen her an çekilmeye hazır mevduat fonları olarak vedia esasına göre çalışmaktadır. Bu durumda bu hesaplarda %100 rezerv oranı uygulaması gerçekleştirilmektedir. Ancak söz konusu hesaplardan bankacının işletme maliyetlerini karşılamak adına hizmet ücreti alınması mümkündür. Ödeme sistemini etkin ve verimli bir şekilde çalıştırabilmek için normal çekiş ve transfer olanakları sağlanarak bankaların rekabet edebilirlikleri de artırılmış olacaktır. Vedia esas dikkate alındığında vadesiz mevduat hesabındaki paraların bankalar tarafından faizsiz kredi olarak verilmesi

mümkündür. Bunun için temelde iki koşul gereklidir. İlk olarak mevduatların sadece likidite uygun olduğunda çekilmesi şartı iken ikinci koşul ise fonların kredi olarak verilmesi sonucu meydana gelecek olan her türlü riskin mevduat sahibine aktarılması koşuludur (Diwany, 2011: 251). Kısmi rezerv sisteminde kaydi para oluşumuna bağlı olarak yüksek faiz getirisi olduğu için mevduat sahibinin mevduatına yönelik sunulan hizmetlerin karşılığındaki ücretler son derece düşük seviyede belirlenmekte hatta eğer mevduat yüksek düzeylerde ise herhangi bir ücret talebi dahi söz konusu olmamaktadır. Ancak tam rezerv sisteminde ise yüksek düzeyde faiz getirisi olmadığı için hizmet bedelleri biraz daha yüksek düzeylerde olabilmektedir.

Faizin geçerli olduğu geleneksel sistemde borç oranları bileşik faizle sonsuza kadar artmakta ve böylece servet transferi gerçekleşmekte iken, faizin olmadığı İslam ekonomisi kurallarının hakim olduğu bir ekonomide ise servet transferinden ziyade servet oluşumu söz konusu olmaktadır. Bu sistemde girişimcinin karı önceden belirlenmiş faiz oranına göre değil sermayedarla müşterek paylaşımına dayanmaktadır. Ayrıca faizin olmadığı bir sistemde bankalar için para oluşturmak karlı bir iş olmaktan çıkacağı için piyasada gereğinden fazla para arzı söz konusu olmayacaktır. Kar ve zarar ortaklığı yatırımlarının amacı da toplam para pastasını büyütme değil pastanın yeniden dağılımıdır (Diwany, 2011: 259-275). Para arzının gereğinden fazla olması durumunda meydana gelen ekonomik problemler faizin geçerli olmadığı sistemle beraber kendiliğinden ortadan kalkacaktır.

Bankaların üretmiş olduğu kaydi paralar bir sübvansiyon olarak değerlendirildiğinde bu sübvansiyonlardan bankacılık kamuoyunun, düşük faiz oranı ile bankalardan borçlanan ayrıcalıklı grup ve artan kar sebebiyle banka hissedarlarının yararlandığı ancak toplumun yoksul kesimi, muhtaç insanları ve bankacılık sektörü dışındakilerin bundan herhangi bir fayda elde edemediği ifade edilmektedir. Tam da bu noktada İslam'ın sosyal refah odaklı değer sisteminde para oluşturma gücünün sosyal bir ayrıcalık olarak görülmesi ve bu nedenle para oluşturulmasından elde edilen net gelirin genel refah için ve özellikle de pek çok yoksulun ekonomik seviyesinin iyileştirilmesi için kullanılması gerekmektedir (Chapra, 1985:92).

Bugün ekonomilerde devlet parasından ziyade banka parasının çok daha fazla olduğu bilinmektedir. Bu durum da ekonomik anlamda önemli bir risk unsuru oluşturmaktadır. İslami bankacılık modelinde mevduat sahiplerine vadesiz hesaplarından istediği zaman hesabının tamamının ödemesi gerçekleştirilebilmektedir. (Diwany, 2011: 254). Ancak kısmi rezerv sisteminde bunun mümkün olmaması ve de herhangi bir ekonomik problemde mevduat sahiplerinin pek çoğunun yatırımlarını istemeleri sebebiyle meydana gelen ekonomik riskin İslam ekonomisi anlayışındaki bankacılık modelinde geçerli olmadığı ortaya çıkmaktadır.

İslam ekonomisi gelir dağılımı adaletini benimseyen, varlığın adil paylaşımından yana olan, yoksulların ihtiyaçlarını göz ardı etmeyen, insanların içinde yaşadıkları topluma karşı sorumlu oldukları fikrini benimseyen bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla da enflasyon oranlarındaki artış, borçlanma, haksız kazanç, gelir dağılımı eşitsizliği ve akabinde meydana gelebilecek yoksulluk gibi unsurlara neden olan faiz, İslam ekonomisi tarafından kabul görmemektedir. Netice itibarıyla kısmi rezerv sistemine bağlı olarak bankalar tarafından oluşturulan ve faiz getirisi üzerine temellendirilen kaydi para da İslam ekonomisi ilkeleri gereği kabul görmemekte bunun yerine yatırılan vadesiz mevduatın bankada tutulmasını öngören tam rezerv sistemi teşvik edilmektedir.

3.1. Bir İslam Ekonomisi Disiplini: Adil Ekonomik Düzen

Temelini İslam ekonomisinden alan, Prof. Dr. Necmettin Erbakan tarafından Türkiye ekonomisi özelinde ileri sürülen, özünde fırsat eşitliği sunan, adaleti benimseyen, sömürüye müsaade etmeyen, ekonomik büyüme ve kalkınmanın önündeki engelleri ortadan kaldırmayı hedefleyen, ekonomik faaliyetleri teşvik eden ve bu anlamda da finans sektöründen ziyade reel sektörü önceleyen Adil Ekonomik Düzen İslam ekonomisinin bir disiplini olarak değerlendirilebilmektedir.

Adil Ekonomik Düzen, devletin ekonomideki rolü, vergi, para, kredi ve sigorta gibi iktisadi sistemlerin temel konuları üzerinde var olan ve geçerliliğini koruyan sistemlere göre farklı çözümler getiren yeni bir iktisadi sistem olarak tanımlanmaktadır. İslam ekonomisi kurallarını temel edinmesine rağmen doğrudan İslam'a, doğrudan İslam kurallarına atıfta bulunmamaktadır (Sugözü, 2017: 194).

Dünya genelinde yaşanan sorunların giderilememesi, çözüme kavuşturulamayan sorunların derinleşmesi ve imtiyazlı grupların oluşmasına bağlı olarak yeni sistem arayışlarının söz konusu olduğu bir ortamda Adil Düzen çalışmaları başlamıştır. Bu çalışmaların başlangıcı İzmir Akevler Kooperatifinde gerçekleşmiş akabinde Prof. Dr. Necmettin Erbakan'ın liderliğinde sistematığe kavuşmuştur (Öztürk, 2017:

154). Necmettin Erbakan 1980'li yıllarda İslam esasına dayalı akademik ve uygulamalı çalışmalara girişmiş ve Adil Ekonomik Düzen adı altında bir program ortaya çıkarmıştır. Adil sistem, ekonominin yanı sıra siyasi, idari ve sosyal yapı hakkında da fikirler içeren bir sistemdir. Bu sistemin ekonomik ilkeleri Adil Ekonomik Düzen adıyla düzenlenmiştir (Saribaş ve Yumuşak, 2020: 318).

Erbakan, Adil Ekonomik Düzeni, ekonominin hiçbir aşamasında sömürüye izin vermeyen, fırsat eşitliği sunan, herkese hakkını veren, eşit davranan, faydalı ve yapıcı faaliyetlere destek veren, ekonomik gelişmenin önündeki engelleri ortadan kaldıran bir ekonomik düzen olarak tanımlamıştır (Erbakan, 2019: 74). Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere İslam ekonomisinde olduğu gibi Adil Ekonomik Düzen de sosyal refaha, gelir dağılımı adaletine son derece önem verildiği görülmektedir.

Erbakan'a göre Adil Ekonomik Düzenle birlikte faiz olmayacak, sağlam para sistemine geçilecek ve böylece paranın değeri hak ölçüsü olarak belirlenecek, karşılıksız para basımı gerçekleşmeyecek, paranın değeri düşürülemeyecek, haksız vergiler kaldırılacak, krediler ise adil ölçüler dikkate alınarak ekonomiye faydalı iş yapacak olan herkese verilecektir. Bu kuralların hayata geçirilmesi ile her şeyin fiyatı üçte birine düşecek ve herkesin alım gücü üç katına çıkacak, işletmeler aynı sermayeyle üç kat fazla üretim yapabilecek, istihdam üç kat artacak böylece Türkiye dünya genelinde en ucuz üretim yapan ülke haline gelecek bu durum da ihracatın artmasına neden olacak, Müslüman ülkeler arasında bir Ortak Pazar kurulacak ve yaşanan bu gelişmeler neticesine Türkiye dünya genelinde ekonomik anlamda en büyük ülkelerden biri haline gelecektir (Erbakan, 1991: 13). Erbakan 1980 ve 1990'lı yıllarda geçerli olan rant ekonomileri yerine Adil Ekonomik Düzenle birlikte kar ortaklığı sistemi ile faizsiz bir üretim üzerine yeni bir sistem inşa etmiştir (Ersin ve Yıldırım, 2015).

Erbakan, kapitalizm ve komünizmdeki faydalı yanların sisteme dahil edildiğini ancak zararlı yanların ise sistemde yer almadığını böylece Adil Ekonomik Düzenin tam ve mükemmel bir düzen olduğunu ifade etmiştir. Kapitalizmi, sömürü ve zulüm aracı olan faize yer vermesi sebebi ile tröst ve tekellerin oluşmasına mani olamadığı için eleştirirken komünizmi ise mülkiyet hakkına ve kara karşı çıkmaları sebebiyle insan tabiatına aykırı tutum sergiledikleri için eleştirmiştir. Adil Ekonomik Düzenin ise faize yer vermediğini, kara müsaade ettiğini, serbest piyasa rekabetini ve mülkiyet hakkını desteklediğini böylece tekelleşmeye ve tröslere karşı çıkmakta olduğunu belirtmiştir (Erbakan, 1991: 18).

Adil Ekonomik Düzen, bugün dünya genelinde kabul gören ve geçerli olan kapitalist sistemin aksine toplum menfaatini gözetmeyen bireysel çıkarların eksik olduğunu ancak toplumun menfaatini bireyin menfaatine tercih etmenin de yanlış olduğu fikrini savunmaktadır. Bireyin öncelikli toplumun ise önemli olması sebebiyle bu iki kesim arasında bir tercih yapmanın son derece yanlış olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca sistemde kar-zarar ortaklığının önemi üzerinde durulmuştur (Öztürk, 2017: 160). Tarafların oluşacak kar veya zarara ortak olmaları anlamına gelen bu sistemde ortaklar çabaları nispetinde pay alacaklardır. Bu da sistemin adaleti temel aldığı bir göstergesidir.

Adil Ekonomik Düzen, üretim, üretimi gerçekleştiren girişimci ile yönetici, işçi, hammadde, tesis, genel hizmet sunumunu gerçekleştiren devletin ortaklığı ile yapılmakta ve üretimden sonraki paylaşım da bu ortaklar arasında adil bir şekilde gerçekleştirilmektedir. Bu sistem hakkı üstün tutmakta ve toplumda bir ayrımcılık yapmamaktadır. Açık, sade, uygulaması son derece kolay ayrıca toplumda çatışmayı değil barışı teşvik edici bir sistemdir. Herkesi üretime teşvik etmekte, böylece ekonominin önündeki tüm engelleri kaldırarak kalkınmanın ve refah seviyesinin artmasına neden olmaktadır. Kapitalist sistemin haksız kredi dağıtımı ve yoksul halka yüksek faizli kredilerin ödetilmesi sonucunu meydana getiren bankacılık yapısına bağlı ortaya çıkan olumsuzluklar Adil Ekonomik Düzen ile birlikte çözüme kavuşacak, ekonomi hızlı bir gelişme sağlayacak dolayısıyla gelir dağılımı adaletsizlikleri son bulacaktır (Erbakan, 1991: 78).

Erbakan'ın Refahiyol Hükümeti ile birlikte uygulama fırsatı bulunduğu Adil Ekonomik Düzen ilkeleri neticesinde konsolide bir kamu hesabı kurmuş, ardından faiz oranları düşmüş ve kamu kesimi bütçesi üzerindeki faiz yükü hafifletilmiştir. Ayrıca hükümet sosyal transferleri artırarak gelir dağılımını da iyileştirmeyi amaçlamıştır. Ancak Refahiyol Hükümeti'nin 28 Şubat 1997 tarihinde darbeye istifaya zorlanması ve 2011 yılında da Necmettin Erbakan'ın vefatı ile Adil Ekonomik Düzenin Türk siyasetindeki popülaritesi giderek azalmıştır (Saribaş ve Yumuşak, 2020: 319). Uygulandığı kısa dönemde Türkiye ekonomisi üzerinde belirtildiği üzere önemli etkiler oluşturmuştur. Bugün geçerli olan kısmi rezerv sistemi ve buna bağlı olarak üretilen kaydi

paranın ekonomiler üzerinde ne kadar olumsuz etkiler oluşturduğu göz önüne alınırsa Adil Ekonomik Düzenin para tanımı ve para arzı konusunda ileri sürdüğü para=mal ilkesi bu anlamda son derece önemlidir.

3.2. Adil Ekonomik Düzendeki Para=Mal İlkesi

Adil Ekonomik Düzendeki para, bir kimseye yapmış olduğu herhangi bir üretim karşılığında ve üretimine eş değer olacak tüketme hakkı olduğunu belirtmek amacıyla sunulan özel senetler olarak tanımlanmaktadır (Erbakan, 2019: 81). Buradan anlaşılacağı üzere ekonomide yapılan üretimler karşılığında para arzının olması gerektiği, paranın muhakkak bir mal karşılığının bulunması gerektiği belirtilmektedir. Adil Ekonomik Düzen ilkeleri incelendiğinde para arzının tamamen devlete ait olması gerektiği, basılan paranın da bir emtia karşılığının bulunması gerektiği görülmektedir. Bu anlamda Adil Ekonomik Düzen ve İslam ekonomisinin para arzı konusunda son derece hassas olup spekülasyon kazançlarının etkin olduğu finans sektörünün hakim sektör olmasından ziyade reel sektörün hakimiyetini önemseyi ifade edilebilir.

Adil Ekonomik Düzendeki para anlayışı İslam ekonomisindeki anlayışla benzerlik göstermektedir. Parayı mal olarak görmeyen ve sadece mübadele amaçlı talep edildiği yönündeki fikri savunan İslam ekonomisi ilkelerinin Adil Ekonomik Düzendeki de geçerli olduğu görülmektedir. Ayrıca İslam'da asla kabul edilmeyen faiz, Adil Ekonomik Düzendeki de kabul görmemekte, oluşturulan sistemde faize kesinlikle yer verilmemektedir.

Adil Ekonomik Düzenin temel şartı ne kadar tüketeceksen o kadar da kendin üretmelisin ve başkasının hakkını yememelisin ilkesidir. Bu ilke ekonominin tamamı için geçerlidir. Bir kimsenin üretmiş olduğu bir mala ilişkin o malın değerince kendisine istediği maldan tüketebilmesi için bir özel senet verilmektedir. Bu senetler para olarak adlandırılmaktadır. Bu durumda Adil Ekonomik Düzendeki para; herhangi bir üretim gerçekleştiren kişiye üretimine eşdeğer oranda tüketme hakkı olduğunu belirtmek üzere verilen özel senetler olarak tanımlanmaktadır (Erbakan, 1991: 25-26).

Adil Ekonomik Düzen para ile ilgili bir takım temel şartlar ve aksiyonlar barındırmaktadır (Erbakan, 2019: 81-83):

- Para=Mal İlkesi: Bu ilkeye göre bir toplum ne kadar üretim yapmış ise onun karşılığı kadar tüketim hakkına sahiptir. Dolayısıyla üretilen malların toplam değerine karşılık gelecek miktarda para arz edilmesi gerekmektedir.
- Faiz Yok İlkesi: Faiz, üretmeyenlerin üretenden belirlenen faiz oranı kadar malı zorla almaları anlamına geldiği için haksızlık ve zulüm olarak değerlendirilmektedir. Bu sebeple bu sistemde faiz yer almamaktadır.
- Karşılıksız Para Yok İlkesi: Para üretim yapmanın karşılığında arz edilmektedir. Bu durumda bankalar tarafından üretilen ve gerçekte olmayan kaydi paranın bu sistemde yeri yoktur.
- Paranın Eşya ile Tanımlanması İlkesi: Piyasada bulunan paranın arsa, standart mal, tesis, altın-döviz karşılığı olmasını ifade etmektedir.

Adil Ekonomik Düzen "Para=Mal" ilkesi ile kısmi rezerv sistemine bağlı olarak bankaların gerçekleştirdiği ve anaparanın neredeyse on katına karşılık gelen, hayali para olarak da nitelendirilebilen kaydi para olgusunun tam aksi yönde bir para arzı kavramını benimsemektedir. Para arzının karşılıksız olarak değil üretime bağlı olarak gerçekleşmesi neticesinde fiyat artışlarının önüne geçerek haksız kazançların önlenmesi ve adil bir ekonomik yapının zemininin hazırlanacağı anlaşılmaktadır. Para arzının üretime bağlı olarak gerçekleşmesi gerektiğinin belirtildiği bu sistemde kaydi paranın neden olduğu, ekonomide kronikleşen ve yapısal sorunlar olarak değerlendirilen pek çok sorundan kurtulmanın yanı sıra üretimin teşvik edilmesi sebebiyle ekonomik büyüme rakamları ve refah seviyesinin artması beklenmektedir.

Erbakan (2019), dünya genelinde yaşanan küresel ekonomik krizlerin pek çoğunda olduğu gibi 2008 Küresel Finansal Krizin de en önemli nedeninin karşılıksız para basma ve buna bağlı olarak finans sektörünün sanal bir şekilde şişirilmesi olduğunu, piyasada mevcut olan mal ve hizmetin 10 katı kadar para ve para işlevi gören değerlerin yer aldığını, Türkiye'de ise bu oranın ilgili dönemde yaklaşık 8 kat civarında olduğunu belirtmiştir. Bugün Türkiye'de basılan para miktarı ve verilen kredi miktarlarına ise Tablo1 ve Tablo 2'de yer verilmektedir.

Tablo 1. Türkiye Ekonomisinde Yıllar İtibariyle Emisyon Miktarı ile Kredi Miktarı (Milyon TL)

Yıllar	Emisyon Miktarı	Kredi Miktarı (TL Cinsinden Verilen)	Kredi Miktarı (Yabancı Para Cinsinden Verilen)	Toplam Kredi Miktarı
2019	143 151	1 528 376	998 700	2 527 076
2020	202 852	2 084 839	1 176 327	3 261 166
2021*	186 108	2 390 527	1 291 018	3 681 545

Kaynak: TCMB ve BDDK, Not: Yıllık veriler aylık verilerin ortalaması alınarak elde edilmiştir.

*2021 yılı verileri ilk dört aya aittir.

2019, 2020 yılı ile 2021 yılının ilk dört ayına ait Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası tarafından yayınlanan emisyon miktarı ile Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu tarafından yayınlanan kredi miktarı verileri Tablo 1’de yer almaktadır. Merkez Bankası tarafından basılan ve fiziki olarak piyasada yer alan para miktarını ifade eden emisyon miktarı 2019 yılında 143 milyar TL iken aynı yıl bankalar tarafından Türk Lirası cinsinden verilen kredi miktarı ise 1 trilyon 528 milyar TL’dir. Ayrıca aynı yıl yabancı para cinsinden verilen kredi miktarı 998 milyar 700 milyon TL değerinde olmuş dolayısıyla toplamda 2 trilyon 527 milyar TL değerinde kredi verilmiştir. 2019 yılında bankalar tarafından Türk Lirası cinsinden verilen kredi miktarının Merkez Bankası tarafından oluşturulan paradan yaklaşık 11 kat, toplam kredi miktarının ise 17,6 kat daha fazla olduğu görülmektedir. 2020 yılı verileri incelendiğinde ise yıllık ortalama 202 milyar 852 milyon TL emisyon söz konusu iken Türk Lirası cinsinden 2 trilyon 85 milyar TL, yabancı para cinsinden verilen kredi ile birlikte ise toplam 3 trilyon 261 milyar TL değerinde kredi verilmiştir. Söz konusu yıl ise piyasada mevcut olan mal ve hizmetin Türk Lirası cinsinden verilen kredi miktarı ile değerlendirildiğinde 10 katı kadar, toplam verilen kredi miktarı ile karşılaştırıldığında da 16 kat daha fazla para veya para işlevi gören değer oluşturulmuştur. Aynı durum 2021 yılı için de artarak devam etmektedir. 2021 yılında bu oran Türk Lirası cinsinden verilen kredi miktarı ile değerlendirildiğinde yaklaşık 13 kat civarındadır. Toplam kredi miktarı ile değerlendirildiğinde ise kredi miktarının emisyon miktarından 19,8 kat daha fazla olduğu görülmektedir.

Tablo 2’de, 2021 yılı emisyon miktarı ile kredi miktarına ait verilerin daha ayrıntılı bir şekilde incelenebilmesi için bu yıla ait ilk 4 aylık veriler yer almaktadır.

Tablo 2. Türkiye Ekonomisinde 2021 Yılı Gerçekleşen Emisyon Miktarı ve Kredi Miktarı

Aylar	Emisyon Miktarı (Milyon TL)	Kredi Miktarı (TL Cinsinden) (Milyon TL)	Kredi Miktarı (Yabancı Para Cinsinden) (Milyon TL)	Toplam Kredi Miktarı (Milyon TL)
Ocak	182 464	2 346 998	1 205 854	3 552 852
Şubat	180 038	2 372 639	1 224 582	3 597 221
Mart	185 027	2 417 946	1 357 339	3 775 285
Nisan	196 902	2 424 525	1 376 294	3 800 819

Kaynak: TCMB ve BDDK

2021 yılı ocak ayında toplam emisyon miktarı 183 milyar TL iken toplam Türk Lirası cinsinden verilen kredi miktarı ise 2 trilyon 347 milyar TL ile para arzının yaklaşık 13 kat fazlası olarak gerçekleşmiştir. Aynı ayda 1 trilyon 206 milyar TL değerinde yabancı para cinsinden kredi verilmiş ve toplamda 3 trilyon 553 milyar değerinde kredi verilmiştir. Toplam kredi miktarı değerlendirildiğinde ise emisyon miktarından 19,5 kat fazla olduğu görülmektedir. Şubat ayında emisyon miktarı ocak ayına göre bir miktar gerileyerek 180 milyar TL olarak gerçekleşmişken Türk Lirası cinsinden kredi miktarının gerilemediği gibi bir önceki aya göre artarak 2 trilyon 373 milyar TL olarak gerçekleştiği görülmektedir. Yabancı para cinsinden verilen kredi miktarı ile birlikte toplamda 3 trilyon 597 milyar TL değerinde kredi verilmiş, sadece Türk Lirası cinsinden verilen kredi ile 13,2 kat, toplam kredi miktarı ile incelendiğinde ise neredeyse 20 kat fark oluşmuştur. Emisyon miktarı ile toplam kredi miktarı arasındaki en fazla fark ise 20,4 kat farkla mart ayında gerçekleşmiştir. Bu ayda toplam kredi miktarı 3 trilyon 775 milyar TL iken emisyon miktarı ise 185 milyar TL seviyesinde gerçekleşmiştir. Nisan ayında ise 197 milyar TL emisyon gerçekleştirilirken Türk Lirası cinsinden verilen kredi miktarı 2 trilyon 425 milyar TL, toplam kredi miktarı ise 3 trilyon 801 milyar TL değerinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Türk Lirası cinsinden kredi miktarı emisyon miktarından 12,3 kat, toplam kredi miktarı ise 19,3 kat daha fazladır.

2021 yılı ilk çeyreğinde bankalar tarafından verilen kredi miktarının Merkez Bankası tarafından gerçekleştirilen emisyon miktarı ile karşılaştırıldığında Türk Lirası cinsinden ortalama 13 kat, yabancı para ile verilen kredi miktarının da eklenmesi ile birlikte toplam kredi miktarından ise ortalama 19 kat daha fazla olduğu görülmektedir. Bu durum piyasada gerçekleştirilen mal ve hizmet üretiminin kat be kat daha fazlası kadar paranın piyasaya girmiş olduğu anlamına gelmektedir. Daha açık bir ifade ile reel sektörden ziyade finans sektörüne yönelik bir sanal büyüme gerçekleşmektedir. Adil Ekonomik Düzenle geçerli olan para=mal ilkesi gereği üretim neticesinde para arzı gerçekleşeceğinden finans sektörünün sanal büyümesinden ziyade reel ekonominin büyümesi söz konusu olacaktır. Bu durum da makroekonomik açıdan temelleri sağlam bir ekonomik yapının oluşmasını sağlayacaktır.

Adil Ekonomik Düzenle para konusu ile ilgili önemli hususlardan bir diğeri de faiz kavramıdır. Faiz İslam'da haksız kazanç ve sömürü aracı olarak nitelendirilmekte bu sebeple de kesinlikle kabul görmemektedir. İslam ekonomisi modeli olarak değerlendirilen Adil Ekonomik Düzenle geçerli olan üretim karşılığı tüketme hakkına istinaden arz edilen paraya karşılık Kapitalist sistemde ise faiz anlayışıyla beraber üretim yapmadan tüketme hakkı tanınmaktadır. Bu da haksız kazanç, zulme sebep olmaktadır. Bu durumun neticesinde sermayeyi ele geçiren kesim faiz yoluyla emek harcamadan, haksız yere büyük kazançlar elde etmekte iken faizin neden olduğu bu durum yoksul insanları ise zaruri sebepler dolayısıyla gayri ahlaki yollara itebilmektedir. Netice itibarıyla toplumlarda ahlaki çöküş hasıl olmaktadır. Tüm bu sebeplerden ötürü Adil Ekonomik Düzenle faiz kabul edilmemektedir.

Adil Ekonomik Düzenin para ile ilgili 4 temel şartının yanı sıra paranın 3 temel ilkesi daha mevcuttur. Söz konusu ilkeler gereği para istenildiği anda değiştirilebilme özelliğine sahip olmalıdır. Yani herkes istediği zaman malını temsil eden ve elinde mevcut bulunan senedi paraya çevirebilme hakkına sahip olmalıdır (Erbakan, 2019: 83). Kısmi rezerv sisteminde vadesiz mevduat sahiplerinin istedikleri zaman parasının tamamını çekme özgürlüğüne sahip olmamaları bu anlamda önemli bir dezavantaj olarak değerlendirilmektedir.

Herkese eşit muamele ilkesi gereği ülkenin her yerinde, herkese aynı fiyat uygulaması yapılmalıdır. Dolayısıyla ülkenin tamamında eşit muamele koşulları geçerli olmaktadır. Son olarak fiyatların arz ve talebe dayalı kıstaslara göre tespit edildiği bu sistemde fiyatlar daha adil ve uygun kriterler çerçevesinde belirlenebilmektedir (Erbakan, 2019: 83). Fiyatların belirlenme konusunda Adil Ekonomik Düzenle serbest piyasa ekonomisi koşullarına benzer bir yapının hakim olduğu söylenebilir.

Ekonomilerde istikrarlı bir para sisteminin varlığı enflasyonun nedeni olan parasal genişlemeyi denetim altına almakta, gelir dağılımı adaletsizliğini önlemekte ve iktisadi istikrarın temelini oluşturmaktadır. İstikrarlı bir para sistemi ise madeni para rejimi veya altın ve gümüş gibi kıymetli maden karşılığı olan kağıt para rejimi ile gerçekleştirilmektedir. Ancak son yıllarda ekonominin gittikçe hayali hale gelmiş olduğu görülmektedir. Bunu en önemli çıkış noktası olarak ise kağıt paraların altın karşılığının ortadan kaldırılması ile kaydi para üretiminin teşvik edilmesi gösterilmektedir (Karaman, Erişim Tarihi: 2.3.2021). Adil Ekonomik Sistemin para=mal ilkesi gereği piyasada var olan paranın muhakkak bir mal karşılığının bulunmasının istikrarlı bir para sisteminin varlığını sağlama konusunda son derece önemli olduğu ve söz konusu ilkenin varlığı ile birlikte ekonomideki yapısal sorunların giderilebileceği görülmektedir.

4. Sonuç

Temelleri 17. yüzyılda İngiltere'de atılan ve modern bankacılık sistemi olarak değerlendirilen kısmi rezerv sistemi, bankaya yatırılan mevduatın sadece bir kısmının bankada tutularak geriye kalan büyük çoğunluğunun ise bankalar tarafından kredi olarak diğer müşterilere verilmesini mümkün kılan sistem olarak tanımlanmaktadır. Kısmi rezerv sistemi ile beraber ticari bankaların ellerindeki mevduatın neredeyse 10 katı kadar para üretmelerine fırsat sunulmaktadır. Bankaların bu yolla oluşturdukları ve kaydi para olarak isimlendirilen aslında hayali olarak para üretiminin gerçekleştirildiği bu sistem pek çok ekonomik sorunun da temelini teşkil etmektedir. Türkiye ekonomisi açısından değerlendirildiğinde ise 2020 yılında bankalar tarafından verilen kredi miktarının Merkez Bankası tarafından gerçekleştirilen emisyon miktarından 16 kat, 2021 yılı ise aylar bazında incelendiğinde yaklaşık 19 kat daha fazla olduğu görülmektedir.

Kısmi rezerv sistemine bağlı olarak bankalar tarafından gerçekleştirilen kaydi para oluşumunun ekonomi üzerinde oldukça fazla olumsuz etkisi bulunmaktadır. Bu olumsuz etkilerin başında enflasyon

oranlarının çok ciddi seviyelere yükselmesi ve bunun neden olduğu alım gücü kısıtlamaları, akabinde hem iç hem de dış borçlanmaların artması, gelir dağılımı eşitsizliklerinin artış göstermesi gelmektedir. Tüm bu problemler ekonominin istikrarını bozmakta ve ekonomiyi dış rekabete karşı daha zayıf hale getirmektedir. Kısmi Rezerv Sistemine bağlı olarak gerçekleştirilen kaydi para oluşumu ile ekonomide tabiri caizse bir balon oluşmakta ve bu durum da ciddi bir ekonomik krizin habercisi olmaktadır. Kaldı ki 1929 Büyük Buhranda olduğu gibi 2008 Küresel Finansal Krizin nedeni de kısmi rezerv sistemine bağlı gerçekleşen bankacılık faaliyetleridir.

Kısmi rezerv sisteminin ekonomi üzerinde neden olduğu istikrarsızlıklar ve bu istikrarsızlıkların sonucunda toplumda ekonomik ve sosyal anlamda meydana gelen sorunlara çözüm olarak gösterilebilecek sistem, bankaya yatırılan vadesiz mevduatın tamamının bankada tutulması anlamına gelen tam rezerv sistemidir. Bu sisteme göre bankalara yatırılan vadesiz mevduatların tamamının bankada tutulması gerektiği için kısmi rezerv bankacılığında olduğu gibi kaydi para oluşturulması söz konusu değildir.

Bankalar kaydi para oluşturarak kredi verme olanaklarını artırmakta böylece çok ciddi oranlarda faiz geliri elde etmektedirler. Faizi haksız kazanç ve bir sömürü aracı olarak değerlendiren İslam ekonomisi kısmi rezerv sistemi neticesinde ekonomilerde gerçekleşen sorunların temelini aslında faiz kökenli olduğunu ifade etmektedir. Faize bağlı olarak enflasyon oranlarının artması, borçlanma oranlarının artış göstermesi böylece gelir dağılımının yoksuldan zengine doğru gelir akışının gerçekleşmesi ve buna bağlı olarak da gelir dağılımı eşitsizliklerinin artması sosyal refaha son derece kıymet veren İslam ekonomisi ilkelerine aykırı durmaktadır. Bu sebeple İslam ekonomisinin söz konusu hassasiyetleri göz önünde bulundurulduğunda faizin yer almadığı tam rezerv sistemi kabul görmektedir.

Modern bankacılık sistemi olarak değerlendirilen ve kaydi para oluşumuna zemin hazırlayan kısmi rezerv sisteminin olumsuz sonuçlarının ortadan kalkmasına yönelik olarak tam rezerv sistemine yakın bir çözüm sunan, İslam ekonomisi ilkelerini benimseyen, Türkiye ekonomisine özgü geliştirilmiş olan, para=mal ilkesini savunan Adil Ekonomik Düzen önerilebilir. Bu sistemde para=mal ilkesi gereği üretilen her bir birim paranın bir mal karşılığının bulunması gerekmektedir. Böylece kaydi paranın neden olduğu tüm ekonomik problemlerin çözüme kavuşacağı öngörülmektedir. Devlet borçlarının minimum düzeye inmesi, piyasada para arzı genişlemesi hız keseceği için enflasyon oranlarının gerilemesi, arz edilen her bir birim paranın üretilen mala karşılık gelmesi gerektiği için üretimin artması, ekonomik büyümenin gerçekleşmesi, böylece finansal büyümeden ziyade ekonomilerin arzu ettikleri reel büyümenin gerçekleşmesi beklenmektedir. Ayrıca bu olumlu gelişmeler neticesinde ülke genelinde sosyal refah artışının gerçekleşeceği, yoksulluk oranlarının minimum düzeye gerileyeceği, gelir dağılımı adaletinin sağlanacağı tahmin edilmektedir. Ekonomik anlamda ülkelerin yapısal sorunları olarak değerlendirilen, uzun yıllar kronikleşmiş problemlerin sitem değişikliğine bağlı olarak kendiliğinden çözüme kavuşacağı düşünülmektedir. Toplum açısından bir değerlendirme yapıldığında ise hem ekonomik hem de sosyal açıdan pek çok sorunun çözüme kavuşacağı öngörülmektedir.

Kaynakça

- Chapra, M.U. (1985). "Towards A Just Monetary System", The Islamic Foundation, Leicester, UK.
- Chapra, M.U. (1996). "Monetary Management In An Islamic Economy", Islamic Economic Studies, Vol:4, No:1, 1-35.
- Çizakça, M. (2011). "The Islamic Gold Dinar-Myths And Reality", ISRA International Journal of Islamic Finance, Volume:3, Issue:1.
- Diwany, T. E. (2011). Faiz Sorunu. (Çev: Mehmet Saraç), 2. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul.
- Dyson, B., Greenham, T. Ryan-Collins, J. & Werner, R.A. (2010). "Towards A Twenty-First Century Banking And Monetary System", Joint Submission To The Independent Commission On Banking, Centre For Banking, Finance and Sustainable Development, The New Economics Foundation, Positive Money.
- Erbakan, N. (2019). Yeni Bir Dünya ve Adil Düzen. (5. Baskı), MGV Yayınları, Ankara.
- Erbakan, N. (1991). Adil Ekonomik Düzen. Dergah Yayınları, Ankara.
- Ersin, İ. ve Yıldırım, C. (2015). İslam Ekonomisi Çerçevesinde Necmettin Erbakan'ın Adil Düzen Söylemi. AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt:15, Yıl:15, Sayı:1, 15: 143-173

- Eskicioğlu, O. (2009). Kitap ve Sünnette Temel İktisadi Kavramlar Adlı Tebliğin Müzakeresi. <http://www.enfal.de/oe83.htm>, Erişim Tarihi: 22.06.2021.
- Ferguson, N. (2020), "Paranın Yükselişi Dünyanın Finansal Tarihi", (Çeviren: Barış Pala), 8. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Fisher, I. (1935). "100% Money", Adelphi Company, New York.
- Goodhart, C. & Jensen, M. (2015). "Currency School Versus Banking School: An Ongoing Confrontation", *Economic Thought*, 4 (2), 20-31.
- Greco, T.H. (2001). "Money Understanding and Creating Alternatives to Legal Tender", E-book Excerpted Version, Chelsea Green Publishing Company, White River Junction, Vermont.
- Huerta D. S. (2020). "Money, Bank Credit and Economic Cycles", (Translate: Melinda Stroup), Fourth English Edition, Mises Institute, Alabama.
- Jaffar, S., Abdullah, A. & Meera, A.K.M. (2017). "Fiat Money: From The Current Islamic Finance Scholars' Perspective", *Humanomics*, Vol. 33 No. 3, 274-299.
- Javaid, O. (2017). "Historical And Ideological Particularity Of The Monetary Institutions: A Comparison Of Islamic And Austrian School's Perspectives", Written for Workshop on the Islamic Monetary Economics and Institutions: Theory and Practice 2017 (1st and 2nd Nov), 1-20.
- Karaman, H. "Adil Düzen Değerlendirmeleri ve Cevaplarımız", (Erişim Tarihi: 2.3.2021). <https://www.akevler.org/AkevlerKitaplar/1360/74/13-ALTERNATIF-ADIL-DUZEN-14-ILIM-ADAMININMUSTEREK-TEKLIFI-Hayrettin-Karamanin-ADIL-DUZEN-DEGERLENDIRMELERI-VE-CEVAPLARIMIZ>.
- Lerner, A.P. (1947). "Money as a Creature of the State", *The American Economic Review*, Vol. 37, No. 2, Papers and Proceedings of the Fifty-ninth Annual Meeting of the American Economic Association, 312-317.
- Mevdudi, E.A. (2016). *İslam Ekonomisinin Temel İlkeleri*. Çıra Yayınları. İstanbul.
- Mises, L.V. (1953). "The Theory of Money And Credit", (Translate From The German By J.E. Batson), Yale University Press.
- Mishkin, F.S. (2007). "Para, Bankacılık ve Finansal Piyasalar İktisadı", Sekizinci Baskıdan Çeviri (Çeviri Ed. Nazım Engin), Akademi Yayıncılık.
- Öztürk, M. (2017). "Adil Ekonomik Düzen' de Artı(k) Değerin Paylaşımı", *Journal of Turkish Studies*, Vol. 12 No. 8, 149-170.
- Rothbard, M.N. (2001). "The Case For A 100 Percent Gold Dollar", The Ludwig von Mises Institute, Alabama.
- Sarıbaş, H. ve Yumuşak, İ.G. (2020). "The Just Economic System: A Model and Its Simulations", *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, Vol. 14 No. 2, 317-338.
- Shapiee, R. & Zahid, A. (2014). "Addressing Economic Meltdown: An Evaluation Of Fiat And Credit Money From Islamic Perspective", *US-China Law Review*, Volume: 11, Number:2, 182-202.
- Sugözü, İ.H. (2017). "İslam Ekonomisi ve Adil Ekonomik Düzen", *Turkish Studies -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 12/8, 185-210.
- Yılmaz, E. (2020). "Parayı Kim Yaratır?", *Vergi Dünyası*, Yıl:39, Sayı: 466, 50-65.
- Zaman, A. (2015). "An Islamic Version of the Iceland Plan for Monetary Reform" Conference on "Advancements in Islamic Finance and Business in the 21st Century", on April 24-25, 2015, organized by FAST-NUCES, on Islamabad Campus of National University of Computers & Emerging Sciences [NUCES], Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2593863>
- Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK), <http://www.bddk.org.tr/BultenAylık/tr/Home/Gelismis>, Erişim Tarihi: 26.06.2021

Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (TCMB), <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket>, Erişim Tarihi: 26.06.2021

Terörizmin Kitle Psikolojisi: PKK Üzerine Psikopolitik Bir İnceleme*

Mass Psychology of Terrorism: A Psychopolitical Review of the PKK

Mahmut Mete**¹

Bekir Gündoğmuş²

¹ Master of Political Economics, Sırnak University, Sırnak, Turkey

² Department of Political Science and Public Administration, Bandırma Onyedil Eylül University, Balıkesir, Turkey

Received: 26.04.2021

Accepted: 19.07.2021

This article was checked by *intihal.net*

Öz

Birey üzerindeki yüksek şekillendirici etkilerinden ötürü fazlaca araştırma konusu olan kitlelerin ayrı bir psikolojisi olduğu bulgusu genel kabul görmektedir. Kitlelerin gücünden faydalanan, tarihsel kökleri çok gerilere gitse de yüzyılımızda küresel ölçekte etkili bir fenomen haline gelen terörizm, insan gruplarından teşkil olması yönüyle politik psikolojinin ilgi alanına girmektedir. Psikoloji, politika ve toplumun kesişme noktası olan politik psikolojinin paradigmalarını kullanan terörizm; faaliyetlerinin öznesini etkilemek, eylemlerini sürdürmek ve kitleleri varlığından haberdar etmek için politik psikolojik öğeleri kullanmaktadır. Terörizme doğrudan ya da dolaylı şekilde maruz kalan Türkiye’de terörizmin psikolojik arka planı ve temel motivasyonlarının anlaşılması, bu sorunun bertaraf edilmesinde önemli rol oynamaktadır. Bu çalışma, terörizm psikolojisi çerçevesinde Partiya Karkerên Kurdistanê (Kürdistan İşçi Partisi – PKK) terör örgütü faaliyetlerinin politik psikoloji, spesifik olarak da kitle psikolojisi üzerinden okunmasını amaç edinmiştir. Politik psikoloji ve kitle psikolojisi literatüründen faydalanarak PKK faaliyetlerinde kullanılan kitle psikolojisi teknikleri, nitel teknikler ve literatür taramasına dayalı analizlerle ortaya konmuştur. Çalışma, PKK’nın kitle psikolojisi açısından değerlendirilmesi ile bu alana bir kaynak olma gayesi gütmektedir.

Anahtar Kelimeler: Politik Psikoloji, Kitle Psikolojisi, Terörizm Psikolojisi, Psikopolitik Analiz, PKK

Abstract

Because of their high framing effects on the individual, the masses are the subject of much research and the finding that they have a different psychology is generally accepted. Terrorism, which benefits from the power of the masses and has become an influential phenomenon on a global scale in our century, although its historical roots go far back, is of interest to political psychology in terms of being a group of people. Terrorism, which uses the paradigms of political psychology, which is the intersection of psychology, politics and society, uses political psychological elements to influence the subject of its activities, maintain its actions and inform the masses of its existence. Understanding the psychological background and basic motivations of terrorism in Turkey, which is directly or indirectly exposed to terrorism, plays an important role in eliminating this problem. The aim of this study is to read the activities of the Partiya Karkerên Kurdistan (PKK) terrorist organization through political psychology and, in particular, mass psychology within the framework of the psychology of terrorism. Using the literature of political psychology and mass psychology, the methods of mass psychology used in PKK activities were revealed by qualitative techniques and analysis based on literature review. The study aims to be a resource in this field by evaluating the PKK from the point of view of mass psychology.

Keywords: Political Psychology, Mass Psychology, Terrorism Psychology, Psychopolitical Analysis, PKK

Mete, M. & Gündoğmuş, B. (2021). “Terörizmin Kitle Psikolojisi: PKK Üzerine Psikopolitik Bir İnceleme”, Journal of Academic Value Studies 7(2) (2021) 111-126 (<http://dx.doi.org/10.29228/jav.51086>).

*Bu çalışma, “Kitle Psikolojisi Bağlamında Terör Faaliyetlerinin Psikopolitik Analizi: PKK Örneği” isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

*E-mail address: mahmutmetemail@gmail.com (Corresponding author)

1. Giriş

Bu çalışma, sayılı ülkede etkin olmasına rağmen birçok Avrupa ülkesi ve Amerika Birleşik Devletleri'nde dezenformasyon araçlarına sahip PKK terör örgütünün politik psikoloji ve kitle psikolojisi üzerinden okunmasına yönelik bilgi açığı; konunun sosyal, politik yaşamla direkt ilişkisi ve tüm bunların analiz edilmesinin önemi nedeniyle yapılmıştır. Çalışmada amaç, siyaset biliminde revaçta olduğu üzere karşılaştırmalı teknikleri kullanarak politik psikoloji ve kitle psikolojisi paradigmasını terörizm, spesifik olarak da PKK terör örgütü üzerine uyarlayarak süreci analiz etmektir. Çalışmada kitle psikolojisi literatüründen faydalanılarak kitle psikolojisi teknikleri saptanmış, PKK terör örgütünün bu teknikleri kullanma şekilleri incelenmiştir.

Politik psikoloji, günümüzde aydınlar, akademisyenler, diplomatlar ve siyasetçiler arasında büyük bir ilgi ile takip edilmektedir. İnsanın toplumsal bir varlık, toplumsal olanın politik, politik olanın da toplumsal olacağı önermesinden yola çıkarak, politik ve toplumsal sorunlara psikoloji çerçevesinden yaklaşmak; politik aktörler, örgütler ve kitleler psikolojisi, lider davranışları ve siyasal iletişim bağlamında değerlendirmek insan psikolojisi hakkında bilinenlerin siyasete adaptasyonunu anlamak için elzem bir yaklaşım olacaktır. Toplum içerisinde bireyin diğer bireyler ile iletişimini inceleme zorunluluğu, politik psikolojinin inceleme sahasındaki kitle psikolojisi disiplininin ortaya çıkışı ve gelişimini sağlamıştır. Sosyal bilimlerin önemli başlıklarından olan toplumsal yaşamın, toplumsal hareketlerin, grupların analizi ve geleceğine dair öngörülerde bulunmak için kitle psikolojisine sıkça başvurulmaktadır.

Bireyler, günlük yaşamda da sıklıkla gözlemlenebileceği şekliyle çeşitli gruplara, kitlelere farklı sebeplerle katılmaktadırlar. Bireyin kitle içerisinde bulunduğu ruh hali, kitle psikolojisinin çıkış noktasını oluşturmaktadır. Günlük yaşamda bir spor müsabakasında, siyasi mitingde, protestoda, örgüt içerisinde, savaşta gözlemlenebilecek bireysel davranışlar, politika ile psikoloji arasında bir bağlantı olduğu hipotezi ile çalışma yapan araştırmacılar için kitle ile birey psikolojisini ayırmayı zorunlu kılmaktadır. Kitleleri belirli fikirlere kanalize etmek isteyen, belirli inançlar etrafında toplamak isteyen liderlerin eylemleri ve kitlelerin buna yönelik geribildirimleri konunun popüleritesini arttırmaktadır.

Tekniklerinin işlevselliği sebebiyle politikacıların eski tarihlerden beri kullandığı fakat somut araştırmalara konu olması itibarıyla yeni sayılabilecek olan kitle psikolojisi çalışmalarını Fransız İhtilali etkisi ile sosyolog Gustave Le Bon'dan başlatmak mümkündür. Günümüzde sosyal psikolojinin ilgilendiği birey psikolojisi ile grup psikolojisi ilişkisi, kalabalık davranışı, grupların psikik yapısı gibi konularda temel bir kitap olan "Psychologie des Foules" (Kalabalıkların Psikolojisi ya da Kitleler Psikolojisi), Gustave Le Bon'un bu alanın başlangıcını sağladığı önemli kitabıdır. Kitabın politik psikoloji çalışmaları için önem arz etmesinin nedenlerinden başlıcası, kitleleri ve onları oluşturan bireyleri etrafıca ele almasıdır. Mevzubahis çalışma hem bireysel davranışı hem de bireyin "örgüt" içerisindeki durumunu açıklama amacındadır. Fransa'da dönemin sendikal eylemlerden etkilenmiş ve girmekte olduğu çağın "Kitleler Çağı" olacağı öngörüsünde bulunmuş olan Gustave Le Bon (2011: s.15)'a göre kitle, bazı muayyen hallerde bir araya gelen ve bu fertlerin malik oldukları karakterlerden çok farklı yeni karakterler edinmiş olan topluluktur. Le Bon en temel hali ile kitleyi korkunç, ilkel ve alçak olarak görmektedir. Kitleyi oluşturan bireylerin karakterleri, yaşam şekilleri, zekâ düzeyleri ne kadar farklı olursa olsun, bireyler kalabalığa dönüştükleri zaman, kolektif bir ruh kazanır ve bu nedenle bireylerin her biri yalnız iken düşündüğünden ve davrandığından farklı düşünüp davranmaktadır. Zira kitleyi oluşturanlar bilgin dahi olsalar kitle oluşturdıklarında gözlem ve eleştiri güçleri ortadan kalkar. Le Bon sonrasında gelişen kitle psikolojisi literatürü genel hatları ile onun çalışmalarından izler taşımıştır. Söz gelimi Tarde, Sighele, Reich, Festinger, McDougall gibi düşünürler kitlenin özellikleri konusunda aynı doğrultuda fikirler belirtmişken Sigmund Freud, kendi çalışmaları minvalinde literatürü genişletmiştir. Analizlerinde farklılıklar mevcut olsa da ismi zikredilen düşünürlerin bulunduğu sosyal psikolojik çizginin kuramsal konumlandırılışı aynıdır. Kitle ile bireyin niteliksel olarak keskin ayrımını içeren bu görüş, Steve David Reicher ve arkadaşları ile Floyd Henry Allport'un muhalefeti ile karşılaşmıştır. Kitle psikolojisi literatüründe kapsayıcı ve genel bir teorinin varlığından bahsetmek zor olsa da kitleler konusundaki kuramsal çizginin konumu, Reicher ve Allport gibi bireyselci bakış açılarının muarız analizlerine rağmen teorik ve pratik bulgularla; Le Bon, Freud, Canetti, Reich, Tarde gibi ünlü düşünürlerin savdukları çerçevede kitle ve bireyin kesin ayrımına dayanan görüş lehinidir. Buna göre kitle, bireyin sahip olduğu karakterden farklı yeni bir karakterde, kolektif bir ruha sahip, içtepiyle hareket eden ve bireyi içerisinde eriten bir yapıdır.

Bilimsel çalışmaların yapıldıkları coğrafya ile somut ilişkisi, çalışmanın işlevselliğini arttırarak onun daha somut noktalara vurgu yapması açısından gereklilik taşımaktadır. Bu manada Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşayan hemen her bireyin doğrudan ya da dolaylı biçimde maruz kaldığı terörizm, yalnızca politik kanallarla bertaraf edilemeyecek bir sorun olarak görünmektedir. Terörizme yönelik farklı cihetlerden yapılan bilimsel çalışmaların ilgili taraflarca suistimal edilmesi, sorunun çözümüne yönelik ehemmiyeti azımsanamayacak bir adımdır. Türkiye Cumhuriyeti yakın tarihinde olumsuz bir izi olan PKK terör örgütü sorununun giderilmesi, örgütün farklı açılardan incelenmesi ve hitap ettiği bireylerin ruhsal yapılarındaki izdüşümünün anlaşılmasına bağlıdır.

2. Politik Psikolojinin Karakteristiği ve Kitle Psikolojisi

İnsanın toplumsal bir varlık, toplumsal olanın politik, politik olanın da toplumsal olacağı önermesinden yola çıkarak, politik ve toplumsal sorunlara psikoloji çerçevesinden yaklaşmak; politik aktörler, örgütler ve kitleler psikolojisi, lider davranışları ve siyasal iletişim bağlamında değerlendirmek insan psikolojisi hakkında bilinenlerin siyasete adaptasyonunu anlamak için elzem bir yaklaşım olacaktır. Politik psikoloji (ya da siyaset psikolojisi), disiplinler arası bir alan olarak tanım ve içerik yönünden geniş bir alana sahiptir. Siyaset bilimciler, sosyologlar, psikiyatrist ve psikologlar, politik psikoloji alanında ortak çalışmalar yürütmektedirler.

Politik psikoloji, "siyaset ve psikoloji arasındaki etkileşim çalışmaları ve özellikle siyaset üzerindeki psikolojik etki" (Houghton, 2015: s.37) olarak da tanımlanabilir. Siyaset psikolojisinin bir bölümü oy verme davranışı ve bunun siyasete yansması gibi kitle davranışları ile ilgilenirken diğeri elit bakışın hükümet politikalarına etkisi, liderlik gibi elit davranışları ile ilgilenmektedir. Houghton, politik psikoloji ile ilgili üç temel gözlem üzerinde durmuştur (Houghton, 2015: s.37). İlki, bu disiplinin görece yeni bir akademik alan olmasıdır. İkincisi politik psikolojinin uluslararası bir odağa sahip olmasıdır. Çoğunlukla Amerikalı akademisyenlerce çalışılsa da Avrupa, Güneydoğu Asya ve dünyanın birçok yerinde popülerite kazanmaya başlamıştır. Vurgulanan üçüncü gözlem ise politik psikolojinin bireysel analizlerle çözümlene yapmaya çalışması nedeni ile bu alanın sıra dışı bir uzmanlık gerektirmesi ile ilgilidir. Houghton'un politik psikolojinin alanı ile ilgili söylemlerini Kuklinski (2002: s.2), siyasi yargılar ve kararların temelinde yatan zihinsel süreçleri araştıran bir alan olarak özetlemiştir.

Politik psikolojiyi "psikolojik kanıları sosyal uygulamaya bağlayan ve psikolojik süreçleri sosyal olaylarla ilişkilendiren bir kaynak" (Pérez, 2001: s.347) ve psikolojiyi ve toplumu birleştiren bir kesişim noktası olarak gören Adela Garzón Pérez, politik psikolojinin karakteristiği hakkında üç paradigmadan bahseder. İlki politik psikolojinin daima sosyal hareketlenmelere duyarlı olması ve sosyal çatışmaları çözümleyici bir yapıya sahip olmasıdır. Bu noktada Çevik'in (2010: s.11) politik psikolojinin doğuşunu Amerika-Sovyet Rusya ve İsrail-Filistin arasındaki diyaloglara dayandırması hatırlanabilir. İkinci olarak politik psikoloji, psikoloji disiplini ile politika bilimi arasında bir bağlantı kurarak adeta köprü vaziyeti görmüş ve psikolojik teorilerin politik alanda uygulanmasını araştırmıştır. Pérez (2001: s.347)'e göre son olarak politik psikoloji, metodoloji ve teori alanlarında toplumları aydınlatmaya çalışan bir bilim dalıdır.

Nevzat Tarhan (2010: s.12)'a göre yalnızca tek bir "politik psikoloji" söz konusu değildir. Farklı psikolojik teorilerin kullanıldığı, psikolojik bir yaklaşımla araştırılmış bir dizi politik fenomen mevcuttur. Tarhan'ın birden fazla politik psikolojinin mevcudiyeti görüşüne paralel bir fikir de Robert Jervis'e aittir. Jervis (2002: s.293), farklı tanımlamalara sahip politik psikolojiyi ve araştırma alanını beş maddede toplamıştır. Birincisi, insanın davranışlarıyla alakalıdır. Buna göre insan davranışının anlamlandırılabilmesi için onların nasıl düşündüğü, çevrelerini nasıl algıladıkları ve kararlara nasıl vardıkları analiz edilmelidir. İnsanla ilgili bu kanının uluslararası davranışlara uygulanması noktasında ise sadece ülkelerin dış ilişkilerini incelemek yetersiz kalacaktır. Bu incelemenin yanında karar alıcıların amaçları, inançları ve algıları da incelenmelidir. Jervis'in oluşturduğu farklı politik psikolojilerin ortak alanlarından ikincisi liderlerin davranış tarzları hakkındadır. Buna göre liderlerin davranış kalıpları vardır ve bu kalıplar birçok siyasi liderin düşünce ve algısında ortaklıklar teşkil eder. Bu ortak davranış kalıplarına karşın liderler homojenize bir gruba dâhil edilemez. Benzerlikler olsa da insanların karara varma yöntemleri farklıdır. Başka bir araştırma alanı ise davranışın "kendilik" imajı ve kimlik ile ilgili olması durumudur. Birey ve grupların başkaları üzerindeki algıları, kendileri üzerindeki algılarının oluşması ile karşılıklı ilişki içerisindedir. "Diğer" olgusu kimlik oluşumunda etkin bir unsurdur. Dördüncü madde Jervis'in devlet davranışlarını açıklamakta kızgınlık, aşağılanma, sevgi ile beraber ele aldığı tehdit algılamalarıdır. Son olarak beşinci dizi de inançlar ve "kendilik" imajları üzerinden açıklanmıştır.

Teber (1990: s.27)'e göre politik psikoloji, bilhassa modern dönem bireyinin problemlerinin sözcülüğünü yapmakta olan genç bir bilim dalıdır. En kestirme tanımı ile Teber politik psikolojiyi, “egemen-resmi devlet ideolojilerinin birey psikolojisine yansıma biçimlerini, birey psikolojisini ne tür etkileyip, deforme ve hatta tahrip etmesini tartışır; resmi ya da özel ideolojileri yansıtan birey psikolojisini gözlem konusu yapar”.

Politik Psikolojinin sorunlara yaklaşım yöntemi, eklektik ve entegratif anlayışla derinlik psikolojisinin ilkelerine dayanmaktadır. Bu nedenle ulusal ve uluslararası ilişkilerdeki tutum ve davranışların yüzeysel değerlendirmesi ve görünür psikolojik sorunlardan daha çok, altta yatan, derinlemesine incelemeyle saptanan motivasyonlar politik psikolojinin çalışma alanını kapsar (Çevik, 2010: s.15). Arıboğan (“Politik Psikoloji”, 2018) politik psikolojinin alanındaki konuları şu şekilde özetlemiştir: Büyük grup kimliklerinin oluşumu ve dinamiği; kitle psikolojisi, terörizmin psikolojik temelleri, liderlerin psikolojik motivasyonları ve izleyenlerin psikolojisi, etnik kimlikler; ben ve öteki ayrımı, kamu diplomasisi ve psikolojik araçlar; propaganda, kitle iletişim araçlarının toplumsal psikolojileri etkileme yolları, politik, ekonomik ve teknolojik gelişmelerin psikodinamiği, iç savaşlar, soykırım, katliamlar, göç ve göç psikolojisi; yerlilerin ve göçebelerin psikolojik kırılma noktaları, seçilmiş zafer ve travmalar; yas ve iyileşme.

3. Kitle Psikolojisinde Kavram ve Kuramların Karşılaştırılması

Politik psikolojinin alt konularından biri olarak kitleler ve psikolojileri, Fransız Devrimi ve sonraki süreçte, özellikle Avrupa’da önemli bir araştırma konusu olup çeşitli siyasi ve toplumsal olayların belirleyicisi olmuşlardır. 19. yüzyılda sosyo-ekonomik yapının değişmesi ile birlikte bilhassa kentlerde “kitle” denilen kalabalıklar ortaya çıkmış, toplumsal yapı da yeniden şekillenerek “elitler” ve “kitle” ayrımına maruz kalmıştır. Buna göre; elitler vasıflı, entelektüel azınlıklar iken kitle ise eğitimsiz, niteliksiz, sürü halindeki kalabalıklardır (Yaylagül, 2014). 19. yüzyılda yaşamış, Fransa’da dönemin sendikal eylemlerden etkilenmiş ve girmekte olduğu çağın “Kitleler Çağı” olacağı öngörüsünde bulunmuş olan Gustave Le Bon (2011: s.15), kitle mefhumunu “milliyetleri, cinsiyetleri ve kendileri bir araya toplayan tesadüf her ne olursa olsun, rasgele bir fertler topluluğu” olarak tarif eder. Le Bon’a göre psikolojik kitle bireyin karakterinden çok farklı yeni karakterler edinmiş olan topluluktur; kitle korkunç, ilkel ve alçak bir karaktere sahiptir. Kitleye dâhil olmuş bireylerin kimlikleri, hayat şekilleri, zekâ düzeyleri ne kadar farklı olursa olsun, bireyler kalabalığa dönüştükleri zaman, kolektif bir ruh kazanırlar. Yeni bir kimliğe bürünmüş bireylerin her biri yalnız iken düşündüğünden ve davrandığından farklı düşünüp davranmaktadır. Zira kitleyi oluşturanlar bilgin dahi olsalar kitle oluşturdıklarında gözlem ve eleştiri güçleri ortadan kalkar. Kitle psikolojisi araştırmalarının sonraki basamakları, karşı fikirlere rağmen (Allport, 1924; Reicher, Smith ve Postmes, 1995) genel itibari ile Le Bon’un söz konusu kitle görüşleri etrafında şekillenmiştir.

3.1. Kitleler ve Liderleri

Lider, iktidar, muktedir gibi kavramlar insan grupları ile toplumun oluşumundan itibaren önemli hale gelen ve insanların ilgisini çekmiş olan kavramlardır. Lider, “mensup olduğu grubun gayesini tayin ve bu gayenin tahakkukunu temin hususunda gruba en etkin şekilde yön verebilen kimsedir” (Miller, 1966: s.115). Lider, bireylerin davranış ve inançlarında sosyal etki yaratarak belirli kişisel hedeflere ve grup amaçlarına ulaşmasını sağlayan, bunun için de emirler vererek emirlere uyulmasını sağlayabilen yani gücü en fazla kullanabilen kişiye denir. Lider, amaçlarına ulaşmak için ödül, otorite, ceza gibi araçlar kullanır (Sakallı, 2013: s.89). Liderlikler olgusunun kuramsal boyutta tartışılmasına 20.yüzyılda başlanmıştır. Bu araştırmalar, çalışanın metodolojik yöntemi ve kavramın algılanış şekline göre farklılıklar göstermiştir. 1927’den sonrası liderlik konusunun öneminin daha iyi anlaşıldığı, 1941-1944 yılları arası ise sosyal bilimlerde liderlik araştırmalarının sayısının bir hayli arttığı yıllar olmuştur (Güney, 2017: s.346).

Bazı liderlerin insanlık tarihine yön verilmesinde rolü olması, bazılarının kendisini insanlığa adadığı iddiasıyla onlarca kişiye ulaşması, önderlerini uğruna yaşamlarına son veren veya cinayet işleyen kitleler, liderlerinin motivasyonu ile imparatorluklar kuran ordular, lider kavramının farklı disiplinlerce ve daha sık işlenmesine neden olmuştur. Toplumların ve kitlelerin liderleri olan ilişkisi, bu liderin özellikleri, kitleyi etkileme yöntemleri, kitlenin lidere bakışı gibi konular da kitle psikolojisinde yer bulan, devamlı araştırma konusu olan başlıklardır.

Le Bon (2011: s.92)'a göre ister insan ister hayvan kalabalığı olsun, canlı varlıklar bir araya gelince içgüdüsel olarak bir liderin emri altına girerler. Kitlenin ruhuna hâkim olan şey özgürlük değil, esirliktir. Bu sebeple bir bağıllığa gereksinimi olan kitleler, lidere içgüdüsel olarak bağlanırlar. Kitleyi çobanına sadık bir sürü olarak gören Le Bon, liderin kitleye ileteceği fikir ile hipnotize olarak sarsıldığını, o fikir dışında her şeyi şeytanca ve kötü gördüğünü savunmuştur. Liderler, çoğunlukla yarı aydın insanlar olup fikir adamı değil, aksiyon adamıdır. Kitlelerin önderleri yaradılış olarak heyecanlı, deliliğin sınırında yaşayanlar arasından çıkarlar. Liderler için savundukları fikir ve ulaşmaya çalıştıkları amaç için her şey feda edilebilir. Ödül olarak çoğu defa şehit olmak isteyen liderler bile vardır; nefsi müdafaa güdüsü bile kaybolmuştur. Kitlede mevcut bireyler de kendi iradelerini kaybettiklerinden iradesi güçlü bu lideri takip ederler. Büyük liderlerin temel rolü inanç yaratmaktır; bu inanç bir fikre, bir politikaya, bir dine yönelik olabilir. Liderin iradesi kitlenin düşüncesi için bir kaynaktır ve kitleye rehberlik etmektedir. Liderin bireylere inanç aşılması, onların kuvvetinin on misline çıkmasını sağlar; "tarihin büyük olayları çoğu defa imanlarından başka dayanakları olmayan meçhul müminler tarafından aksiyon sahasına çıkarılmıştır". Halk, uzman olduğu alan dışında bir fikre, kendi kendilerini yönetmekten aciz olduğu için önder rehberliğinde kapılır. Nüfuzu baskıcı önder, baskı oranında kitle tarafından dinlenir.

Freud (2018: s.54), kitle içerisinde kitlenin tüm bireylerinin lider tarafından eşit sevildiği yanılsamasına vurgu yapar. Bu eşitlik kitlenin üyeleri arasında olup lider bunun dışında tutulur. Kitle içerisinde her şey, liderin kitle üyelerini eşit ve adil davrandığı hayaline bağlıdır. Zira bu hayalin dağılmasını kitlenin dağılması takip eder. Lider ise narsist, kendine güveni tam ve bağımsız olan, kendisinden korkulan ilkel babadır. Otoriteye itaat için tutku besleyen kitle ise sınırsız bir güç tarafından idare edilmeyi beklemektedir. Kitlenin birlikteliği, nefretin dışarıya yansıtılması ve putlaştırılması amacı ile tüm yetkilerle donatılacak olan bir lider arayışının çerçevesinde sağlanacaktır (Cevizoglu, 2019: s.157). Freud (2018: s.56), kitleyi meydana getiren bireylerin, liderlerine ve kitlenin diğer üyelerine libido bağları ile bağlı olduğunu vurgulamıştır. Libido bağlanımı, Freud için kitlenin oluşumunun ön koşuludur. Freud'a göre her kitlenin sevilen, değer verilen ve kitlenin bireylerinin kendisine sevgi bağı ile bağlandıkları bir liderleri vardır. Kitledeki bireyler, kendilerini liderleri ile özdeşleştirmişlerdir. Zira "özdeşleşme", kitledeki bağları güçlendirmiştir.

Eric Hoffer (2019: s.142), liderin yoktan bir hareket yaratamayacağını, bir kitle hareketinin büyümesini sağlayamayacağını fakat lider olmaksızın bir hareketin meydana gelmeyeceğini düşünmektedir. Ona göre bir önderin veya hareketin ortaya çıkmasından önce kitlede bir itaat ihtiyacı ve takip etme hevesi ile mevcut düzene karşı şiddetli bir memnuniyetsizlik yaşanması gerekmektedir. Kitlenin liderin peşinden gitmesinin ön koşulu uygun şartların oluşmasıdır. Zaman olgunlaşmasa idi, örneğin Birinci Dünya Savaşı on-yirmi yıl geç başlasaydı Hitler, Lenin, Mussolini gibi liderler kitle hareketlerine öncülük edemeyecekti. Birinci Dünya Savaşı'nın vuku bulması ile kitleler umutlarını keserek yeni bir düzen için mevcudu feda etmeye ikna oldular. Ancak ileri görüşlü, güçlü iradeli ve cesur bir lider olgunlaşan ortamdaki mevcut güdülerini seferber hale getirerek kitle hareketinin kolektif dürtüsüne dönüştürebilir. Fedakârlıkları makul göstermek için parlak bir geleceğin vizyonunu ateşleyen lider, kişiliğinde iktidarın görkemini, inancın keskinliğini taşıyan; hüsrana uğramış kalplerdeki kırılganlığı dile getiren ve onun haklılığını savunan kişidir. Kitleye hayaller sunarak birlikteliği sağlar. Bunları sağlaması için liderin belirli özellikleri taşıması gerekir. Asil bir karakter, üstün zekâ, özgünlük gibi meziyetler zorunlu değildir. Bunun yerine Eric Hoffer, farklı liderlik vasıfları sayar. Eric Hoffer, kitle liderliği ile hür bir toplumun liderliğinin farklı olduğunu vurgulamaktadır. Özgürlüğün olduğu bir toplumun lideri, halkının aklı ve iyi niyetine dayanarak liderliğini devam ettirebilir. Bu toplumda halka önderlik aynı zamanda halkı takip etmek manasına da gelmektedir. Zira halkın nereye gittiğini bilmeyen lider onlara o yolda önderlik de yapamaz. Körü körüne itaatin sağlanabildiği kitle liderliğinde ise liderin acımasızca zora başvurabilme durumu vardır. Kitle lideri, insanların korkak olduğu varsayımı ile onları korkutarak arzu ettiği sonuca ulaşabilir.

3.2. Kitle Psikolojisinde Telkin, Taklit ve Bulaşıcılık Kavramları

Le Bon (2011: s.35)'un yaşadığı dönemden etkiler taşıyan fikirlerinde telkin kavramı, bireylerin kitleye dâhil olduklarında bilinçlerini kaybetmeleri ve kitlenin etkilerine açık olma durumunu ifade eder. Le Bon, zekâca sıradan insanların altında gördüğü, tamamen içtepinin esiri olan kitlenin telkine, çabuk inanmaya, kışkırtılmaya ve şiddete meyyal yapılar olup kitlelerin muhakeme yeteneğine sahip olmadıklarını düşünmektedir. Kitlenin bireyden farklı bir karakterinin olduğu bir sebebinin düşünsel etkileşim (contagion) olarak ifade eder (Le Bon, 2011: s.112). Kitle içerisindeki her hissin bireyi etkilediğini düşünen Le Bon'a göre insan doğasına aykırı olan

kişisel faydayı topluluk faydasına feda etme durumu da topluluğun hislerinin bireye fazlasıyla etki etmesi sebebiyle oluşmaktadır. Yazarın vurguladığı bir diğer önemli kavram dizesi, kitlenin telkine yatkınlığıdır (suggestibility) (Le Bon, 2011: s.35). Kitlenin kolayca tesiri altında kalan bireyin yönlendirilmeye de açık olduğunu açıklayan bu madde, kalabalığın his ve düşüncelerinin ferde bulaşmasının ürünüdür. “Ulusların Yücelişinin Psikolojik Yasaları” isimli kitabında tarihin irksal ya da ulusal özelliklerinin bir ürünü olduğu düşüncesi ile toplumun evrimini sağlayan en önemli etkenin zekâ değil duygular olduğu iddiasını savunan Le Bon, kolektif bilince ve kitleye güvensizliğinden dolayı halk egemenliği düşüncesine muhalif olmuştur. Bu düşüncesi nedeniyle Le Bon entelektüel elitizm eleştirilerine maruz kalmıştır.

İtalyan sosyolog Scipio Sighele (1901: s.120), Le Bon’un görüşlerine paralel olarak kitlenin telkine açık olduğunu ve her kitle içerisinde yönlendirenler-yönlendirilenler, hipnotize edenler-hipnotize edilenler şeklinde bir ayırım olduğunu belirterek bu ilişkide edilgen olanların körü körüne bağlılıklarını da telkine dayandırmaktadır.

Freud, (2018: s.50), Le Bon’un kitle fikirlerine yakın bir çizgide ilerleyerek onun “telkin” kavramı yerine, kendi deyişi ile “kitle psikolojisine bir açıklık getirmek için, telkin yerine psikonevrozların incelenmesinde bize yararlı hizmetlerde bulunan ‘libido’ kavramını...” sunmuştur. Libido, duygusalılık (affektivite) öğretisinde geçen, sevgi başlığı altında sıralanabilen ne varsa bunlara ilişkin içgüdülerin ölçülemeyen, nicel bir büyüklükle bakılan enerjisidir.

Fransız yazar Jean-Gabriel de Tarde, Les lois de l'imitation (Taklit Yasaları) isimli kitabı ve “toplum taklittir” özdeyişi ile bireysel farklılıklarına rağmen bir toplumsal düzenin nasıl kurulabileceği sorusundan hareketle bireyin kitle içerisindeki tutumuna değinmiştir. Tarde (Özmen, 2015: s.189)’a göre, kitleye dâhil olmuş birey, kitleyi oluşturan diğer bireyleri “taklit” (imitation) etmektedir. Dolayısıyla Le Bon’un dikkatleri çektiği kitlenin düşünsel etkileşimi, telkine yatkınlığı, bulaşıcılığı kavramları Tarde’in görüşünde “taklit” olarak geçmektedir. Bireyler, birbirlerine öykünerek bir kitle oluşturmaktadırlar. Le Bon ile Tarde’nin bir diğer ortak özelliği, kalabalıkların doğasında var olan bulaşıcılığın liderin telkini sonucu oluştuğunu düşünmeleridir. Zira bu kanaati Le Bon (2011: s.92), “kitle, çobanına sadık bir sürüdür” şeklinde dile getirirken Tarde (1968: s.325), “her topluluk, her ailede olduğu gibi bir başa sahiptir ve ona itina ile boyun eğer” diyerek belirtmiştir.

Örgütlenmemiş kitleden “yığın” (crowd) olarak (Cevizoğlu, 2019, s.64) bahseden William McDougall, rastlantı sonucu bir araya gelmiş olan yığın psikolojik bir kitle oluşturabilmesi için yığındaki bireyler arasında bir ortaklığın ve belli oranda bir etkileşimin olması gerektiğini vurgulamaktadır. Psikolojik kitlenin doğuşunun zorluk derecesi de bu ortaklık bağlarının gücü ile doğru orantılıdır; ortaklık güçlü olduğu takdirde psikolojik kitle kolayca meydana gelecektir. Kitlede dikkat çeken en mühim olay, kitlenin bireylerin duygularını ayrı ayrı yoğunlaştırması, yüceltmesidir. Bu, kitle dışında pek denk gelinen bir durum değildir. Kitlede beliren bir heyecan durumunun bireye de aynı oranda yansımaya McDougall “duygusal bulaşım” demiştir. Bir duygu ve heyecan kitlede ne kadar çok kişiye yansır ise kitledeki diğer bireylerde aynı heyecan ve duygunun oluşmasına yönelik baskı da o derece şiddetlenir. Böylece kitle içerisinde eleştiri kabiliyetini yitirmiş birey de aynı duygu ve heyecana kapılır. Sonuç olarak birbirlerini etkileyen bireylerdeki duygu ve heyecandan etkilenme düzeyi giderek şiddetlenir (Freud, 2018: s.42). “The Group Mind” isimli kitabında “kitle” ve “yığın” kavramlarındaki farklılığın organizasyona dayandırmıştır. Yığındaki bireyler sadece bir aradadırlar ancak kitlede ise organizasyonu olan bir yapıdır. Örgütsüz kitle davranışlarının aşırı duygusal, dürtüsel, dengesiz, şiddete yatkın, kararsız ve tutarsız olduğunu düşünen McDougall (Cevizoğlu, 2019: s.64)’a göre kitleler kaba duygular sergiler ve aşırı ölçüde telkine açıktırlar. Ayrıca kitleler muhakeme yeteneğinden yoksun olarak yargılarda acelecidir, basit bir şekilde yön değiştirir ve yönlendirilirler.

3.3. “Kimliksizleşen” Kitlede İddia, Tekrar ve Yayılma Prensipleri

Kimliksizleşme, bireyin üzerindeki sınırlamaların kitle içerisinde kaybolması veya azalması sonucu bireyde bencil, antisosyal, saldırgan davranışların meydana gelmesine neden olan psikolojik durumdur. Kimliksizleşen bireyin maruz kaldığı dürtüsel davranışların; ketlemenin zayıflaması ve davranışlara hâkimiyetin azalması, kitle içerisinde edinilen duygusal duruma aşırı tepkiler verme gibi sonuçları vardır. Anonimlik, kalabalık içerisinde birey sayısının fazlalığının bireyde yarattığı sorumsuzluk duygusuna karşılık gelir. Birey, yalnız iken uygulamaya çekindiği fikir ve duygularını kitle içerisinde rahatlıkla uygulayabilmektedir. Bulaşma ise hipnotize olmuş bireylerin olduğu kitlede duyguların yayılmasına işaret etmektedir (Ünlü, 2011: s.99-100).

Anonimlik ya da anonimite ve sorumsuzluk duygusu kitledeki bireye kimliksizleşme sağlamaktadır. Kitle ortamında mevcut olan faktörler bireyin farkındalığını azaltır, birey kendisini kitleden ayrı bir benlik sahibi olarak görmemeye başlar. Dolayısı ile “ben” duygusunun yerini “biz” bilincinin aldığı kitlede davranışların sorumluluğunu da “biz” üstlenmektedir. Kimliğinin farkındalığını kaybeden birey, kalabalığa uygun davranma güdüsü ile kitle ile aynı yönde ve aşırı davranışlarda bulunacaktır.

Leon Festinger, Albert Pepitone ve Theodore Newcomb 1952’de Le Bon’un anonimite düşüncesi ve kimliksizleşmeye ilişkin bir çalışma yürütmüşlerdir (Taştan ve Soysal, 2018: s.38-39). Kimliksizleşmeyi bireyin kitle içerisinde davranışlarının değişmesi olarak tanımlayan Festinger ve arkadaşları, bireysel kısıtlamanın bu koşullarda ortadan kalktığını, bireyin tek başına iken yapmayacağı şeyleri kitle içerisinde rahatlıkla yapacağını vurgulamışlardır. Grubun içerisinde kimliksizleşen bireyde aynı zamanda benlik kaybı da gerçekleşir ve bu sonuç bireyin saldırganlaşmasına neden olmaktadır. Festinger ve arkadaşlarına göre kimliksizleşmenin sebebi olan üç madde vardır. Birincisi, anonimite kavramıdır. İkincisi anonimitenin de sonucu olan mesuliyetsizlik duygusudur. Uygulanan fiilin sorumluluğu anonimitenin gerçekleşmesi sonucu artık bireyde değil, kitededir. Bireyin içerisinde bulunduğu grubun büyüklüğü ise kimliksizleşme kuramının kimliksizleşmeye neden olduğunu varsaydığı üçüncü faktördür.

Sosyologlar ve siyasetler için büyük önem arz eden toplum araştırmalarında grupların, kitlelerin davranışları, nedenleri, geleceklerinin tahmini ve bunların doğru okunması, Le Bon’un içinde bulunduğumuz çağın “kitleler çağı” olduğu kehaneti de göz önünde bulundurulduğunda, hayati önem taşımaktadır. Kitle davranışlarının oluşmasına sebep olan süreç ve faktörlerin, bireylerin aynı davranışlarda bulunmasının nedenleri ve birey-grup-kitle ayrımı sosyal psikoloji ve politik psikoloji çalışmalarında önemli bir alan kaplamaktadır. Kalabalıkların doğru analiz edilerek yönlendirilmediği takdirde otoriter, diktatoryal rejimler için önyak olabileceği tarihte karşılaşılmış bir durumdur. Mark Earls (2009: s.96), Hitler’in ve Hitler’in halka ilişkiler uzmanı Joseph Goebbels’in, Le Bon’un teorilerinden etkilendiğini yazmıştır. Earls’a göre tekrarlar, duygular, hipnoz ve anonimlik ile propaganda yoluyla kitleleri hizaya sokma, hem Hitler ve ekibi hem de Sovyet Rusya ve müttefik ülkelerce kullanılmış olan araçlardır.

Le Bon (2011: 97-102)’a göre kitlelere fikir ve inançları benimsetmenin yöntemi liderlerce kullanılan yöntemler iddia, tekrar ve yayılma araçlarıdır. Ağır olsa da devamlı bir yöntem olan bu uygulama araçlarından iddia, kalabalıkların ruhuna bir fikri yerleştirmenin en güvenilir yoludur. Hükmün etkili olması; iddianın açık, delillerin yalın ve ispattan uzak olması ile doğru orantılıdır. Bunun yanında iddianın gerçekten etkili olabilmesi için mümkün olduğunca aynı kelimelerle tekrar edilmesi gerekir. Napolyon, tekrarın önemini şu şekilde anlatır: “Biricik ciddi söz sanatı tekrardır”. İddia, tekrar edilerek kanıtlanmış bir gerçeklik gibi beyinlere yerleşir. Zihinlere yerleşen iddianın bir süre sonra kimin tarafından ortaya atıldığı bile unutulurken tekrar edilen sözlere inanç mevcudiyetini korur. Yayılma ya da sirayet için bireylerin aynı yerde, toplu bir durumda bulunmasına gerek yoktur. İnsanlar için bir ihtiyaç olan taklit, birçok toplumsal olayda etkili olmuştur ve bu, bulaşmanın eseridir. Bulaşma yalnızca fikirleri değil, hisleri de kabullendirecek kadar kuvvetli bir mekanizmadır. Bulaşma, halk arasında etkili olduktan sonra toplumun yüksek tabakasına sirayet eder. Halk arasında kabul görmüş fikirler ne kadar abes olurlarsa olsunlar bulaşma vasıtası ile toplumun yüksek tabakalarında da geçerlilik kazanır. Le Bon; iddia, tekrar ve yayılma tekniklerinin kudretini nüfuz kavramı ile açıklar. Fikirler veya inşalara itaati sağlayan da nüfuzdur. Nüfuz, bir kişinin, bir eserin veya bir inancın ruhumuz üzerinde yarattığı bir çeşit efsunlamadır. Nüfuz, bireydeki eleştiri kabiliyetini yok ederek ruhunu saygı duygusu ile doldurur.

3.4. Kitle Psikolojisi ve Şiddet İlişkisi

Şiddeti “sahip olunan güç veya kudretin yaralanma ve kayıpla sonlanan veya sonlanma olasılığı yüksek bir biçimde bir başka insana, kendine, bir gruba veya bir topluma karşı tehdit yoluyla ya da bizzat uygulanması” (Akin ve Subaşı, 2003) olarak tanımlayan Subaşı ve Akin’a göre kalabalık, şiddetin sebepleri arasında yer almakta ve saldırganlığı arttırmaktadır.

Şiddet iktidar ilişkisini açıklayarak şiddetin iktidarın dışavurumu olduğunu düşünen Hannah Arendt, şiddetin doğası itibari ile araçsal olduğunu ve tüm diğer araçlar gibi amacın rehberliğine ve meşruiyete ihtiyaç duyduğunu belirtir (Arendt, 1997: s.57). Yayla (2013)’ya göre tarih boyunca kitle hareketi vasfını kazanmış sosyalist, faşist hareketler ile radikal dini fraksiyonlar, Mesihçiler gibi akımlar hedeflerini gerçekleştirmek için bir şekilde şiddete bulaşmıştır. Ona göre yalnızca saldırmak için uygulanan şiddet değil, kendini savunma amacı

ile başvuru karşı şiddet bile bir süre sonra bu kitle hareketlerinin özü ve ayırt edici özelliklerinden biri hâline geldi. Bu tür kitle hareketlerinde araç olarak başvuru şiddet, belirli bir süre sonra kitlenin amacına dönüşerek şiddeti elinde bulunduran gücün her şeyi kontrol etmesine sebep olur. Şiddetin baş aktör olduğu ortamda ise düşünme ve eleştiri kabiliyeti, itidal, soğukkanlılık ortadan kalkar. Şiddet giderek artarak daha çok şiddetin uygulandığı bir ortama davetiye çıkarır. Şiddet uygulayanlar da böylece ön plana çıkmış olurlar. Yayla, kitle hareketlerini ne istediği belli olmayan bir yapı olarak algılamak bu hareketlerin amaçlarına ne şekilde ulaşacaklarının da müphem olduğunu belirtir. Ona göre kitlesel şiddet ortamında yıkıcılıkta işe yarayan şiddetin yapmakta ve kurmakta da işe yarayacağı inancı doğar.

Fransız antropolog Rene Girard (2005: s.22), kitlelerin sürekli katliama meyilli olduğunu şu şekilde anlatır: “Yığın daima kıyıma yönelir, çünkü onda kargaşa yaratan şeyin doğal nedenleri ile ilgilenmez. Yığın, tanımı gereği eylem arar ama doğal nedenler üzerinde etkili olamaz. Dolayısıyla erişebileceği ve şiddet açlığını yatıştırarak bir neden arar. Yığının üyeleri potansiyel olarak daima kıyımcıdır.” Bu noktada Girard’ın bahsettiği şiddete aç yığın ile Canetti (2006, s.50)’nin “mütecaviz kitle”sinin örtüştüğü söylenebilir. Şiddet uygulayan, saldırgan kitleyi mütecaviz kitle olarak kavramsallaştıran Canetti, bir hedefin belirtilmesinin bu kitlenin oluşmasına yettiğini, herkesin bu şiddet olayının içerisinde yer almak isteyeceğini savunur.

Le Bon, kolektif ruh değerlendirmeleri bağlamında kitle üyelerinin aynı anda “kitlesel ahlaksızlık” da yapabileceğini belirtir. Fransız İhtilali’nde devrimin liderlerinden Robespierre’nin öldürülmesini örnek veren Le Bon, kitlenin öldürmeye, her türlü cinayete kabiliyetli olduğu görüşü altında bu durumu “kitle bir gün önce Robespierre’nin kurbanlarını ne kadar küfür ve tahkir ile giyotine götürmüşse aynı küfür ve hareketi bu sefer ona yaptılar” (Cevizoğlu, 2019: s.152) şeklinde anlatmıştır. Siyasal tarihte yönetimlerin, kitleleri mobilize etmek için kitlelerce “değer” olarak algılanan olguları, kitle bireylerini kendini feda etme davranışına sevk edecek derecede araçsallaştırdığına dair vakalar mevcuttur (Ünlü, 2020: s.94).

Kitle psikolojisinin şiddete yöneltmekte fazlaca etkisinin olduğu bilinmektedir. Farklı gruplara yönelik ayrımcılık ve ön yargıların gelişmesi kitlenin temel özelliklerindedir. Sorumluluk duygusunu diğer kitle bireylerine yayan, otoriteye boyun eğmeye hazır, itaatkâr, kimliksizleşen bireyin şiddete meyyal olması olası bir durumdur.

4. Kitle Psikolojisi ve PKK

Sosyal bilimler literatüründe; sosyal gruplar, kitleler, kimlikler ve kültürel kimliklerin davranışsal ve tutumsal dizgelerine yönelik çalışmalarda, sosyal ve politik psikolojik kuram ve analizler büyük önem taşımaktadır. Sosyoloji ve psikolojide farklı ekoller, bir taraftan sosyal grupların meydana gelmesi, sürdürülmesi, işlev ve dinamiklerinde oluşan kitle psikolojisine önem vermişler, bir taraftan da farklı sosyal ve kültürel değerleri olan bireylerin bir gelişme sonucu aynı savlar etrafında gruplaşmalarının ve bu durumun bir kolektif bilinç oluşturmalarının bireyinkinden ayrı bir psikoloji olarak, kitle ya da sürü psikolojisi ile oluştuğunu ifade etmişlerdir. Tarihsel açıdan değerlendirildiğinde bir ideoloji, “dava” veya olay(lar) temelinde birbirinden farklı karakter, yapı, kültür, kimlikteki bireylerin meydana getirdiği kitleler, kitlelere ait psikolojinin ve kolektif bir bilincin günümüzde de geçerliliğini koruduğu görülmektedir.

Kitle ya da kalabalık, siyasi bir unsur olarak daima dikkat çekmiştir. Üretim-tüketim ilişkilerinin dönüşümü, şekillenmesi, sanayi devrimi ve kentleşme gibi faktörlerin yol açtığı toplumsal durum ve nihayetinde Fransız Devrimi ile beraber insan yığınlarının belirleyiciliği ve yıkıcılığının anlaşılması ile kitleler ve ona yönelik araştırmalar ayrı bir önemle başlamıştır. Yönetenler açısından bakıldığında egemenliğin sağlanması, istikrarı ve devamlılığı için kitleler ile iletişim, onların yönetilebilirliği ve kontrolü ayrı bir uzmanlık gerektirmiştir. Yönetenlerin karşısında ise kitlelerin yıkıcılığının bilincindeki kesimler, bunu bir avantaja çevirmek adına kitleleri manipüle etme yolunu seçmişlerdir.

Terör örgütleri, dolayısı ile PKK; hedeflerine ulaşmak, sempati kazanmak, algılarda yer etmek, kamuoyu oluşturmak veya eleman temin etmek için kitle psikolojisine ait varsayım ve tekniklerini bilinçli ya da bilinçsiz şekilde kullanır. Zaten insana yönelik olan -legal veya illegal- siyasi bir organizasyonun insan psikolojisine hitap etmeden teşkil edilmesi pek olası değildir. Bu manada, politik psikoloji ile ilişkisinin analiz edilmeye çalışıldığı terör örgütünün spesifik olarak kitle psikolojisine yaptığı vurgular da açıklanmalıdır.

4.1. Kitle İçi İlişkiler, Liderlik ve Hiyerarşi Açısından PKK

PKK'nın hitap ettiği ve yönlendirmek istediği kitle açısından önderlik konusu, terör örgütünün yapısında önemli bir yer kaplamaktadır. Örgütün kurulması aşamasında bilinçli bir şekilde ön plana çıkmayan Öcalan, bir süre sonra "üstünlüğü tartışılmaz tek lider" konumuna gelmiştir. Öcalan, örgütün sözde yayın organlarında zaman zaman putlaştırılarak "önder, başkan" gibi sıfatlarla anılmıştır. Bu, onun örgüt içindeki otoritesini tartışılmaz hale getirmiştir. Kitle psikolojide kitleleri harekete geçiren liderler deliliğin sınırında yaşayan insanlardır. Liderler için savundukları fikir ve ulaşmaya çalıştıkları amaç için her şey feda edilebilir. PKK terör örgütünün sözde lideri konumundaki Öcalan da çok ciddi kişilik problemleri olan birisidir. O, "başkan" ya da "önder" sıfatlarının kullanılmasını kendisinde bir hak olarak görmüş; kendisini "peygamberlerden üstün", "süper psikolojik danışman", "yaşamı örnek alınacak lider" zannetmektedir (Özcan, 1999: s.51). Ayrıca Öcalan'ın kendisini "tanrı" veya "yarı tanrı" olarak gördüğü, "her cümlem bir ayettir" dediği ifade edilmiştir ("Öcalan Kendini", 2011).

Örgüt içerisinde "önder, başkan" gibi sıfatlarla anılan Abdullah Öcalan örgüt içerisinde eleştirilemez ve onun yanlış yaptığı iddia edilemez. Örgütte lidere bağlılık esastır. Eğer örgütte bir yanlışlık var ise bu, önderin doğru anlaşılmasından ileri gelir. PKK için Öcalan, insanüstü özellikleri haiz yüceltilmiş bir varlıktır. Öcalan ile zıt fikirler savunmak, örgüt içi infaza kadar gidebilir (Temizöz, 2012: s.92-93).

Örgüte yeni katılan militanlar için Öcalan'ın yaşamı mutlaka öğrenilmesi gereken bir konudur. Öcalan önder olarak kendi hayatı, ideolojisi, fikirlerinin örgüt üyelerince benimsenmesi ve uygulanmasını PKK örgütünün kimliğinin kazanılması için bir ön koşul olarak saymıştır. Öcalan'ın yaşamındaki her değişim ve dönüşüm aynı zamanda PKK'da değişim ve dönüşüm anlamına gelmektedir (Sökmen, 2012: s.77-78).

Öcalan'ın önderliğini üstlendiği kitlenin eğitilmiş olmaması, genç ve yoksul olması, onun önderlik iddialarını pekiştirmiştir. Yönetimindeki kitle ona göre; kendisini yönetebilecek yeteneğe sahip değildir, güce itaat eder ve Öcalan onlar adına onlar için düşünme ve onları yönetme yeteneğine sahip yegâne kişidir. PKK'nın sözde lideri, aldığı kararların önemini "parti öncülüğü, bütün faaliyetlerimize, ekonominin inşasından bütün askeri faaliyetlere kadar, egemen kılınmıştır" diyerek belirtmiştir (Sökmen, 2012: s.81).

Freud (Cevizoğlu, 2019: s.157)'a göre lider kendine güveni tam ve bağımsız olan, kendisinden korkulan ilkel babadır. Otoriteye itaat için tutku besleyen kitle ise sınırsız bir güç tarafından idare edilmeyi beklemektedir. Kitlenin birlikteliği, nefretin dışarıya yansıtılması ve putsallaştırılması amacı ile tüm yetkilerle donatılacak olan bir lider arayışının çerçevesinde sağlanacaktır. Zayıflığın bir türü olarak gördüğü iyiliğe karşı kitleler, kuvvete saygı duymaktadırlar. Kitlelerin yönelimleri ve sevgileri her zaman iyi yönetici ve krallara değil, kendilerini baskı altında tutan liderlere karşıdır. İradesi olmayan kitle, sağlam iradeli, tanrısal güç atfettikleri lidere yönelir. Kutsiyet arz eden bu lider, takipçilerine her şeyi yapma; takipçiler liderleri için her şeyi yapmaya muktedirlerdir. Terör örgütü ve hâkim olduğu gruba kendisini tanrısal bir lider olarak lanse eden Abdullah Öcalan için takipçilerinin yaptıkları, medyaya da yansımış irrasyonel eylemler vardır ("9 PKK'lı", 1998).

Rastlantı sonucu bir araya gelmiş olan yığın psikolojik bir kitle oluşturabilmesi için yığındaki bireyler arasında bir "ortaklık ve etkileşim" olmalıdır; "The Group Mind" (Freud, 2018: s.42)'a göre ortaklık güçlü olduğu takdirde psikolojik kitle kolayca meydana gelecektir. Buna göre her örgüt de kendi kitlesini bir arada tutmak için çeşitli faaliyetlerde bulunur. Örgüt takipçileri arasında bir ideolojik ve duygusal birliktelik oluşturmak, bunun sürdürülebilirliği çeşitli şekillerde sağlanmaktadır.

Abdullah Öcalan, kitlesini manipüle etmek, onları ajite etmek, üzerlerinde psikolojik baskı yaratmak ve onların duygularını körüklemek için sürekli aşağılama yöntemi ile yaptıklarının yetersiz olduğunu, ait oldukları birliğin hedeflerine ulaşamayacağını, bu sebeple daha çok özveride bulunmalarının lazım olduğunu vurgulayan konuşmalar yapmıştır: "Kafanız taşlaşmış. Disiplin nedir, emir nedir, talimat nedir, bilmiyorsunuz. Bir küçük grubu bile yönlendiremiyorsunuz. Daha on tane koyun bile güdemiyorsunuz. Siz serserisiniz" (Çürükkaya, 1994: s.61). Terör örgütü liderinin bu şekilde militanlarının aidiyet, adanmışlık ve motivasyonunu arttırmayı hedeflediği anlaşılmaktadır.

Örgütteki imajını ve hiyerarşinin tepesinde bulunmasının sürekli ilanını militanlarını aşağılayarak sağlayan Öcalan'a göre Kürtler "zavallı"dırlar (Özcan, 1999: s.53). Öcalan, örgüt içinde "nefrette birlik" sağlamak için bu aşağılama yöntemini bilerek yapmaktadır. Zira bu yöntem, militanlarının düşmanlık ve nefret duygularını manipüle etmektedir.

Kitle hiyerarşisi konusunda Eric Hoffer'ın yorumu önemlidir. Hoffer, kitle liderliği ile hür bir toplumun liderliğinin farklı olduğunu vurgusu ile körü körüne itaatin sağlanabildiği kitle liderliğinde liderin acımasızca zora başvurabilme durumu olduğunu söyler. Hoffer (2019: s.151)'a göre kitle önderi, diğer insanlar gibi takipçilerinin de korkak olduğu varsayımı ile onları korkutarak arzu ettiği sonuca ulaşabilir. PKK terör örgütünde disiplin ve hiyerarşinin sağlanması adına katliamlar yapıldığı kamuoyuna yansımıştır ("PKK'dan 1500", 2006).

Freud (2018: s.56), kitle içi ilişkileri sevgi bağlarına dayandırmaktadır. Ona göre kitlenin bireyleri, kendilerini liderleri ile özdeşleştirmişlerdir. Le Bon'un "kolektif ruh"u ve Freud'un nevrotik bir semptom olarak "özdeşleşme" kavramı, kitledeki ilişkileri güçlendirir. Buna göre bireylerin kaynaşarak kitle haline gelebilmeleri için onları birbirine bağlayan bir bağa ihtiyaç vardır; birey, sevgi amacıyla ayırt edici özelliklerinden vazgeçer ve diğerleri ile uyum içerisinde olmaya çalışır; kitleyi ayakta tutan da bu sevgi bağlarıdır. PKK açısından değerlendirildiğinde; Öcalan, karşılaştığı olumsuzluklar, maruz kaldığı iftiralar, uğradığı haksızlıklar ve haksız tutuklamalar gibi durumlara göğüs geren sözde bir kahraman gibi lanse edilerek takipçilerinin sevgisini kazanmaya çalışmaktadır. Kendisine saygı uyandırmak için mitoloji ile kültürel öğeleri kullanmıştır. Terörist önderi, ele aldığı metinlerde kendisini bazen Mezopotamya'nın ölümsüzlüğü arayan, yarı insan, olağanüstü özellikleri olan Uruk Kralı Gilgamesh bazen de Yunan Mitolojisine göre tarihteki ilk devrimci, Yunan Tanrılarına ilk isyan eden titan Prometheus olarak tanımlar. Zaman zaman kendisini sabırlı kişilik olarak Hz. İsa ile özdeşleştiren Öcalan, sözüm ona zulme uğraması ve kurtarıcılık özellikleri dolayısı ile Hz. İsa ile benzer özellikler taşıdığına inanır (Sökmen, 2012: s.82) ve bunu takipçilerine de empoze ederek sevgilerini kazanmayı amaçlar.

4.2. Örgütün Kitesini "Telkini", İddia ve Tekrar

Kitlenin özelliklerinden sayılan ve Le Bon'un kavramsallaştırma ile "suggestibilité" (telkine yatkınlık), kitlenin çabuk inandırılması ve kışkırtılması ile ilgilidir. Buna göre birey, kolayca dâhil olduğu kitlenin tesiri altında kalır ve yönlendirilmeye gayet açıktır; bu, kalabalığın his ve düşüncelerinin bireyin his ve düşünceleri ile birleşmiş olmasının çıktısıdır.

PKK, savunduğu iddiaları kitlelere gerektiğinde vülgarize ederek yalın bir şekilde benimsetmeye çalışmaktadır. Le Bon (2011: s.112), kitle psikolojisi uygulama araçlarından biri olarak iddianın, kalabalıkların ruhuna bir fikri yerleştirmenin en güvenilir yolu olduğunu yazmıştı. Ona göre iddia ne kadar açık, deliller ne kadar yalın ve ispattan uzaksa iddianın etkisi de o kadar artar. PKK'nın Güneydoğu'nun diğer bölgelere nazaran daha az geliştiği, bunun sebebinin de devletin Kürt vatandaşlara yönelik ayrımcılıkta bulunduğu iddiası buna örnek gösterilebilir. Zira bu, kanıtlanmaktan uzak, direkt duyguları ajite edebilecek yalın ve yanıltıcı iddiadır. Kitleleri yönlendirmek isteyenlerin iddiaları, tekrar etkisi ile kanıtlanmış bir gerçeklik gibi takipçilerin beyinlerine yerleşir.

Diğer terör örgütleri gibi kitle psikolojisinin etkisini PKK'nın da kullandığı görülmektedir. Tarhan ("Beyin Yıkama", 2016)'a göre teröristlerin canlı bomba olması sürecinin ilk basamağı telkindir. PKK'nın kitle oluşturma ve onu koruması; hedef kitlenin ihtiyaç ve zaafalarının etkin bir şekilde tespiti, manipülasyonu ve buna yönelik telkin ile gerçekleşmektedir. Bir kitleye/gruba aidiyet, ekonomik ve sosyal kazanç, ün ve saygınlık, kimlik arayışı gibi sosyopsikolojik gereksinimler manipüle edilerek bu gereksinimlere ulaşmanın en kısa yolunun terör örgütüne katılmak olduğu hedef bireylere telkin edilmektedir. PKK'ya katılım sağlamak için yürütülen kandırma sürecin aşamalar şeklinde ve gittikçe dozu artan bir telkin ile gerçekleşmektedir. Bilhassa genç yaştaki bireyler, PKK'nın doğrudan silahlı, vahşet içerikli ve korkunç faaliyetleri değil; bir siyasi parti, dernek, sosyal kurum görüntüsü altında sempatik ve yumuşak yönleri ile tanıştırdıktan sonra terör örgütünün silahlı kanadına dâhil edilmektedir. Diğer taraftan çocuklar ve gençler PKK ve diğer terör örgütlerinin yetişkinlerin yanında etkilemeye çalıştığı bir kitle değil esas hedefindeki kitledir. Çünkü çocuk ve genç yaş aralığındaki kitle telkine daha açık olmakla birlikte onlara birden çok avantaj sağlamaktadır. Örgütün telkini etkili kılmak adına ideolojik eğitim verdiği de bilinmektedir.

Earls (2009: s.96); Hitler ve Goebbels'in, Le Bon'un teorilerinden etkilendiğini yazmıştır. Ona göre kitleleri hizaya sokmak için Hitler ve ekibi duygular ve tekrarları kullanmıştır. İddianın sürekli tekrarı hipnoz etkisi yaratarak kitlenin inancını pekiştirir. PKK'nın ideolojik eğitiminde günlük rutinler haline getirilen okuma programları ile örgüt ideolojisinin militanların zihinlerinde güçlenmesinin sağlandığı görülmüştür ("PKK'lılar dağda", 2019) Tarhan da canlı bomba yaratma sürecinde tekrarların etkisine vurgu yapmaktadır ("Beyin Yıkama", 2016). Ona göre bireyi intihar bombacısı olmaya götüren zihinsel süreç biz hazırlık ve pratik aşamaları

ile sağlanmaktadır. Süreçte etkin olan bir unsur da beyin yıkama tekniklerine maruz bırakılmasıdır. Beyin yıkama, belli özel yöntemleri olan ve bireyin uyaransız bırakılarak binlerce kez aynı şeylerin tekrar edildiği bir tekniktir. Böylece bu sürecin sonunda birey, tekrar edilen şeyleri yaşamlarının tek gerçeği olarak görmeye başlamaktadırlar. Diğer düşünürler ile beraber Tarhan'ın söyledikleri, bir kitle psikolojisi tekniği olarak tekrarın terör örgütlerince ne kadar etkin kullanıldığını göstermektedir. PKK da aynı argüman ve gerekçelerle bu yöntemi kullanmaktadır.

4.3. Anonimite ve Kimliksizleşme Paradigmalarının PKK Eylemlerindeki Tezahürü

Sherif'in deneyinde vurgusu yapılan, Freud'a bilinçaltının dışı vurumu dediği, Sighele ve Le Bon'un paylaştığı anonimlik prensibi, kitle içerisinde yenilmez bir güce sahip olduğunu düşünen bireyin kimliğinin eridiğine işaret eder. Kişinin tek başına iken yapmayacağı davranışı kitle içerisinde edindiği sorumsuzluk duygusu ve kitleye ait olmanın güveni ile gerçekleştirebileceği vurgulanmaktadır.

Kalabalığa ait olmak, bireyselliğin yok olması ya da kimliğin kitle içerisinde erimesi, bireyin davranışları üzerinde bir kısıtlama kalmaması sonucunu da yaratır. Birey kalabalık içerisinde kaybolduğu hissiyatı ile tek başına iken asla yeltenmeyeceği fiillerde bulunur. Tarih kalabalıkların faili olduğu ve tek başlarına iken insanların asla yapmayacakları korkunç eylemlere sahne olmuştur. Savaş ve çatışma ortamları bunun en bariz örneğidir. Amerikalı askerlerin Vietnam Savaşı'nda yüzlerce yaşlı insanı, kadın ve çocuğu katlettiği My Lai katliamı veya Irak Savaşı'nda sergiledikleri vahşi faaliyetler bunun en bariz örneklerindedir. Brian Mullen, 1986'da Amerika'da 1899 ile 1946 seneleri arasında çıkan gazetelerin içeriklerini analiz etmiş ve insanların kitle halinde hareket ettiklerinde linç olaylarının daha vahşet dolu olduğunu tespit etmiştir. Robert Watson ise 1973'te yirmi dört kültürü araştırmış ve savaştan önce yüzlerini ve bedenlerini boyayan, yüzünü bir şekilde kapatan savaşçıların işkence yapmaya, insan öldürmeye ve yaralamaya daha hazır olduklarını görmüştür. Ku Klux Klan üyelerinin başlık ve pelerin ile kimliklerini gizlemeleri ve şiddet eylemleri arasındaki ilişki de bu minvaldedir. Hesap verme ya da sorumluluk hissetme duygusu, insanları çoğunlukla şiddet içerikli eylemlere yöneltir. Buna öncelikli sebep olarak kişinin kitle içerisinde kaybolup suçlanamayacağı hissiyatı verilebilir. Harper Lee, To Kill a Mockingbird (Bülbülü Öldürmek) kitabında haksız bir tecavüz suçlaması ile karşı karşıya olan Tom Robinson'un hikâyesini anlatır. Romanda Güneyliler Robinson'u linç etmek üzere birleşir ve bir "kitle" haline gelir. Kitle içerisinde bireyselliği eriyen Güneyliler gece karanlığında aynı şekillerde giyinerek şiddet eyleminde bulunmaya hazır hale gelir. O sırada kalabalığı gören 8 yaşındaki Scout kalabalıktan birini tanır ve ismi ile hitap eder. Bu seslenme bireyselliğe vurgu yapmış ve kalabalıktakilerin sorumluluk hissetmesini sağlamıştır. Grubun dağılmasını sağlayan bu seslenme aynı zamanda kalabalıkta kimliksizleşen bireyin durumunu izah etmektedir (Aronson, Wilson ve Akert, 2012: s.515). Scout'un kitle etkisini kırmasıyla sonuçlanan psikoloji tekniği ile Türkiye Cumhuriyeti'nin PKK terör örgütü mücadelesi arasında bir benzerlik sağlanabilir. Zira PKK içerisinde kimliksizleşen bireyin kim olduğunun anımsatılmasının, onun örgütten kopuşuna önayak olacağı bilgisi altında yetkililer, dağlara örgüt militanlarının annelerinden mektup bıraktıklarını açıklamışlardır ("Bakan Soylu", 2019).

Öte yandan PKK'lı teröristlerin yerleşim yerlerinde sivilleri hedef alma ("Terör Örgütü", 2019), yol kesme, ("Silopi'de Yüzü", 2014), kamu binalarına zarar verme ("Diyarbakır'da Maskeli", 2016) gibi şiddet eylemlerini genellikle yüzlerinde maskeler ile gerçekleştirdikleri bilinmektedir.

Kimliksizleşmenin oluşması, sorumsuzluk hissi yaratmasının yanında bireyselliği yok etmesi itibari ile kitlenin normlarına itaati ve kitlenin birey üzerindeki otoritesini de artırır. Konuyu araştıranlar, altmış üzeri çalışmada bireyselliğin yok olmasının bireyin gruptaki normlara itaat oranını arttırdığını tespit etmişlerdir. Kitlenin mevcudiyeti sürecinde bireysellik ortadan kalktığı için kişisel ve mütenevvi normlardan ziyade dâhil bulunan kitle normları doğrultusunda hareket edilir. Bireyselliğin ortadan kalkması yalnızca sorumsuzluk duygusu yaratmaz, dâhil olunan kitleye bağlılığı da perçinleştirir. Burada farklı bir anekdot olarak, kitle normlarına uyum ve bireyselliğin yok olması durumlarının her zaman şiddete yönelmediği belirtilmelidir (Aronson vd., 2012: s.517).

Bireyselliğin yok olması ve kimliksizleşme, isimsiz yorumların yapılabildiği internet mecrası için de geçerli bir olgudur. İnternet üzerinden, özellikle sosyal medya ağlarında isim verilmeden yapılan paylaşımlarda bireyselliğin ortadan kalkmış olmasının izleri görünmektedir. PKK da çoğu terör örgütü gibi sosyal medyanın bu

özelliğinden faydalanmaktadır. Kritik süreçlerde asılsız haberlerle kitleleri infiale sürükleme ("PKK'nın Sosyal", 2019) amacıyla sosyal medya PKK tarafından etkin kullanılmaktadır.

Kitle psikolojisi, teröristlerin ruhu ve zihnini eritmiş, kitle ile bütünleştirmiştir. Terör örgütündeki her militan artık tek bir hedefe kilitlenmiş, ortak amaçları olan tek vücut halini almıştır. İrade, şuur, muhakeme, bireysellik kavramları ortadan kalkmıştır. Çoğu zaman sebebini bile öğrenmeden vahşete varan şiddet eylemlerinde bulunabilirler. Çünkü teröristler, terör örgütünün kendilerine telkin ettikleri ile efsunlanmışlardır ve empoze edilen düşünce ve duygulara karşı savunmasız kalmışlardır. "Sürü"nün bir parçası haline gelmiş olan terörist, yargılama, değerlendirme ve sağduyudan yoksun kalmış; şiddete meyyal ve hazır bir saldırganlığa bürünmüştür.

5. Sonuç

Politik psikoloji, olağan politik karar verme süreçleri sonunda varılan bireysel politik kanaatlerin incelenmesi ile ilgilendiği gibi politik tabanlı bir faaliyet olarak nitelendirilebilecek kitle ve terörizm hareketlerini de içermektedir. Kitlelerin, ulusların, büyük grupların ilişkilerini ve iç dinamiklerini belirleyen psikolojik faktörleri değerlendirmek politik psikolojinin ilgi alanına girmektedir. İnsanı anlamının tek yolu somut emarelere bakmak olmadığı gibi toplumsal olana mana atfetmenin yolu da yalnızca yüzeysel olaylara odaklanmak değildir. İşte psikopolitik analiz de tıpkı bireyin psikanalize tabi tutulması gibi, nedensellikleri ve tekrarlayan pratikleri tespit etmek amacıyla toplumları geçirdikleri travmatik ve belirleyici olaylar, deneyimlerle meydana getirdikleri birikimlere yönelik bir değerlendirmeye tabi tutar.

Bir sosyal bilimler klişesi olarak insanların sosyal (toplumsal) varlıklar olduğu önermesi, onun farklı bağlılık ve ilişkileri haiz olduğu gerçeğine vurgu yapmaktadır. İnsan, içerisinde dünyaya geldiği ilk sosyal yapı olan aile, devletlerin "bir vatandaş yaratma süreci" olarak da nitelendirilebilecek okul, arkadaş çevresi, iş kurumları gibi sistemler içerisinde toplumsallaşt(tırıl)maktadırlar. Birey, kolektif bir kitlenin veya grubun takipçisi olmayı, yaşam içerisinde yer bulma meşakkatinin panzehri olarak görür. Şöyle ki bir kolektiviteye dair aidiyet bağları taşımamak, çoğu zaman işlevsel bu yapıların imkânlarından da yararlanmamak manası taşımaktadır. İşlevselliği amacıyla üyesi olunan kolektivite de tabiatı gereği zamanla araç olmaktan çıkarak amaç haline alır. Geçmişten günümüze defalarca şahit olunduğu üzere, kitleler, bireylerden farklı bir kimlikle çeşitli siyasal ve toplumsal olayların belirleyicisi olmuşlardır. Kitle, bireyin malik olduğu karakterden farklı yeni bir karakterde, kolektif bir ruha sahip, içtepiyle hareket eden ve bireyi içerisinde eriten bir yapıdır. Bireyin muhakeme ve gözlem yeteneğinden yoksun, zekânın etkin dinamik olmadığı "duygusal" kitle, anonim, mesuliyetsiz, telkine yatkın, libido bağlarının faal olduğu bir şuarsuzluk içerisinde. Birey, kaotik ve patolojik bir süreçle mevcut hâle gelen kitleye dahilinden itibaren kitlenin hislerinin bulaşıcılığına maruz kalmakta ve kitlenin diğer takipçilerini taklit etmektedir. Bireyin kitlede kimliksizleştiği, antisosyal ve saldırgan davranışlarda bulunduğunu da içeren ve kabaca sıralanan bu hipotezleri; futbol maçlarını izleyen kitlelerden linç kitlelerine, siyasi parti mitinglerinden terör eylemlerine kadar geniş bir skalada inceleme imkânı vardır.

Toplum araştırmalarında kitlelerin davranışları, nedenleri, geleceklerinin yorumu ve bunların doğru okunması toplumsal yaşam için önem arz etmektedir. Çünkü kitlelere hâkim olan his ve düşünceler yalnızca halkta karşılık görmekle kalmaz, farklı toplumsal sınıflara hatta yönetici kadrolara sirayet etmektedir. Kalabalıkların doğru bir analizle yönlendirilmediği takdirde otoriter ve diktatoryal rejimler için önayak olabileceği, tarihte tekerrür etmiş durumlardandır. Bu manada "kitlelerin ruhuna" hitabet, siyasal sistemlerden uluslararası gelişmelere kadar birçok noktada etkin olmaktadır. Nitekim yöntemlerine bakıldığında Joseph Goebbels'in Le Bon'un varsayımlarını kullandığı barizdir. Tarih ayrıca, belli hedeflere odaklanmış, kitle hüviyeti kazanmış çeşitli ideoloji ve fraksiyonların şiddetle yakın ilişkisini de ihtiva eder. Kitlece yöntem ve araç olarak başvurulan şiddet, bir süre sonra amaca dönüşerek şiddeti kullananlara nüfuz sağlamış, şiddette maruz kalanların baskılandığı, itidalin ortadan kalktığı bir konjonktür yaratmıştır.

Kitlesel şiddetin en sistematik yöntemlerinden biri terörizmdir. Terörizm, evrensel tanımlama sorununa sahip bir olgu olmakla birlikte yalnızca fanatizm ya da radikalizm olarak değerlendirilip tanımlanmaktan ötede ciddi motivasyon ve psikolojik paradigmalar içeren psikopolitik bir harekettir. Türkiye'nin uzun yıllardır gündemini meşgul eden PKK, yalnızca askeri tabanda çözüme kavuşturulmaktan ziyade politik, sosyolojik ve psikolojik çalışmalarla aşılabilecek bir sorundur. Diğer terör örgütleri gibi PKK'nın politik psikolojik yöntemlere fazlasıyla müracaat etmekte, spesifik olarak da kitle psikolojisi tekniklerini

kullanmaktadır. Gerçekten de kitle psikolojisine dair literatür incelendiğinde PKK'nın militan devşirme yöntemleri, lidere bağlılık, örgüt içi ilişkiler, propaganda, algı yönetimi, faaliyetlerde bulunma, şiddet eylemlerinin meşrulaştırılması başta olmak üzere birçok noktada kitle psikolojisini araçsallaştırdığı görülmektedir.

PKK terör örgütüne sözde liderlik yapma iddiasındaki Öcalan, mağduriyeti abartılı bir şekilde yaşayarak takipçi kitlelerine yansıtılmaktadır. Zira liderlerin temel rolü inanç yaratmaktır; bu inanç bir fikre, bir politikaya, bir dine yönelik olabilir. Liderin iradesi kitlenin düşüncesi için bir kaynaktır ve kitleye rehberlik etmektedir. PKK terör örgütü lideri Abdullah Öcalan da çocukluk ve gençlik döneminde ailesi ve çevresinde yaşadığı travmaları Kürt Halkı ile özdeşleştirmeye ve mağduriyet algısı yaratmaya çalışmıştır. Nitekim kitle psikolojisinin faraziyesi de paranoit önderin, takipçilerinin hayal kırıklıklarından doğan öfkeyi merkeze alan bir fikir çerçevesinde hareket ettiği yönündedir. Le Bon'un kitlelere liderlik etmek isteyenlerin nevrotik, yaradılış olarak heyecanlı ve deliliğin sınırında dolaştıkları fikri; Freud'un liderin özgüveni ve bağımsız korkulan ilkel baba oluşu konusundaki düşüncesi ve devamında kitle psikolojisinde liderlik adına söylenenlerin PKK militanları ve sözde önderleri için geçerli olduğu, afaki argümanlar ışığında saptanan bulgular arasındadır.

Kitlenin telkine yatkınlığı; Le Bon'un "suggestibilité" dediği ve Tarde'nin görüşlerinde "taklit" olarak geçen; Sighele, McDougall ve Freud'un farklı kavramlarla güçlendirdiği hâkim kanaate göre kitlenin çabuk inanması bireyin kolayca dâhil olduğu kitlenin tesiri altında kalarak yönlendirilmeye gayet açık ve ajitasyonu ile ilgilidir. Bunun nedeni, kitlenin duygu ve düşüncelerinin bireye bulaşmasıdır. Yönlendirilmek istenen kalabalıkların ruhuna bir iddiayı yerleştirmenin yolu, kitle psikolojisi uygulama araçlarından biri olarak "iddia"dan geçmektedir. İddia ne kadar açık, deliller ne kadar yalın ve ispattan uzaksa iddianın etkisi de o kadar artar. PKK'nın Güneydoğu'nun diğer bölgelere nazaran daha az geliştiği, bunun sebebinin de devletin Kürt vatandaşlara yönelik ayrımcılıkta bulunduğu iddiası buna örnek gösterilebilir. Zira bu bilgi ilk cümlesi ile gerçeklik barındırır da gerekçesi kanıtlanmaktan uzak, direkt duyguları ajite edebilecek yalın ve yanıltıcı iddiadır. Kitleleri yönlendirmek isteyenlerin iddiaları, "tekrar" etkisi ile kanıtlanmış bir gerçeklik gibi takipçilerin beyinlerine yerleşir. PKK, savunduğu iddiaları kitlelere gerektiğinde vülgarize ederek yalın bir şekilde benimsetmeye çalışmaktadır.

PKK'ya eleman devşirmek için yürütülen kandırma süreci kademeler şeklinde ve giderek dozu artan bir telkin ile gerçekleşmektedir. Bir gruba aidiyet hissi, ekonomik ve sosyal kazanç, şöhret toplumda yer edinme, kimlik arayışı gibi sosyopsikolojik gereksinimler kullanılarak bunları tedarik etmenin yolunun PKK'ya katılmaktan geçtiği hedef bireylere telkin edilmektedir.

PKK'ya kitle içi ilişkiler ve hiyerarşi açısından bakıldığında Abdullah Öcalan'ın kitesini manipüle etmek ve üzerlerinde psikolojik baskı yaratmak için sürekli aşağılama suretiyle duygularını körüklediği, bu sayede "nefrette birlik" sağladığı görülmüştür. Katı hiyerarşik bir düzen kurulan terör örgütünde bu şekilde aidiyet, adanmışlık ve motivasyon öğelerinin etkinliği arttırılmıştır. Hiyerarşi ve disiplin dışında Freud'un kitle içi ilişkileri dayandırdığı sevgi bağları ve kitle takipçilerinin kendilerini liderleri ile nevrotik bir semptom olarak "özdeşleştirmeleri", Le Bon'un "kolektif ruh"u ve Hoffer'ın körü körüne itaat değerlendirmeleri, PKK yönetim kadrosu tarafından militanların kaynaşarak kitle haline gelebilmeleri için gereksinim duyulan bağın oluşturulmasında kullanılmaktadır. Nitekim Öcalan, karşılaştığı olumsuzluklar, maruz kaldığı iftiralar, uğradığı haksızlıklar ve haksız tutuklamalar gibi durumlara göğüs geren bir kahraman gibi lanse edilerek takipçilerinin sevgisini kazanmaya çalışmaktadır. Kendisine saygı uyandırmak için mitoloji ile kültürel öğeleri kullanmıştır.

Anonimlik prensibi, kitlede üstün bir güce sahip olduğu hissiyatındaki bireyin kimliğinin tabiri adeta eridiğine işaret eder. Kişinin yalnız iken fiiliyata geçirmeyeceği davranışı kitle içerisinde edindiği sorumsuzluk duygusu ve kitleye ait olmanın güveni ile gerçekleştirebileceği ifade edilmektedir. Kalabalığa ait olmak, bireyselliğin yok olması ya da kimliğin kitle içerisinde erimesi, bireyin davranışları üzerinde bir kısıtlama kalmaması sonucunu da yaratır. Birey kalabalık içerisinde kaybolduğu hissiyatı ile tek başına iken asla yeltenmeyeceği fiillerde bulunur. Buradan da anlaşıldığı üzere kimliksizleşmek, bireye işlediği suçların sorumluluğunun hafiflediği, hatta ortadan kalktığı hissiyatı vermektedir.

Kaynakça

- Allport, F. H. (1924). Social Psychology. Houghton Mifflin Harcourt.
- Arendt, H. (1997). Şiddet Üzerine. İletişim Yayınları.
- Aronson, E., Timoty D. W. ve Robin M. A. (2012). Sosyal Psikoloji. Kaknüs Yayınları.
- Canetti, E. (2006). Kitle ve İktidar. Ayrıntı Yayınları.
- Cevizoğlu, H. (2019). Kitle Psikolojisi. Bilim ve Sanat Yayınları.
- Çevik, A. (2010). Politik Psikoloj. Dost Yayınevi.
- Çürükkaya, S. (1994). Apo'nun Ayetleri. 14 Temmuz Yayınları.
- Earls, M. (2009). Sürü. Mediacat Kitapları.
- Freud, S. (2018). Kitle Psikolojisi. Say Yayınları.
- Girard, R. (2005). Günah Keçisi. Kanal Kitap.
- Güney, S. (2017). Sosyal Psikoloji. Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık.
- Hoffer, E. (2019). Kesin İnançlılar. Olvido Kitap.
- Houghton, D. P. (2015). Siyaset Psikolojisi. Bilge Kültür Sanat.
- Jervis, R. (2002). "Signaling and Perception: Drawing Inferences and Projecting Images Political Psychology", (Ed. Kristen Renwick, Monroe). Political Psychology, (ss.293-312), Lawrence Erlbaum Associates.
- Kuklinski, J. (2002). Thinking About Political Psychology, Cambridge University Press.
- Le Bon, G. (2011). Kitleler Psikolojisi. Sayfa Yayınları.
- Miller, F. (1966). Sanayide Beşeri Münasebetler. Sermet Matbaası.
- Özcan, N A. (1999). PKK Tarihi, İdeolojisi ve Yöntemi. ASAM Yayınları
- Özmen, F. A. (2015). Gustave Le Bon ve Sigmund Freud'un ışığında kitle psikolojisi ve Gezi Hareketi'nin psikolojisi. Alternatif Politika, 7(1), 183-206.
- Pérez, A. G. (2001). Political Psychology as discipline and resource. International Society of Political Psychology, 22 (2), 347-356.
- Reicher, S. D.; Spears, R. & Postmes, T. (1995). A social identity model of deindividuation phenomena. European Review of Social Psychology, 6 (1), 161-198.
- Sakallı, N. (2013). Sosyal Etkiler: Kim Kimi Nasıl Etkiler?. İmge Kitabevi Yayınları.
- Sighele, S. (1901). La Foule Criminelle: Essai de Psychologie Collective. Paris: Félix Alcan.
- Sökmen, A. İ. (2012). "İdeolojik Boyutu İle PKK Terör Örgütü", Yayınlanmamış doktora tezi, Kara Harp Okulu Savunma Bilimleri Enstitüsü.
- Tarde, G. (1968). Penal Philosophy. Patterson Smith.
- Tarhan, N. (2010). Asimetrik Savaş Politik Psikoloji. Timaş Yayınları.
- Taştan, C., Soysal, E. (2018). Toplumsal Hareketler ve Kitle Psikolojisi. Polis Akademisi.
- Temizöz, C. (2012). Kuruluşu, İnfazları, Katliamlarıyla Siyasallaşan PKK Terör Örgütü. Togan Yayınları.
- Ünlü, H. (2020). Şehitlik ve kitle mobilizasyonu: Psiko-sosyal bağlamda Kasım Süleymani suikastı. İktisadi ve İdari Yaklaşımlar Dergisi, 2(1) , 91-108.
- Ünlü, S. (2011). Sosyal Psikoloji 1. Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Yaylagül, L. (2014). Kitle İletişim Kuramları. Dipnot Yayınları.

İnternet Kaynakları

- Akın A. & Subaşı N. (2003). Kadına Yönelik Şiddet: Nedenleri ve Sonuçları, http://www.huksam.hacettepe.edu.tr/Turkce/SayfaDosya/kadina_yon_siddet.pdf, Erişim tarihi: 28.08.2020
- Bakan Soylu "Kamuoyu bunu ilk defa duyacak" diyerek açıkladı: Dağlara mektuplar ve broşürler atıyoruz, <https://www.sondakika.com/haber/haber-bakan-soylu-kamuoyu-bunu-ilk-defa-duyacak-12706627/>, Erişim tarihi: 28.08.2020
- Politik Psikoloji Uygulama ve Araştırma Merkezi kuruldu, <https://uskudar.edu.tr/tr/icerik/3380/politik-psikoloji-uygulama-ve-arastirma-merkezi-kuruldu>, Erişim tarihi: 28.08.2020
- Öcalan Kendini "Tanrı" İlan Etmiş, <https://www.mynet.com/ocalan-kendini-tanri-ilan-etmis-110100604364>, Erişim tarihi: 28.08.2020
- 9 PKK'lı kendini yaktı, 5'i öldü, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/9-pkkli-kendini-yakti-5i-oldu-39044353>, Erişim tarihi: 28.08.2020
- PKK'dan 1500 infaz, <https://www.milliyet.com.tr/gundem/pkkdan-1500-infaz-255629>, Erişim tarihi: 28.08.2020
- Beyin yıkama tekniğiyle 15 günde canlı bomba!, <https://www.nevzattarhan.com/beyin-yikama-teknigiyle-15-gunde-canli-bomba.html>, Erişim tarihi: 28.08.2020
- PKK'lılar dağda nasıl eğitiliyor?, <https://www.internethaber.com/pkkliilar-dagda-nasil-egitiliyor-398894h.htm>, Erişim tarihi: 28.08.2020
- Terör örgütü PKK'nın son kurbanı Ayaz ve Nupelda kardeşler oldu, <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/teror-orgutu-pkknin-son-kurbani-ayaz-ve-nupelda-kardesler-oldu/1535052>, Erişim tarihi: 28.08.2020
- Silopi'de yüzü maskeli PKK'lılar yol kapattı, <https://ilkha.com/photo-gallery/silopide-yuzu-maskeli-pkkliiler-yol-kapatti-2672>, Erişim tarihi: 28.08.2020
- PKK'nın sosyal medya yalanları, <https://www.aa.com.tr/tr/vg/video-galeri/pkknin-sosyal-medya-yanlari>, Erişim tarihi: 28.08.2020.
- Yayla, A. (2013). Kitle Hareketleri ve Şiddet, <https://www.yenisafak.com/yazarlar/atillayayla/kitle-hareketleri-ve-iddet-40100>, Erişim tarihi: 28.08.2020

Structured Abstract

The aim of this study is to examine the PKK terrorist organization, which has disinformation tools in many countries, from the point of view of political psychology and mass psychology. The study applies the paradigms of political psychology and mass psychology to terrorism and, in particular, the PKK terrorist organization. Using concepts in political psychology and mass psychology literature, the impact of mass psychology on terrorism is explained. Political psychology deals with these issues, as the psychology of individuals, masses, and nations directly or indirectly influences politics. In addition, political psychology also focuses on terrorism, a political and psychological process. Individuals participate in various groups, masses, as can be seen in daily life. The individual's mood within the mass constitutes the starting point of mass psychology. The behavior that we can see in daily life in a sports competition, War, political rally, protest, organization has made it necessary to separate the psychology of the mass and the individual. In the past, the actions of politicians who wanted to lead the masses to specific ideas, leaders who wanted to rally around specific beliefs, have increased the popularity of this topic. This issue, which has not yet been sufficiently clarified, continues to develop today. One of the most systematic methods of mass violence is terrorism. Terrorism is a phenomenon that cannot end only with armed struggle. therefore, the psychological structures of people involved in terrorism should also be studied. Both individual and mass psychologies of terrorists are issues that need to be studied in solving the problem of terrorism. In this study, it was aimed to evaluate the PKK terrorist organization operating in the Republic of Turkey and surrounding countries from the point of

view of mass psychology. To this end, the concepts of political psychology and mass psychology are first explained. Principles such as leadership, indoctrination, imitation, contagion, assertion, anonymity, impersonation, repetition and dissemination, which are important concepts in mass psychology, have been clarified. In addition, hierarchy within the masses is also explained using literature on mass psychology. The concepts described in the study were supported by research and the ideas of researchers from the beginning of mass psychology studies. As a method, the activities of the PKK were evaluated with concepts described using the literature of mass psychology. Accordingly, the main hypothesis of the study, the suggestion that “terrorism uses techniques of mass psychology”, was put forward by the findings. Accordingly, the claim that the masses do not have a different psychology, as some researchers have noted, is false. Individuals have a different psychology within the mass and act according to this psychology. Terrorist organizations use mass psychology techniques to involve individuals in their masses. Terrorism is a psychopolitical movement with serious motivational and psychological paradigms beyond being considered and defined only as fanaticism or radicalism, although it is a phenomenon with the problem of universal identification. The violence perpetrated by terrorism is not only physical; it also includes elements of psychological violence such as fear, insecurity, unrest, anxiety and anxiety. A person, regardless of his ideology, goal and purpose, needs certain psychological motivations to resort to violence, cause murders or massacres, or endanger his own life. Coming to a stage where people will die as a result of an act of terrorism is first of all related to the psychological state of these people. This psychological condition is influenced by various dynamics from birth. States must act with awareness of this and fight terrorism through mass psychology studies. Its concrete relationship with the geography in which scientific studies are conducted increases the functionality of the study. It is obvious that eliminating the damage caused by the PKK terrorist organization, which has left a bloody mark on Turkey for the last 40 years, does not only go through armed struggle with the organization. In this sense, it is an area in need of new research, along with various classical analyses, such as the reasons for their emergence, financial resources, and ways to create fear and fear. This study, which was created with the hypothesis that the PKK, like other terrorist organizations, has applied heavily to political psychological methods and, in particular, uses mass psychology techniques, claims to present new findings on this issue. Indeed the literature on mass psychology is examined, the methods of the PKK militant reused, loyalty to the leader, relations within the organization, propaganda and perception management activities, the study mentioned in the legitimization of violence to many of the mass psychology it is observed at the point aracsallastirdig. In addition to The Psychodynamics and psychopolitics of the PKK, the study of mass psychology will have a guiding feature in terms of determining the identity of the terrorist organization and determining the methods of fighting against it. In this sense, terrorism, which almost every person living in the Republic of Turkey is directly or indirectly exposed to, seems to be a problem that cannot be eliminated only through political channels. The use of scientific research on terrorism from different angles by interested parties is an important step towards solving the problem.

Sağlık Diplomasisinin Dış Politika ve Küresel Halk Sağlığı Bağlamında Değerlendirilmesi

Evaluation Of Health Diplomacy In The Context Of Foreign Policy And Global Public Health

Radha Radha*¹

¹ Department of Health Management, Selcuk University, Konya, Turkey

Received: 11.05.2021

Accepted: 30.06.2021

This article was checked by *intihal.net*

Öz

Çalışmanın amacı dış politikada sağlık diplomasisinin küresel halk sağlığı kapsamında değerlendirilmesidir. Bu çalışmada öncelikle sağlık diplomasisinin uluslararası düzeyde yapılan anlaşmalar ve müzakere süreçlerine yansımaları incelenmiştir. Sonrasında ise küresel halk sağlığının dış politikadaki yeri ve önemi ele alınıp bulaşıcı hastalıklara karşı devletler arasında ne gibi önlemler alındığı incelenmiştir. Sağlık, dış politikada, güvenlik politikasında ve ticaret anlaşmalarında kritik bir unsurdur. Sağlık ve dış politika arasındaki derinleşen bağlantılar hem diplomatik hem de küresel sağlık topluluklarının karşılıklı hedeflerine ulaşmak için gerekli becerileri, anlama ve kaynakları yeniden incelemelerini gerektirmektedir. Ülkeler siyasi yönden çok çeşitli paydaşlarla ilişkileri sürdürmek ve sağlık hizmetlerinde fikir alışverişinde bulunmak için amaca uygun yeni becerilere ihtiyaç duymaktadır. Farklı çıkarların ortasında oluşan kaygılar ulusal sınırları aşan ve farklı yönetim seviyelerinde ele alınması gereken sağlık sorunları ile ilgili olduğu için sağlık diplomasisine odaklanılmaktadır. 150 yıl önce olduğu gibi, bugün de küresel ve sınır ötesi sağlık tehditleri karşısında sağlık diplomasisine ihtiyaç duyulmaktadır. Sağlık diplomasisi, farklı ülkeler ile onların hükümetleri veya temsilcileri arasında yer almakla beraber farklı sektörlerden paydaşlarla ulusal, bölgesel veya yerel düzeyde de yapılabilir. Ayrıca, Sağlık Diplomasisi: Uluslararası kuruluşlar, STK'lar, özel sektör, kamu-özel ortaklıkları, hayırseverler, akademisyenler ve ünlüler gibi çeşitli aktörlerin devlet yanında yer almalarıyla da gerçekleşir.

Anahtar Kelimeler: Sağlık Diplomasisi, Küresel Sağlık Diplomasisi, Dış Politika

Abstract

The aim of the study is to evaluate health diplomacy in foreign policy within the scope of global public health. In this study, firstly, the reflections of health diplomacy on international agreements and negotiation processes were examined. Afterwards, the place and importance of global public health in foreign policy was discussed and what kind of measures were taken between states against infectious diseases was examined. Health is a critical element in foreign policy, security policy, and trade deals. The deepening links between health and foreign policy require both the diplomatic and global health communities to reexamine the skills, understanding and resources necessary to achieve their mutual goals. Countries need new relevant skills to maintain relationships with a wide range of politically diverse stakeholders and to exchange ideas in health care. The focus is on health diplomacy, as concerns amid divergent interests relate to health issues that cross national borders and need to be addressed at different levels of governance. As it was 150 years ago, health diplomacy is needed today in the face of global and cross-border health threats. While health diplomacy takes place between different countries and their governments or representatives, it can also be done at the national, regional or local level with stakeholders from different sectors. In addition, Health Diplomacy: It also happens when various actors such as international organizations, NGOs, the private sector, public-private partnerships, philanthropists, academics and celebrities are on the side of the state.

Keywords: Health Diplomacy, Global Health Diplomacy, Foreign Policy

Radha, R. (2021). "Sağlık Diplomasisinin Dış Politika Ve Küresel Halk Sağlığı Bağlamında Değerlendirilmesi", Journal of Academic Value Studies 7(2) (2021) 127-137 (<http://dx.doi.org/10.29228/jav.51375>).

*E-mail address: rada.samir@yahoo.com

1. Giriş

Diplomasinin sağlıktaki rolü hayatidir. Sağlık dış politikada, güvenlik politikasında, kalkınma stratejilerinde ve ticaret anlaşmalarında çok kritik bir öneme sahiptir. Artan sağlık sorunlarının çözümü için politik görüşmelere gereksinim duyulur ve çoğu zaman çok çeşitli aktörlerin dahil edilmesi gerekir. Sağlık ile dış politikanın uyumu sağlık için önemli yararlar sağlayabileceğini göstermektedir. Dış politikanın bir amacı olarak kalkınmaya, barışa, yoksulluğu azaltmaya, sosyal adalete ve insan haklarına önemli katkıda bulunulması gerekir. Sağlık diplomasininin, sağlığı yüksek alaka düzeyine sahip sosyal ve ekonomik bir mesele olarak ele alıp hem bireysel hem de toplu olarak sağlık sorunları ile başa çıkmada sürdürülebilir kalkınmayı desteklemede önemli bir rolü vardır (WHO, 2015). Dünya, yeni bir küresel sağlık diplomasisi çağına girmiştir. Küreselleşme ilerledikçe, uluslararası alanda sağlık diplomasisine verilen önem artmıştır. DSÖ, tüm halkların mümkün olan en yüksek sağlık seviyesine sahip olmasını sağlamak için üye devletlerle birlikte çalışmaktadır. Dünya Sağlık Örgütü ve üye devletlerin bu hedefe ulaşmaya devam etme bağlamı 1946'dan bu yana çarpıcı bir şekilde değişmiştir. Günümüzde birçok ekonomik ve jeopolitik çıkarlar, sağlık ve dış politika gündemlerini etkileyebilmektedir (WHO, 2012).

Dünya modernleşip kentleştikçe ve küreselleştikçe, insan sağlığına yönelik tehditler katlanarak çoğalmaktadır. Kaynak bölgelerinin dışına yayılmasıyla aylar hatta yıllar süren patojenlerin birkaç saat içinde dünyayı dolaşabiliyor olduğu gözlemlenmiştir. Bulaşıcı hastalık salgınları nedeniyle insan sağlığına yönelik tehditleri ele almak için diplomatların ve politika yapıcılarının sağlık pratisyenleri ve bilim insanlarıyla birleşmeleri sağlanmıştır. Sağlığın dış güvenlik politikası kaygısı olarak ortaya çıkması ve devletlerin küresel hastalık sürveyansı gibi kontrol sistemini toplu olarak güçlendirmesinin yollarının müzakere edilmesine çalışılmalıdır (Francisco, 2013). Son otuz yılda yeni çevresel tehditler ve salgın eğilimli hastalıklar giderek daha fazla tespit edilmekle birlikte, biyoterörizmin gerçek veya algılanan tehditleri küresel ekonominin bozulmasından kaynaklanan yeni etkileme süreçleri daha yakın zamanda ortaya çıkmıştır. Buna göre, küresel gözetim gündemi onaylanmakta ve bir dereceye kadar güvenlik ve ekonomik çıkarları temsil eden yeni aktörler tarafından ele geçirilmektedir (Calain, 2007).

Küreselleřmeyi sağlayan faktörler, örneğin bilgi teknolojisi, ticaret ve sermaye akışı, devletin içinde olup bitenler üzerindeki kontrolünü baltalamaktadır. Küreselleşme bireysel devletleri zorlar bu yüzden devletlerin birbirleriyle ortaklıklar kurarak çokuluslu şirketler gibi devlet dışı aktörler ve sivil toplum kuruluşlarıyla işbirliği yapmaları küresel yönetişimi geliştirmektedir (Fidler, 2001). Küresel sağlık diplomasisi, ikili hedeflere yönelik gelişen bir alandır. Özellikle küresel sağlığı iyileştirme, uluslararası ilişkileri güçlendirme, çatışma alanlarında ve kaynakların yetersiz olduğu ortamlarda kendini gösterir. Küreselleşme pazarları büyüdükçe, fırsatlar ve sağlık riskleri, sağlık profesyonellerinin giderek daha fazla bilmesi gereken konular arasında yer alır. Dünya çapında uzun yıllar sağlık geliştirme projelerinde STK'lar çeşitli türlerde uluslararası alanda yardım sağlamaktadır. Daha etkili daha az rahatsız edici ve içinde çalışmanın daha bilinçli olduğu küçük ölçekli STK'ların da sayısındaki etki ve artış uzun vadeli kalkınma yardım ajanları olarak (örneğin, mikrofinans) değerlendirilmiştir (Adams, ve ark., 2008). Labonte' ye göre Dünya çapında ekonomik ve toplumsal gelişme uluslararası barış ve güvenlik tehditleri konuları sağlık diplomasisini yakından ilgilendirmektedir. Devletlere ilişkin spesifik yükümlülükler küresel sağlığı geliştirmek için dış politika müzakerelerinde kullanılabilir. Labonte; dış politika kaygısı olarak küresel sağlığı güçlendirmedeki en büyük zorluklardan birinin ticaret antlaşması hükümleri ve insan hakları sözleşmeleri kapsamında yer alan temel yükümlülükler arasındaki muhalefet olduğunu söyler. Ticareti kısıtlamanın meşru bir nedeni olarak sağlığın aslında uluslararası ticaret hukukunda insan haklarının korunmasında çok güçlü bir etkiye sahip olabileceğinden bahseder (Labonté, 2013). Brown ve arkadaşları, sağlık diplomasininin dış politikada "yumuşak" veya "akıllı" bir güç aracı olarak kullanılmasının, ulusal güvenlik söyleminde küresel sağlığın zamansal devamlılığını etkilediğini vurgulamıştır. Entegre bir dünyada sağlığın giderek politika tartışmaları ve müzakerelerin önemli bir parçası haline geldiğini savunmuşlardır (Brown ve ark., 2014). Youde' ye göre sağlık diplomasisi uluslararası ilişkileri sürdürürken ve güçlendirirken sağlığı geliştirmenin ikili hedeflerini karşılayan siyasi faaliyetlerdir. Sağlık diplomasisini her ülkenin içten ve dıştan dökülen sağlık risklerini yönetme mekanizmaları olarak tanımlamıştır. Bu yaklaşım, belirli hastalıklara açık bir odaklanmanın ötesine geçer ve bunun yerine, hastalığın sağlığına dair çeşitli tezahürlerin uluslararası toplum için nasıl olumsuz sonuçları olabileceğini vurgulamaktadır (Youde, 2010). Michaud ve Kates 'e göre küresel sağlık diplomasisi, sağlık konularında ikili ve çok taraflı müzakereler yapan resmi ülke delegasyonları, hükümet ve hükümet dışı aktörlerin bir kombinasyonu ve çoğu zaman "diplomasisi" olarak

düşünülse de geniş bir dizi faaliyet ve aktör içermelidir. Sağlığı dış politikaya ve diplomasiye bağlamak, daha fazla dikkat ve kaynaklar için bir reçete olarak algılanmalıdır. Küresel sağlık diplomasi, küresel sağlığın politika profilini yükseltmek için eşsiz bir fırsat olarak nitelendirilmiştir (Michaud & Kates, 2013). Chattu ve Knight ise küresel sağlık diplomasisinin sağlık hizmetini iyileştirmek ve gerekli insani yardımları sağlamak için devlet ve devlet dışı aktörlerin müzakerelerinde kritik bir rol aldığını belirtmişlerdir. Küresel sağlık diplomasisi kavramının farklı düzeylerde çok sayıda küresel aktörlerin sağlığı teşvik etmede ve acil durumların önlenmesi hedefine ulaşmak için devreye girdiği durumlarda kritik öneme sahip olabileceği görüşündedirler. Herhangi bir devletteki savaş veya çatışmanın sağlık tesislerini tahrip ederek ölüm oranlarını, mevcut rahatsızlık yükünü, ülke içinde yerinden edilmiş kişilerin sayısını arttırabileceğini söylemişlerdir. Tüm bu olaylar zinciri ekonomik krize ve bulaşıcı hastalık salgınlarının artmasıyla yetersiz beslenmeye neden olduğundan uluslararası toplumdan veya hayırsever örgütlerden dış yardım alınması gerektiği üzerinde durmuşlardır. (Chattu & Knight, 2019).

Bu çalışmada öncelikle sağlık diplomasisinin uluslararası düzeyde yapılan anlaşmalar ve müzakere süreçlerine yansımaları incelenmiştir. Sonrasında ise küresel halk sağlığının dış politikadaki yeri ve önemi ele alınıp bulaşıcı hastalıklara karşı devletler arasında ne gibi önlemler alındığı incelenmiştir.

2. Diplomasi ve Sağlık Diplomasisi

Diplomasi, farklı bağlamlar içinde ve birçok farklı konuda müzakere ve ilişki kurma sanatı ve uygulamasıdır (Wise, 2009). Devletlerin dış politika ve ulusal çıkarlarını açıkça belirtip savunmak için uyguladıkları bir araç olarak tanımlanmıştır. Diplomasi hem uzlaşmaya hem de fikir birliğine ulaşmak için özel yöntemler gerektiren bir süreçtir (Diplomacy, 2013). Özellikle çatışma bölgelerinde ve kaynak bakımından fakir ülkelerdeki başarısızlıkların giderilmesine yardımcı olurken, küresel sağlığın iyileştirilmesine yönelik ikili hedefleri karşılayan bir siyasi değişim ajanı olarak da tanımlanabilir (Lee & Smith, 2011). Diplomatik temsilci, belirli işlemleri ve anlaşmaları yapmak için bir devlet ya da kuruluş tarafından başka bir devlete gönderilen kişidir ve bu kişi ülkesini resmi olarak temsil eder. Genellikle üç ile dört yıl arasında değişen konsül veya büyükelçi olarak bilinen belirli bir sürede çalışmalarının niteliği ile ilgili görevleri kendisinde barındıran kişidir. Görevleri arasında ülkedeki sorumlu şahsiyetlerle buluşmak, ülkesinin tüm vatandaşlarına kolaylıklar sağlamak, ülkesini resmi konferanslarda temsil etmek ve ülkesi ile imza sözleşmeleri imzalamak yer alır (Khader, 2015). Sağlık Diplomasisi, halk sağlığı ve siyasetle uğraşan paydaşlar arasında iş birliği, anlaşmazlıkların çözümü, sağlık sistemlerinin iyileştirilmesi ve korunmasız toplumlara sağlık hakkının güvence altına alınması için seçilen etkileşim yöntemidir. Sağlık Diplomasisi, uluslararası sağlık yardımı ile uluslararası siyasi ilişkiler arasındaki ara yüzü kapsar. Giderek artan bir şekilde birbirine bağlı bir küresel toplumda kendini koruma aracıdır. Sağlık diplomasisi çeşitli disiplinleri bir araya getirir: Halk sağlığı, uluslararası ilişkiler, yönetim, yasa, ekonomi, ticaret politikası bunlardan birkaçıdır (Katz ve ark., 2011).

2.1. Küreselleşme Çağında Sağlık Diplomasisi

Küreselleşmenin çevremizdeki dünyayı değiştirdiğine dair yaygın bir tanımı vardır. Ancak şu ana kadar insan sağlığına nasıl etki ettiği konusunda bir analiz yapılmamıştır. Bu etkiler küresel ekonomik, politik, sosyokültürel, teknolojik ve çevresel değişimleri kapsar. Küreselleşme ve sağlık, bu çeşitli etkileri anlamak için net bir kavramsal çerçeve sunmakta ve bunları göstermek için geniş bir literatür yelpazesinden faydalanmaktadır (Lee, 2003). Küreselleşmiş ve daha da bütünleşmiş dünyada, sağlık ve dış politikada gelenekselin ötesine geçen iş birliğine dayalı bir küresel yaklaşıma ihtiyaç duyulmaktadır. İş birliği çabaları ve müdahaleler sağlık diplomasisi için çok önemlidir. Sağlık diplomasisi, küresel sağlığı geliştiren ve ilişkisini güçlendiren faaliyetleri içerir (Wise, 2009). Küresel sağlık diplomasisi terimi, sağlık için küresel politika ortamını şekillendiren ve yöneten çok seviyeli ve çok oyunculu müzakere süreçlerini yakalamayı amaçlamaktadır. Diplomatların özel sektör, sivil toplum kuruluşları, bilim adamları, aktivistler ve medya ile etkileşime girmeleri bu aktörlerin tümünün müzakere sürecinin bir parçası olmasından kaynaklanmaktadır. Son yıllarda çevre ve sağlık gibi “yumuşak meseleler” konusundaki uluslararası anlaşmaların sayısında bir artış olmuştur. Bu sorunlardan bazılarının ulusal ekonomiler üzerin de önemli etkileri olduğu kabul edilmektedir (Kickbusch, ve ark., 2007). Küreselleşmenin halk sağlığı üzerindeki etkisi, uluslararası ve ulusal hedeflere ulaşılmasının hızlandırılması, ortak kuruluşlar arasında sürdürülebilir halk sağlığı kapasitesi geliştirilerek destek sağlanması, kontrol ve hastalıkların yok edilmesi ve ortadan kaldırılmasıyla mümkündür (Lee & Smith, 2011). İnsanların sınır ötesi hareketliliğinin sürekli artmasıyla, salgın hastalıkların yayılma riski her zamankinden daha büyüktür (Diplomacy, 2013.). Dünyadaki sağlığı geliştirmek için finansal kaynaklar dünya genelinde birkaç yıl boyunca

büyük ölçüde artmıştır. Uluslararası fonlardaki artışın özellikle devlet dışı aktörlerden kaynaklandığı bilinmektedir. Mevcut fonlar özellikle bulaşıcı hastalıklara karşı mücadelede kullanılır. Bu hastalıklarla mücadele ulusal güvenliği tehdit ettiğinden son yıllarda bazı hükümetler için özel bir dış politika hedefi haline gelmiştir. Bugün, birkaç bulaşıcı hastalıkla ilgili yoğun mücadelenin uluslararası kabul görmüş “Binyıl Kalkınma Hedeflerine ulaşılmasına katkıda bulunup bulunmayacağı tartışılmaktadır. Binyıl Kalkınma Hedefleri” 189 Birleşmiş Milletler üye devleti tarafından 2000 yılında ilan edilmiştir ve yoksulluğu azaltma, barışı koruma ve çevre koruma konularında bugüne kadarki en büyük uluslararası çabaları temsil etmektedir (German Healthcare Partnership, 2018).

Küresel Sağlık Diplomasisini Belirleyen Faktörler:

- Sağlık tüm uluslar için sınır ötesi bir endişedir ve ortak eylem gerektirmektedir.
- Hastalığın yayılmasına verilen tepki büyük ölçüde hastalığın nedenlerinin anlaşılmasına bağlıdır ve diplomatlar ile sağlık uzmanları arasındaki verimli ara yüz, başarılı sağlık müzakereleri için kritik öneme sahiptir.
- Müzakerelerin karmaşıklığı: Aralarında diplomasi, bilim, ticaret, güç ilişkileri ve değerlerin hepsi karmaşık müzakereler için çıkarılan tepkiler arasındadır.
- Ülkelerin kendi öz sermaye sorunları.
- Küresel sağlığı karakterize eden yenilikçi özellikler ve yaklaşımlar (Kickbusch, 2013).

2.2. Dış Politika ve Küresel Halk Sağlığı

Sağlık zamanımızın en önemli, ama yine de ihmal edilen, uzun vadeli dış politika sorunlarından biridir. Sağlığa yapılan yatırımın, ekonomik büyüme ve gelişme için temel olduğu konusunda artan bir farkındalık vardır. Genel olarak sağlığa yönelik tehditlerin bir ülkenin istikrarını ve güvenliğini tehlikeye atabileceği kabul edilmektedir. Dış politika konusu olarak sağlık uluslararası gündemde daha güçlü bir stratejik odaklanma gerektirmektedir. Küresel sağlık güvenliği için ikili, bölgesel ve çok taraflı iş birliği kurmak önemlidir (Africa, 2007). Sağlık diplomasisinin çeşitli tanımları, sağlık müdahalelerinin kullanımı ve politik tarafsızlığına ilişkin farklı bakış açılarını temsil etmektedir. Dış politika öncelikleri genellikle küresel sağlık sorunları için politik önceliği ve finansmanı belirler. Dış politika hedeflerine ulaşmak için devletler ve devlet dışı aktörler tarafından sağlık müdahalelerinin kullanılması tartışmalı fakat sağlık diplomasisinin büyüyen bir parçasıdır. Dış politika çıkarları küresel sağlık diplomasisini anlamak için kritik öneme sahiptir (Feldbaum & Michaud, 2010). Küreselleşme, dış politikayı sağlıkla daha da ilgili hale getirmiştir. Bu da ülkeleri sağlık sorununda daha fazla dış politika eylemlerine katılmaya zorlamıştır. Sağlık ve dış politika arasındaki ilişkideki dönüşüm hem spesifik olaylardan hem de dünya politiklerindeki genel eğilimlerden kaynaklanmıştır. Sağlık ve dış politika arasındaki ilişkinin her iki politika alanı için önemli etkileri vardır. Sağlık tehditlerini güvenlik zorlukları olarak kavramsallaştırma çabalarının artması, ulusal ve küresel çapta halk sağlığı üzerinde durulması için klasik bir dış politika kaygısını getirmektedir. Sağlık kaygıları, ülkelerin ulusal çıkarlarını dış politika amaçları için nasıl algıladıklarını ve formüle ettiklerini ciddi şekilde etkilemekte ve bilgilendirmektedir (Fidler & Drager, 2006). Ülkeler arasında sağlık ve dış politika arasındaki ilişkiye karşı tutumlarında önemli farklılıklar vardır. 2002 Kanada Gelecekteki Sağlık Bakım Komisyonu, sağlık hizmetlerine erişimin yalnızca bir iç politika önceliği olmadığını, aynı zamanda dış politika için de önemli bir amaç olduğunu ve sağlık hakkı da dâhil olmak üzere insan haklarının teşvik edilmesinin temel bir ilke olduğunu belirtirken buna karşılık, ABD dış politikası, AIDS fonundaki yoksunluk temelli programların baskınlığı gibi küresel sağlık politikasına yerleştirdiği şartlar, küresel sağlık çözümlerini kısıtlayabilir ve sonuçta küresel sağlık eşitliği başarısını baltalayabilir. (Owen & Roberts, 2005).

3. Uluslararası Sağlık Mevzuatı

Uluslararası Sağlık Mevzuatı IHR (2005) ülkelerin hayatlarını ve geçim kaynaklarını korumak için birlikte çalışmasına yardımcı olan uluslararası bir yasadır. 15 Haziran 2007'de yürürlüğe girmiştir. Dünya Sağlık Örgütü üye devletleri de dahil olmak üzere tüm dünyada 194 ülkeyi bağlayıcı hale getirmiştir. IHR (2005), uluslararası müdahalenin önlenmesini, korunmasını, kontrol altına alınmasını hedeflemektedir. Aynı zamanda uluslararası havaalanlarında, limanlarda ve karayolu geçişlerinde hastalık yayılma riskini azaltmak için tasarlanmıştır. IHR (2005) Küresel salgın alarmı ve müdahale sistemini destekleyerek ülkelerin uluslararası sürveyans ve raporlamayı iyileştirmelerini zorunlu kılmak için birtakım kurallar koymaktadır. IHR (2005) küresel halk sağlığı güvenliğinin sağlanmasında merkezi konumdadır (WHO, 2007). DSÖ, bir etkinliğin IHR Acil Durum Komitesi'nin

tavsiyelerine dayanarak uluslararası endişelerden biri olarak tanımlanıp tanımlanmayacağını belirlenmesinden sorumludur. Küresel halk sağlığı topluluğu, 2002'deki şiddetli akut solunum yolu sendromu (SARS) salgınına etkili bir şekilde yanıt vermemesi nedeniyle sağlık düzenlemelerini gözden geçirme ihtiyacını duymuştur (NIPH, 2017).

IHR'nin (2005) en önemli yönlerinden biri, ülkelerin uluslararası endişe kaynağı olan acil sağlık durumu oluşturabilecek olayları tespit edip rapor etme gerekliliğidir. İHR'ye (2005) göre, durum 4 kriterden 2'sini karşıladığında, Dünya Sağlık Örgütü tarafından bir Uluslararası Acil Endişe Halk Sağlığı, Public Health Emergency of International Concern (PHEIC) bildirilir. Bunlar:

- Etkinliğin halk sağlığı etkisi ciddi midir?
- Olay olağandışı mı yoksa beklenmeyen mi?
- Uluslararası yayılma riski önemli midir?
- Uluslararası seyahat veya ticaret kısıtlamaları konusunda önemli bir risk var mı?

DSÖ üyesi bir ülke endişe olayı belirlediğinde, ülkenin 48 saat içinde halk sağlığı risklerini değerlendirmesi gerekir. Etkinliğin İHR kapsamında bildirilmesi karar veriliyorsa, ülke bu bilgiyi 24 saat içinde DSÖ'ye bildirmelidir. Bazı hastalıklar, ne zaman ve nerede olursa olsun, İHR'ye göre rapor vermeyi gerektirirken, bazıları da olağandışı bir risk veya durumu gösterdiğinde fark edilir hale gelir. İHR (2005) uygulamaya konulduğundan beri, DSÖ tarafından dört PHEIC ilan edilmiştir: H1N1 influenza (2009), çocuk felci (2014), ebola (2014), zika virüsü (2016) (CDC, 2016). Taraf Devletlerce uygun sağlık önlemlerinin alınması için hava yolculuğundaki hastalık bulaşma riskleri dahil olmak üzere, rutin veya periyodik devam eden halk sağlığı risklerinin bilinmesi gerekir hem geçici hem de kalıcı tavsiyelerin verilmesinden önce, belirli prosedürlere uyulmalıdır. Şüpheli veya etkilenmiş kişilerin temasları izlenmeli etkilenen kişilerin de gerektiğinde izole edilip karantinaya alma işlemleri gerçekleştirilmeli ve diğer bireyler için önlem alınmalıdır (Organización Mundial de la Salud (OMS), 2008).

3.1. Dünyada Sağlık Diplomasi

Son on yılda, dünyanın dört bir yanındaki ülkeler dış politika çabalarını ve çalışmalarını küresel sağlıkla ilişkilendirmenin önemini giderek daha fazla kabul etmişlerdir. Brezilya, Fransa, Endonezya, Norveç, Senegal, Güney Afrika ve Tayland da dahil olmak üzere bir dizi çekirdek ülke olan 2007 Oslo Deklarasyonu, sağlık ve diplomatik gündemlerini daha iyi bir şekilde bütünleştirme konusundaki kararlılıklarını ilan etmek için bir araya gelmişlerdir. Brezilya, Rusya, Çin, Hindistan ve Güney Afrika (BRICS, IBSA veya BASIC gibi çeşitli derneklerinde) düşünce gelişiminde giderek daha önemli rol oynamıştır (Bliss, 2011). Bulaşıcı hastalıklar, medeniyetin başından beri sağlık güvenliğini tehdit etmektedir. Keşif, ticaret ve savaş yayıldıkça hastalıkta artmıştır. Kültürel ve ekolojik sınırlar aşıldığında, nüfus yabancı ülkelere gelen yabancı enfeksiyonlara maruz kalmıştır. (Heymann ve ark., 2015). Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin dünyadaki milyonlarca insan için stratejik sağlık girişimlerini desteklemesi önlenebilir, kontrol edilebilir ve hatta tedavi edilebilir hastalıklardan etkilenen insanlara yardım etmesi diğer ulusların vatandaşlarının güvenini kazanmasına yardımcı olmak için en etkili araçlardan biridir. Amerika Birleşik Devletleri son 15 yılda dünyanın en fakir ülkelerinde AIDS, sıtma ve tüberkülozla mücadelede önemli yatırımlar yapmıştır. Yapılan yatırımlar hayat kurtarıp insanları daha sağlıklı kılmakla kalmamış, aynı zamanda ABD'nin dış politika hedeflerine ulaşmasına yardımcı olmuştur (Strategic Health Diplomacy, 2018). Çin Halk Cumhuriyeti 1949'da kurulmasından bu yana, sağlığın dış ilişkilerin geliştirilmesinde bir araç olarak kullanılmasına önem vermektedir. Bununla birlikte, Çin'deki sağlık diplomasisine ilişkin mevcut literatürün büyük bir kısmı, yalnızca tıbbi etkilerin siyasi etkiyi genişletme ve "yumuşak gücü" artırma arzusundan kaynaklandığını iddia ederek, Afrika ve Orta Doğu ülkelerine tıbbi ekiplerin gönderilmesine odaklanmaktadır (Jing, Peilong, & Yan, 2011). Çin'in Afrika ve Orta Doğu ülkeleriyle "sağlık diplomasisi" programları yürütme konusunda uzun bir geçmişi vardır. Çin, Afrikalı liderlerle sağlık alanında düzenli olarak iş birliği yapmaktadır. Çin ayrıca, birkaç Afrika ülkesine ücretsiz olarak ilaç ve tıbbi malzeme sağlamaktadır. 2002 yılında Çin Sağlık Bakanlığı, 17 Afrika ülkesinden 30 öğrencinin katıldığı sıtma ve tropikal hastalıkların önlenmesi ve tedavisi için teknikler konusunda iki parçalı bir uluslararası eğitim kursu düzenlemiştir. Aynı yıl, Çin-Afrika İşbirliği Forumu'nun bir parçası olarak Çin, 21 Afrika ülkesinden gelen katılımcıların katıldığı geleneksel tıp ve eczacılık üzerine Çin-Afrika forumu oluşturmuştur (Thompson, 2005). Son zamanlarda Hintli diplomatlar ve dış politika uygulayıcıları, Hindistan'ın sağlık sektöründeki diplomatik girişimlerini anlayıp geliştirmeye başlamışlardır. Hindistan'da dış politika ile sağlık, uluslararası ilişkilerin

kurulmasında belirleyici rol oynayacak olan büyük bir dayanağa dönüşmüştür. Hintli politika yapımcılar, ülkenin sağlık yardımı programının kapsamının, sağlık yardımı girişimlerinde ülkenin özel sağlık sektörü ve sivil toplum için fırsatları keşfetme umuduyla genişlemeye devam edeceğine inanmaktadır. 2009'dan bu yana Hindistan, Güney Asya, Güneydoğu Asya ve Afrika'daki yaklaşık 20 ülkede iki taraflı sağlık projelerine en az 100 milyon ABD Doları tutarında taahhütte bulunmuştur (Singh, 2017). Hindistan BRICS ülkeleri arasında en yüksek ikinci ekonomik büyümeye sahip olmasına rağmen, sağlık için kamu finansmanında en az iyileşme sağlamıştır. Bu gerçeği göz önüne alındığında, Hindistan genel politikada bir söz sahibi olmalı ve büyüyen ekonomiye ek olarak kendisini küresel bir aktör olarak göstermelidir. 2003'ten bu yana yeni ortaya çıkan bir donör olarak Hindistan, Nepal, Butan, Maldivler ve Afganistan gibi ülkelerin halk sağlığı kapasitesinin artırılması da dahil olmak üzere bölgedeki ilişkilerini güçlendirmeye odaklanmıştır (Reddy, 2014). Japonya G7'ye her ev sahipliği yaptığı uluslararası sağlık diplomasisini desteklemiştir. Japonya, sağlık sistemlerinin güçlendirilmesinin önemine odaklanmıştır. Bu eylemlere dayanarak, sağlık sorunları birçok ülkenin önde gelen liderlerinin gündeminde yer almaktadır. Japonya G8 Kyushu-Okinawa Zirvesi 2000'de ve 2008 G8 Hokkaido Toyako Zirvesi'nde ana sorun olarak ilk önce bulaşıcı hastalıklar için önlem almıştır. İnsan güvenliğinin sağlanması, Japon diplomasisinin temel dayanağıdır. Japonya Maliye Bakanlığı tarafından desteklenen Dünya Bankası, G7 Zirvesinde Pandemi Acil Finansman Tesisini (PEF) başlatmıştır ve DSÖ Acil Durum Fonuna (CFE) tamamlayıcı bir acil durum fonu mekanizması kurmuştur. Japonya, gelişmekte olan ülkeler açısından da yeteneklerin geliştirilmesine odaklanarak insan kaynaklarını beslemek için çalışmaktadır (Keizo, 2018). Brezilya'nın sağlık alanında iş birliğine yönelik aktörlerin her biri kendi değerlerini kurum kültürlerini ve aynı zamanda taleplerini yerine getiren kuruluşlardır. Sağlık Bakanlığı ile bağlantılı organlar arasında, Sağlık Bakanlığı Uluslararası Danışma Grubu (Aisa / MS), Cinsel Yolla Bulaşan Hastalıklar ve Yardımlar Ulusal Programı (PN-DST / Aids), Ulusal Kanser Enstitüsü (Inka), Ulusal Sağlık Vakfı (Funasa), Ulusal Sağlık Denetleme Kurumu (Anvisa) ve Oswaldo Cruz Vakfı (Fiocruz) yer alır. 2012 yılında Brezilya devam eden 107 sağlık projesinden 66'sını Latin Amerika ve Karayipler de, 38'ini Afrika da, 9'unu Orta Doğu ve Asya da gerçekleştirmiştir (Lima, 2017).

3.2. Türkiye Sağlık Diplomasi

Uluslararası alanda sağlığın önemi her geçen gün artmakla birlikte devletler arasındaki kurulan ilişkilerin temelinde sağlık yer almaktadır. Küreselleşen dünyada sağlık politikaları denge unsurunu gözetilen bir güç konumundadır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti sağlık diplomasisi yolunda atılan adımlarda önemli görevler yerine getirmektedir. Dış politikada başka devletlerle olan iş birliği ve anlaşmalarda insani yaklaşımını sürdüren Türkiye, sağlık diplomasisi yoluyla yardım yapılan bölgelerdeki problemlerin çözümünde katkıda bulunmuş ülkeler arasında yer almaktadır. Sağlık Bakanlığının Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) ile çalışması sınır ötesi sağlık hizmetlerinin daha kolay ve hızlı bir şekilde gerçekleştirilmesini sağlamaktadır. Sudan, Bangladeş, Afganistan, Özbekistan, Kırgızistan gibi birçok ülkede sağlık alanında verilecek hizmetler için yapılar inşa edilmektedir. (Akar, 2015). Ülke dışına yapılan bu yardımlar politika açısından önemli bir yere sahiptir. Finansal anlamda güçlü olan ülkelerin ekonomik olarak kendinden daha az güçlü olan ülkelere yaptıkları yardımlar, siyasal yönden de ilişkileri kuvvetlendirmektedir. Dış yardım faaliyetleri konusunda birçok ülke gibi Türkiye'de önemli adımlar atılmaktadır (Karda & Erda, 2012). 21. yüzyılda, gelişmişlik seviyesi yükselen Türkiye sadece iç politikada değil dış politika ve diplomasi konularında büyük bir değişim göstermektedir. 1990'lı yıllarda küreselleşmenin artmasıyla beraber ülkeler arası etkileşimin yolu açılmıştır. Bu dönemde diplomasi Türk eğitim kurumları, yerel yönetimler ve çeşitli sivil toplum kuruluşları tarafından bire bir kültürel olaylardan insani yardıma kadar değişen faaliyetlerle, görünmez bir güç oluşturmaktadır (Purtaş, 2013). Bu bağlamda Türkiye dış politikasının çeşitlenmesi çerçevesinde Balkanlar, Kafkasya, Orta Asya, Afrika ve Orta Doğu bölgelerinde diğer devletler gibi etkisini arttırmak için yumuşak güç politikası uygulayarak sağlık diplomasisi yönünde anlaşmalar yapmaktadır (Ekşi & Erol, 2018). Dünyanın dört bir tarafındaki zor durumda bulunan ülkelere Türkiye tarafından sağlık hizmetlerinin sağlanması için hastaneler açılarak doktorlar gönderilmektedir. Türkiye insani yardım konusunda ekonomik yönden güçlü olduğu için "alan el" iken "veren el" konumuna yükselmiştir. Bu sebepten uluslararası alanda saygınlığı artmıştır (TASAM, 2016). TİKA kalkınma raporlarına göre sağlıkta kalkınma yardım oranları 2005 yılında 4,02 milyon dolar, 2007 yılında 10,05 milyon dolar yardım yapılırken 2013 yılında 118,86 milyon dolar, 2017 yılında ise 77,04 milyon dolar sağlık yardımı yapılmıştır (TİKA, 2017).

Türkiye mevcut durum analizine bakıldığında son dönemde insani yardım alanındaki faaliyetlerin azaldığı görülmektedir. Türkiye'nin yakın coğrafyasında devam etmekte olan krizler sebebiyle Suriye örneğinde

olduğu gibi insani yardım sevkیاتları daha çok bu bölgelere yapılmaktadır. Türkiye’de sağlık diplomasisi alanında faaliyet gösteren STK'lara örnek olarak; Kızılay, IHH, Yeryüzü Doktorları, Sınır Tanımayan Doktorlar ve Uluslararası Doktorlar Birliği (AID) sayılabilir. Türkiye, insani yardımlar mevzusunda dünyanın en çok emek veren, sermaye harcayan üç ülkesinden birisi konumundadır. Senelerdir yaşadıkları ülkelerdeki savaşlardan kaçan mültecilerin sığınağı durumuna gelmiş olan Türkiye son olarak üç milyondan fazla Suriyeliyi barındırmıştır. Ülke kuruluşları ve sivil toplum örgütleri, Balkanlar, Afrika, Orta Doğu ve Orta Asya Bölgelerinde çok sayıda bölgede başta sağlık olmak üzere çeşitli insani yardım konularında yoğun bir faaliyet yürütmektedir (Hayran ve ark, 2017). Türk Kızılay son 10 yılda 138 değişik ülkede tabii ve insan kaynaklı afetlere dahil olmuş, ihtiyaç sahiplerinin barınma ve beslenme gibi temel ihtiyaçlarını karşılamıştır. Türk Kızılay, Filistin, Somali, Sudan, Pakistan, Endonezya, Kırgızistan, Kosova, Sri Lanka gibi ülkelerde insani yardım etkinliklerinin yanı sıra pek çok kalıcı refaha yönelik çalışmalara imza atmaktadır. İhtiyaç sahibi ülkelerdeki tasarılarını konut, okul, toplum merkezi, ibadethane, kamu tesisleri inşası, geçim kaynaklarının temini ve desteklenmesi, sağlık, eğitim, sosyal yardım, tarım ve sulama gibi alanlarda yoğunlaştırmaktadır (Türk Kızılayı, 2019) Türkiye’nin Afrika’da öne sürdüğü mevcut sivil toplum kuruluşları etkinlikleri ve sağlık çalışma faaliyetleri verimli bir biçimde ilerlemektedir (Eldeen,2019). 2000’li yıllarda hız kazanan Türkiye-Afrika müzakereleri, STK’larla beraber kısa zamanda Afrika bölgesindeki ülkelere yönelik çalışmalar ile kendini göstermeye başlamıştır. STK’ların sağlık etkinlikleri daha çok gönüllü doktorların Afrika ülkelerinde kısa süreli ziyaretlerle uyguladıkları sağlık taramaları biçiminde olmaktadır (Kurt, 2018). Türkiye ile Nijer arasında sağlık ve tıp bilimleri alanlarında işbirliğine dair anlaşma” kapsamında Nijer’den ülkemize tedavi amaçlı gelen hastaların tedavi süreçleri konusunda anlaşma yapılmıştır (T.C Dışişleri Bakanlığı, 2016). Bangladeş-Türkiye Sağlık İş Forumu düzenlenmiştir. Forumun ilaç ve tıbbi cihaz alanında çok büyük ilerleme kaydeden yerli sanayi ile Bangladeşli muhatapları arasında ticari ve ekonomik pazar payının artırılması, ayrıca ilaç biyoteknolojisi, ilaç hammaddesi ve aşı üretimi gibi stratejik alanlarda da iş birliğinin geliştirilmesine katkıda bulunması hedeflenmiştir (T.C Sağlık Bakanlığı, 2019). Türkiye Suriyeli sağlık çalışanlarını yetiştirmeyi amaçlayan AB destekli SIHHAT projesi ortaya koymuştur. Bu eğitim kursunu başarıyla tamamlayan Suriyeli sağlık çalışanları, seçilen illerdeki mülteci sağlık birimlerine / merkezlerine, mülteci nüfusuna sağlık hizmeti verilmesi için istihdam edilmektedir. Türkiye mültecilere ücretsiz ve Türk standartlarında olduğu gibi bölgesel ve küresel çerçevelere uygun olarak erişilebilir, kaliteli sağlık standartlarında hizmet vermektedir. Sağlık diplomasisi Türkiye Hükümeti ile yakın ilişki için elverişli bir araçtır (WHO Regional Office for Europe, 2019).

4. Tartışma

Katz ve arkadaşları(2011) tarafından yapılan sağlık diplomasisini tanımlamak çalışmasında , küresel sağlık diplomasisinin bağlamı, uygulaması ve bileşenleri açıklanmaktadır. Küresel sağlık diplomasisine yönelik çeşitli yaklaşımların temelleri, uluslararası halk sağlığı ve dış politika ortamlarını şekillendiren politikalar üzerindeki etkileriyle birlikte incelenmiştir. Çalışmada sağlık ve dış politika arasındaki derinleşen bağların, hem diplomatik hem de küresel sağlık topluluklarının karşılıklı hedeflerine ulaşmak için gerekli becerileri, kavrayışları ve kaynakları yeniden gözden geçirmeleri gerektiği sonucuna varılmıştır.

Labonte ve Gagnon (2010) tarafından yapılan çalışmada küresel sağlık diplomasisine bilgi veren sağlığa ilişkin argümanlar gözden geçirilmiştir. Dış politika konusu olarak güvenlik, kalkınma, küresel kamu malları, ticaret, insan hakları ve etik/ahlaki muhakeme çerçevelerinin her biri, küresel sağlığın nasıl kavramsallaştırıldığına dair çıkarımları incelenmiştir. Çalışmada küresel sağlığın, küreselleşmenin mevcut ekonomik krizinden nasıl yeniden ortaya çıkacağını ancak bunu ne kadar etkili bir şekilde başaracağı kısmen sağlık diplomatlarının kapasiteleri ve becerileriyle eleştirmeyi seçtikleri politika çerçeveleme argümanları tarafından belirleneceği sonucuna varılmıştır.

Fidler (2013) tarafından yapılan çalışmada sağlıkla ilgili çağdaş diplomatik faaliyetler analiz edilmiştir. Analiz, sağlık tehdidi, aktörlerde çoğalma, karmaşık ve çoğalan bir dizi diplomatik süreç ve sağlık diplomasisini neyin şekillendirdiği konusundaki tartışmalarla işaretlenmiş bir diplomatik faaliyet alanını ortaya koymaktadır. Çalışmada çağdaş sağlık diplomasisinin dokusunu yakalamak için, sağlık tehditlerinin, kavramlarının ve mekanizmalarının farklı diplomatik bağlamlarda nasıl ortaya çıktığı değerlendirilmiştir.

Adams ve arkadaşları (2008) tarafından yapılan çalışmada küresel sağlık diplomasisinde sivil toplum kuruluşlarının uluslararası sağlık programlarına katılımının artması ve halk sağlığını yeniden şekillendirmek için biyogüvenlik programlarının kullanılması eleştirel bir söylem ve müdahale olarak incelenmiştir.

Chattu ve arkadaşları (2021) tarafından Afrika'da hastalık kontrol politikaları ve küresel sağlık diplomasisinin kritik rolü üzerine yapılan çalışmada, Afrika'daki hastalık kontrol politikasını ve küresel sağlık diplomasisinin kritik rolünü anlamayı amaçlamaktadır. Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinin sağlık hedeflerine ulaşmak için küresel sağlık alanındaki ilgili aktörlerle gerekli ortaklıkları geliştirmeye yönelik küresel sağlık diplomasi uygulamasını ve araçlarını yenilikçi bir şekilde kullanması gerektiği sonucuna varılmıştır.

5. Sonuç ve Öneriler

Sağlık diplomasisi kavramı dış politika ve küresel halk sağlığı bağlamında ele alınmış olup yardımcı aktörlerin çoğunlukla yurtdışı sağlık hizmetleri konusunda devlete büyük yararı olduğu gözlemlenmiştir. Sağlık diplomasisi sağlık için küresel politika ortamını şekillendiren ve yöneten müzakerelere odaklanmaktadır. Sağlık diplomasisinde uluslararası ilişkilerde bağışçılar, STK'lar, yardım kuruluşları, özel sektör ve diğer aktörler kritik role sahiptirler. Devletler ve yardımcı aktörler sayesinde küresel hastalık tehditlerinin korunmasına yönelik faaliyetler gerçekleştirilmektedir. Dış politika hedeflerine ulaşmak için çoğu ülke stratejik yaklaşımla sağlık diplomasisinden yararlanmaktadır. Ülkeler arası sosyal eşitsizlik ve sağlık eşitsizliği önemli politika zorluklarındandır. Sağlık tehditlerini güvenlik zorlukları olarak kavramsallaştırma çabalarının artması, ulusal ve küresel çapta halk sağlığı üzerinde durulması için klasik bir dış politika kaygısını getirmektedir. Küresel halk sağlığının sağlığı iyileştirme devletlerarasındaki ilişkileri güçlendirme ve sağlık diplomasisi üzerindeki etkisi incelenmiştir. Uluslararası iş birliği yoluyla sağlık sorunlarının üstesinden gelmek, birçok ülke ve DSÖ için önemlidir. Yapılan yatırımların önemli bir kısmı sıtma, tüberküloz ve HIV / AIDS gibi bulaşıcı hastalıklara yöneliktir. Uluslararası sağlık mevzuatı olan İHR'nin öneminden bahsedilmiştir. Dünya da hastalıkların yayılmasını önlemek için ne gibi önlemler alınması ve ülkelerin hangi politikaları uygulaması gerektiği irdelenmiştir. Tüm bu bilgiler ışığında Dünya' da ve Türkiye'de sağlık diplomasisine yönelik mevcut durumlar analiz edilmiştir.

Küresel sağlık sorunları konusunda resmi ve gayri resmi bir uzlaşmaya varmayı amaçlayan geleneksel ve yeni diplomatik süreçleri içeren müzakereler yapılmalıdır. Sağlığın devletlerin dış politika gündemlerine daha fazla dahil olması için sürekli çaba gösterilmelidir. Ülkeler çeşitli sağlık sorunlarının önlenmesi, teşhisi ve tedavisi ile ilgili sorunları ele alma yeteneklerini arttırmaya çalışmalıdır. Uluslararası sağlık eşitliği, kalkınma ve sağlık güvenliğinin sağlanması için bir araç olmalıdır.

Kaynakça

- Adams, V., Novotny, T. E., & Leslie, H. (2008). Global health diplomacy. *Medical Anthropology: Cross Cultural Studies in Health and Illness*. <https://doi.org/10.1080/01459740802427067>
- Africa, S. (2007). Oslo Ministerial Declaration-global health: a pressing foreign policy issue of our time. *Lancet*, 369(9570), 1373–1378. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(07\)60498-X](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(07)60498-X)
- Akar, Y. (2015). Türkiye'nin sağlık diplomasisi başarısı. Tarihinde 26 Kasım 2019, adresinden erişildi <https://m.aksam.com.tr/saglik/turkiyenin-saglik-diplomasisi-basarisi/haber-380437>
- Bliss, K. (2011). Health Diplomacy of Foreign Governments. Center for Strategic and International Studies, May 2011, 17 pp.
- Brown, M. D., Mackey, T. K., Shapiro, C., Kolker, N. J., & Novotny, T. E. (2014). Bridging Public Health and Foreign Affairs. *Science & Diplomacy*, 3(3). Tarihinde adresinden erişildi <http://www.sciencediplomacy.org/article/2014/bridging-public-health-and-foreign-affairs>
- Chattu, V. K., & Knight, W. A. (2019). Global Health Diplomacy as a Tool of Peace. *Peace Review*, 31(2), 148–157. <https://doi.org/10.1080/10402659.2019.1667563>
- Chattu, V. K., Knight, W. A., Adishes, A., Yaya, S., Reddy, K. S., Di Ruggiero, E., ... Jha, A. (2021, February 1). Politics of disease control in Africa and the critical role of global health diplomacy: A systematic review. *Health Promotion Perspectives*, Vol. 11, pp. 20–31. <https://doi.org/10.34172/hpp.2021.04>
- Calain, P. (2007). Exploring the international arena of global public health surveillance. *Health Policy and Planning*, 22(1), 2–12. <https://doi.org/10.1093/heapol/czl034>

- CDC. (2016). Global Health Security: International Health Regulations (IHR) | Division of Global Health Protection | Global Health | CDC. Tarihinde adresinden erişildi Center for Disease Control and Prevention website: <https://www.cdc.gov/globalhealth/healthprotection/ghs/ihr/index.html>
- Diplomacy, G. H. (2013). What is Health Diplomacy and Why is it so Important and Relevant at this Time ? 1–9.
- Ekşi, M., & Erol, M. S. (2018). The Rise and Fall Of Turkish Soft Power and Public. Gazi Akademik Bakış, 11(23), 15–45. <https://doi.org/10.19060/gav.503821>
- Eldeen, M. (2019). Türkiye'nin Afrika'daki Sağlık Çalışmaları: İnsani Yardım Kuruluşları Örnekleme - AFAM - Afrika Araştırmacıları Derneği. Tarihinde 26 Kasım 2019, adresinden erişildi <https://www.afam.org.tr/turkiyenin-afrikadaki-saglik-calismalari-insani-yardim-kuruluslari-orneklemi/>
- Fidler, D. P. (2001). The globalization of public health: The first 100 years of international health diplomacy. Bulletin of the World Health Organization. <https://doi.org/10.4324/9781315254227-10>
- Fidler, D. P. & Drager, N. (2006). Health and foreign policy. Bulletin of the World Health Organization, 84, 9, DOI: 10.1590/S0042-96862006000900003.
- Fidler, D. P. (2013). Health Diplomacy. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199588862.013.0039>
- Feldbaum, H., & Michaud, J. (2010). Health Diplomacy and the Enduring Relevance of Foreign Policy Interests. PLoS Medicine, 7(4), e1000226. doi:10.1371/journal.pmed.1000226.
- Francisco, A. R. L. (2013). Disease Diplomacy. İçinde Journal of Chemical Information and Modeling (C. 53). <https://doi.org/10.1017/CBO9781107415324.004>
- German Healthcare Partnership. (2018). Globale Gesundheit : Eckpunkte der Wirtschaft für die Strategie der Bundesregierung.
- Hayran, O., I. M., & Sur, H. (2017). Sağlık Diplomasisi. (February). <https://www.researchgate.net/publication/317038209>
- Heymann, D. L., Chen, L., Takemi, K., Fidler, D. P., Tappero, J. W., Thomas, M. J., ... Rannan-Eliya, R. P. (2015, Mayıs 9). Global health security: The wider lessons from the west African Ebola virus disease epidemic. The Lancet, C. 385, ss. 1884–1901. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(15\)60858-3](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(15)60858-3)
- Karda, T., & Erda, R. (2012). Bir Dış Politika Aracı Olarak TİKA. Akademik İncelemeler Dergisi, 7(1), 167–194. <https://doi.org/10.17550/aid.93873>
- Kickbusch, I., Silberschmidt, G., & Buss, P. (2007). Global health diplomacy: The need for new perspectives, strategic approaches and skills in global health. Bulletin of the World Health Organization, 85(3), 230–232. <https://doi.org/10.2471/BLT.06.039222>
- Katz, R., Kornblet, S., Arnold, G., Lief, E., & Fischer, J. E. (2011). Defining Health Diplomacy: Changing Demands in the Era of Globalization. Milbank Quarterly, 89(3), 503–523. doi:10.1111/j.1468-0009.2011.00637.x
- Kickbusch, I. (2013). 21st Century Health Diplomacy: A New Relationship Between Foreign Policy and Health. 21st Century Global Health Diplomacy, 1–40.
- Khader, M. (2015). Diplomasinin tanımı. Erişim tarihi, 29 Ekim 2019. Erişim adresi, https://mawdoo3.com/%D8%AA%D8%B9%D8%B1%D9%8A%D9%81_%D8%A7%D9%84%D8%AF%D8%A8%D9%84%D9%88%D9%85%D8%A7%D8%B3%D9%8A%D8%A9.
- Keizo T, 2018. The Current Situation of International Health Diplomacy and the Role of Japan. Erişim tarihi, 19 Kasım 2019. Erişim adresi, <https://www.japanpolicyforum.jp/diplomacy/pt20180318191434.html>
- Kurt, M. Y. (2018). Afrika'da Sağlık Diplomasisi ve Yükselen Güç Türkiye - AFAM - Afrika Araştırmacıları Derneği. Tarihinde adresinden erişildi <https://www.afam.org.tr/afrikada-saglik-diplomasisi-ve-yukselen-guc-turkiye/>

- Lee, K. (2003). Globalization and Health: An Introduction - K. Lee - Google Kitaplar. Tarihinde 25 Kasım 2019, adresinden erişildi
https://books.google.com.tr/books?hl=tr&lr=&id=ogiMDAAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP1&ots=gy5vuoy-Bh&sig=VkJHoKlpR3Zpzjydc2WYfFAUfV0&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false
- Lee, K., & Smith, R. (2011). What is ' Global Health Diplomacy ' ? A Conceptual Review What i s ' Global Health Diplomacy ' ? A Conceptual Review. *Global Health Governance*, 5(1), 1–13.
- Lima, J. H. da S. (2017). Global health and Brazilian foreign policy: The negotiations on innovation and intellectual property. *Ciencia e Saude Coletiva*, 22(7), 2213–2221. <https://doi.org/10.1590/1413-81232017227.02652017>
- Labonté, R. (2013). Human Rights and Equity: The Value Base of Global Health Diplomacy. İçinde *Global Health Diplomacy* (ss. 89–105). https://doi.org/10.1007/978-1-4614-5401-4_7
- Labonté, R., & Gagnon, M. L. (2010, August 22). Framing health and foreign policy: Lessons for global health diplomacy. *Globalization and Health*, Vol. 6, pp. 1–19. <https://doi.org/10.1186/1744-8603-6-14>
- Michaud, J., & Kates, J. (2013). Global health diplomacy: Advancing foreign policy and global health interests. *Global Health Science and Practice*, 1(1), 24–28. <https://doi.org/10.9745/GHSP-D-12-00048>
- NIPH. (2017). The International Health Regulations (IHR 2005) - NIPH. Tarihinde 21 Kasım 2019, adresinden erişildi <https://www.fhi.no/en/qk/international/global-health-preparedness-programme/global-health-preparedness-programme/the-international-health-regulations-ihr-2005/>
- Organización Mundial de la Salud (OMS). (2008). Tuberculosis and Air Travel: Guidelines for Prevention and Control. *Tuberculosis and Air Travel: Guidelines for Prevention and Control*, 152(16), 1501–1504. <https://doi.org/15107237>
- Owen, J. W. & Roberts, O. (2005). Globalisation, health and foreign policy: emerging linkages and interests, 1, 5, doi:10.1186/1744-8603-1-12.
- Purtaş, F. (2013). Türk Dış Politikasının Yükselen Değeri: Kültürel Diplomasi / Rising Value of Turkish Foreign Policy: Cultural Diplomacy. *Gazi Academic View (Gazi Akademik Bakış)*, 7(13), 1–14.
- Reddy, S. (2014). (PDF) An Opportune time for India to play the Global Health Diplomacy Card. Tarihinde 22 Kasım 2019, adresinden erişildi
https://www.researchgate.net/publication/266672094_An_Opportune_time_for_India_to_play_the_Global_Health_Diplomacy_Card
- Singh, S. K. (2017). Global Health Diplomacy: A Strategic Opportunity for India - International Institute for Global Health. Tarihinde 22 Kasım 2019, adresinden erişildi
<https://iigh.unu.edu/publications/articles/global-health-diplomacy-a-strategic-opportunity-for-india.html>
- Sivil Global Programı | Sektörel Diplomasi Kanalları Sağlık Diplomasisi Çalıştayı. (2016). Tarihinde 26 Kasım 2019, adresinden erişildi https://tasam.org/tr-TR/Icerik/39051/saglik_diplomasisi_calistayi_sonuc_raporu
- Strategic Health Diplomacy. (2018). Tarihinde 21 Kasım 2019, adresinden erişildi
<http://strategichealthdiplomacy.com/>
- Thompson, D. (2005). China's Soft Power in Africa: From the 'Beijing Consensus' to Health Diplomacy. *China Brief*, 5(21), 1–5.
- Türk Kızılay | Uluslararası Yardımlar. (2019). Tarihinde 28 Kasım 2019, adresinden erişildi
<https://www.kizilay.org.tr/neler-yapiyoruz/uluslararasi-yardimlar>
- T.C Sağlık Bakanlığı, Resmi İnternet Sayfası. (2019). Sağlıkta Dış İlişkiler ve Avrupa Birliği Bülteni.Sayı:80. Erişim tarihi 25 Kasım 2019. Erişim adresi, <https://dosyamerkez.saglik.gov.tr/Eklenti/33740,80--disabgm-bulten-kasim-2019-trpdf.pdf?0>.

- T.C Dışişleri Bakanlığı, Resmi İnternet Sayfası. (2016) Türkiye'nin Girişimci ve İnsani Dış Politikası. Erişim tarihi 26 Kasım 2019. Erişim adresi, <http://www.mfa.gov.tr/dis-politika-genel.tr.mfa>.
- TİKA Kalkınma Raporları(2017) Erişim tarihi:29.11.2019 Erişim adresi, www.tika.gov.tr.
- Who. (2007). Frequently asked questions about the International Health Regulations (2005). Health (San Francisco), (2005).
- WHO EMRO | Global health needs global health diplomacy | Health diplomacy | Health topics. (2015.). Tarihinde 17 Kasım 2019, adresinden erişildi <http://www.emro.who.int/health-topics/health-diplomacy/about-health-diplomacy.html>
- WHO Regional Office for Europe. (2019). HEALTH DIPLOMACY : spotlight on refugees and migrants. Tarihinde adresinden erişildi <http://www.euro.who.int/en/publications/abstracts/health-diplomacy-spotlight-on-refugees-and-migrants-2019>
- World Health Organization. (2012). 7-6 , 2012 Summary Report Seminar on Health Diplomacy Cairo, Egypt (No. WHO-EM/HHR/001/A).
- Wise, K. (2009). Public relations and health diplomacy. *Public Relations Review*, 35(2), 127–129. <https://doi.org/10.1016/j.pubrev.2009.01.003>
- Youde, J. (2010). China's health diplomacy in Africa. *China: An International Journal*, 8(1), 151–163. <https://doi.org/10.1142/S0219747210000099>

Mağazadan Satın Alma Davranışında Dokunma İhtiyacının Rolü

The Role of Need for Touch in Store Shopping

Zeynep Sevgi Balık*¹

¹Department of Business Administration, Sırnak University, Sırnak, Turkey

Received: 19.06.2021

Accepted: 30.07.2021

This article was checked by *intihal.net*

Öz

Beş duyardan biri olan dokunma duyusu bireyler tarafından ürün satın alım öncesi bir değerlendirme aracı olarak kullanılmaktadır. Tüketicilerin mağazadan satın almada karşılaştıklarını düşündükleri fiyat dezavantajı online alışverişe yönelmelerine neden olmakla birlikte, dokunma ihtiyacına sahip olmaları da mağazadan alışverişe yönelmektedir. Bunun yanında mağazadan satın almak için harcamaları çaba da mağazadan satın alma niyetini etkilemektedir. Ancak mağaza içinde fiyat karşılaştırması yapabilme kolaylığı, risk faktörüne ilişkin algılarını etkileyebileceğinden satın alma niyetleri de pozitif yönde etkilenebilmektedir. Çalışmada bireylerin dokunma ihtiyacını ve bu bağlamda mağazadan alışveriş eğilimlerinin ne doğrultuda olduğunu inceleme konusu yapmışlardır. Katılımcılardan yeni bir cep telefonu satın aldıklarını düşünmeleri istenmiş ve sonrasında araştırma soruları yöneltilmiştir. Araştırma sonucunda kadın ve erkekler arasında dokunma ihtiyacı düzeyi bakımından bir farklılık gözlemlenmemekle birlikte, dokunma ihtiyacı arttıkça mağazadan satın alma davranışının da arttığı gözlemlenmiştir. Ayrıca algılanan çaba ve algılanan risk arttıkça, mağazadan satın alma niyeti azalış göstermekle birlikte, dokunma ihtiyacı ile birlikte bu negatif etkilerde azalma gözlemlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dokunma İhtiyacı, Algılanan Çaba, Algılanan Risk

Abstract

Touch sense, which is one of the five senses, is used by individuals as a pre-purchase evaluation tool. While the price disadvantage that consumers think they will encounter while purchasing from the store causes them to turn to online shopping, but their need for touch also leads them to shopping from the store. In addition, the effort they will spend to buy from the store also affects their intention to buy from the store. However, since the ease of making price comparisons in the store may affect their perceptions of the risk factor, so that their purchase intentions may also be positively affected. In this study, the subject of examining the need for touch of individuals and in this context, in which direction their shopping tendencies are. Participants were asked to think that they had purchased a new mobile phone, and then research questions were asked. As a result of the research, no difference was observed between men and women in terms of the level of need for touch, but it was observed that as the need for touch increased, so did the behavior of buying from the store. In addition, as the perceived effort and perceived risk increased, the intention to buy from the store decreased, on the other hand, these negative effects decreased with the need for touch.

Keywords: Need for touch, Perceived effort, Perceived risk

Balık, Z.S. (2021). "Mağazadan Satın Alma Davranışında Dokunma İhtiyacının Rolü", Journal of Academic Value Studies 7(2) (2021) 138-145 (<http://dx.doi.org/10.29228/jav.51823>).

*E-mail address: zsbalik@sirnak.edu.tr

1. Giriş

OECD'nin 2018 raporuna göre Türkiye'de hane halkı internet erişimi 2005 yılında %7,7 iken 2018 yılında bu oran %83,8 olarak belirtilmiştir (OECD, 2018). İnternete erişimin artması ile internet üzerinden alışveriş yapan kişi sayısı da artış göstermektedir (Srinivas, Ramesh ve Sriramoju, 2018, 1692). Günümüzde internet üzerinden mobilya satışı bile gerçekleşmektedir. Üstelik mağaza fiyatının çok daha altında, çeşitli renk ve model bulmak mümkündür. Tüketiciler mağazalardan edinebilecekleri bilgilere internet üzerinden kolaylıkla ulaşabilmekte ve işletmeler de genel olarak pazarlama faaliyetlerini bu platformlardan yürütmektedirler (Yeşilkuş, 2020, 137). Bu durum tüketicilere zaman (mağaza mağaza dolaşmak) ve maliyet avantajı sağlamaktadır (Lynch ve Ariely, 2000, 83). Bununla birlikte, mağazada alışveriş yaptıkları süre içerisinde alacakları ürünlere dokunma ihtiyacı güden ve ürüne ilişkin bilgiyi (kalite, doku, vs.) dokunma duyuları ile elde edebildiklerini düşünen bireyler de bulunmaktadır. (Peck and Childers, 2003, 430). Konu ile ilgili yapılan araştırmalar da dokunma ihtiyacının internet alışverişlerini etkilediği yönündedir (Gonzalez-Benito, Martos-Partal ve Martin; Lee, Workman ve Jung, 2017).

Araştırmacı, maliyet yönünden belki de daha avantajlı olan internetten alışveriş yapmak dururken, tüketicilerin neden hala mağazadan satın alıma yöneldiklerini, dokunma ihtiyacı değişkeni çerçevesinde incelemeyi amaçlamaktadır. Alan yazında internet alışverişlerini inceleyen pek çok çalışma bulunmakla (Li ve Zhang, 2002; Gefen, Karahanna ve Straub, 2003; Huang, Schrank, Dubinsky, 2004; Rose, Hair ve Clark, 2011; Bleier, Harmeling ve Palmatier, 2018) birlikte, dokunma ihtiyacının online satın alımlara etkisi inceleyen çalışmaların azlığı açısından, literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Bu amaç doğrultusunda Mersin ilinde ikamet eden kişilerin dokunma ihtiyacı düzeyleri cep telefonu ürün olarak seçilerek araştırma konusu yapılmıştır.

2. Literatür Analizi

Geçmişte yapılan araştırmalar, ürünün, durumun ve tüketici özelliklerinin farklı perakende formatlarının sağladığı (örneğin, mağaza, katalog, internet, vb.) göreceli yararları etkilediğini ve bunun doğal bir sonucu olarak tüketicinin alışveriş seçimini etkilediğini belirtmektedirler (Alba, Lynch, Weitz, Janiszewski, Lutz, Sawyer, ve Wood 1997; Citrin, Stem, Spangenberg ve Clark, 2003,915). Tüketicilerin bilgi ararken interneti kullandıkları ve ileride bilgi ararken internete giderek daha fazla güvenecekleri açıktır (Peterson ve Merino, 2003, 104). İnternet, minimum çaba ve maliyetle, kişiye sağladığı bilgi miktarı ile karar vermeyi kolaylaştıran ve karar verme sürecini daha verimli hale getiren bilgiler sunmaktadır (Alba vd. 1997; Peterson ve Merino, 2003). İnternet kullanımının oldukça yaygın hale gelmesi ve sanal mağazalarda fiyatların mağaza fiyatlarına göre daha düşük (ucuz) olması internet üzerinden yapılan satışların artmasında bir etken olarak gösterilebilir. İnternetin ticaret için sağlam bir kanal haline gelmesi, hem elektronik pazarların özelliklerini hem de tüketicilerin ticari faaliyetler için interneti kullanmalarını etkileyen faktörleri anlamayı önemli kılmıştır (Citrin vd. 2003,915).

Öte yandan literatür incelemesinde dokunma ihtiyacının internet üzerinden yapılan satın alma davranışını etkilediği görülmüştür (Workman, 2010; Cho ve Workman, 2011). Ürünlere dokunma olanağının, tüketicilerin tutumları ve davranışları üzerinde ikna edici bir etkisi olduğu bilinmektedir (Peck ve Childers, 2003, 430; Peck ve Wiggins,2006,56). Çoğu tüketici, kataloglar, İnternet veya diğer doğrudan araçlarla ürün satın alsa dahi, birçok tüketici bu ortamlarda alım yapmamaktadır. Örneğin, internet üzerinden alışveriş yapmaya yaygın engel olarak, "mallara dokunamama ve fiziksel olarak ürünlerle temas edilememesi" gösterilmektedir (Forrester Research, 1999'den akt. McCabe ve Nowlis, 2003, 431). Bir mağaza ortamında ise, tüketiciler hem dokunma hissine hem de görme duyusuna güvenebilirler ve bu doğrultuda ürün özellikleri mağaza içinde daha doğru incelenebilir (McCabe ve Nowlis, 2003, 432).

Birçok tüketici mağaza içerisindeyken fiyat karşılaştırması yapmak ve ürünler hakkındaki yorumları görmek için araştırma yapabiliyor (Singh ve Swait, 2007, 123). Google'ın yapmış olduğu bir araştırmaya göre, Abd'deki on akıllı telefon kullanıcılarından sekizi mağaza içindeyken mobil araştırma yapmaktadır (Kotler, 2017, 46). 2017 yılında özel bir kuruluş tarafından gerçekleştirilen, aralarında Türkiye'nin de olduğu 51 ülkeden, yaşları 15 ile 70 arasında değişen ve son 12 ay içerisinde internetten en az bir ürün satın almış 18 bin 430 tüketicinin katıldığı Küresel İnternet Tüketicileri Araştırması'na göre tüketicilerin %75'i mağazada buldukları süre boyunca, akıllı telefonlarını kullanarak, aradıkları ürünün diğer kanallardaki fiyatlarını karşılaştırmaktadır (<https://home.kpmg/tr>, e.t. 05.02.2019).

Canio ve Fuentes-Blasco (2021) Güçlü dokunsal (haptik) özelliklere sahip tüketicilerin fiziksel ve mobil kanalları tercih ettiğini, mobil alışveriş kanallarında da doğrudan dokunma ara yüzüne sahip sitelerin dokunma ihtiyacı yüksek bireyler tarafından tercih edildiğini ifade etmişlerdir. Araştırmaları sonucunda perakendecilerin yüksek dokunsal ürünler için çok kannallı stratejileri uygulamalarının pozitif etki yaratacağını göstermişlerdir (Canio ve Fuentes-Blasco, 2021).

Pino ve arkadaşlarının (2020) elektronik ürünler üzerinden yürüttükleri 3 ayrı çalışma sonucunda bireylerin yalnızca dokunsal fonksiyonel ürünlere dokunmaları ile beklenen kullanım kolaylığını arttırdığını ve bu etkinin dokunma ihtiyacı yüksek olan tüketiciler arasında gözlemlenebilir olduğuna sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca hayal edilen ürün dokunuşu bile bu ürünlerin beklenen kullanım kolaylığını artırdığını gözlemlemişlerdir (Pino vd, 2020).

İteratürde dokunma ihtiyacını ototelik (kendine özgü amacı olan) ve enstrümantal olarak iki boyutta inceleyen çalışmalar bulunmaktadır (Manzono vd., 2016; Vrana ve Mokry, 2020) Manzono ve arkadaşları (2016) online giysi satın alma arama ve satın alma aşamalarında tüketici ototelik ve enstrümantal dokunma ihtiyaçlarının etkisini inceleyen araştırmacılar, ototelik ve enstrümantal dokunma ihtiyacı yüksek bireylerin online platformlardan kıyafet satın alma olasılıklarının düşük olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca faydacı yönelimin enstrümantal dokunma ihtiyacı boyutu ile arama ve satın alma amaçlı online platformların kullanımı arasındaki ilişkiyi ılımlılaştırdığını gözlemlemişlerdir (Manzono vd., 2016 ,5).

3. Tasarım ve Yöntem

Mersin ilinde ikamet eden toplamda 400 kişiye anket formu gönderilmiş, 330 anket geri dönmüş, ancak 290 anket analize katılmaya uygun bulunmuştur. Anket uygulaması için farklı ürünler üzerinden sorular yöneltilmiş, satın alma kararını etkileyen (fiyat, renk, doku vb) unsurlar cevaplayıcıların farklı yanıtlanmasına neden olabileceği ön görülerek, tek bir ürün üzerinden katılımcılara anket soruları yöneltilmiştir. Bu amaçla cep telefonu ürün olarak seçilmiş,

“Yeni bir cep telefonu satın almayı planlıyorsunuz. Marka ve modele karar verdiniz. Yakın çevrenizde bu marka ve modeli satın alabileceğiniz mağaza/lar bulunmaktadır”

ifadesi sunulmuş ve bu ifadeyi dikkate alarak takip eden soruların yanıtlanması istenilmiştir. Katılımcılara “Yakın çevrenizde bu marka ve modeli satın alabileceğiniz mağaza/lar bulunmaktadır” ifadesinin yöneltilmesinin sebebi halihazırda yakın çevrelerinde böyle mağazaların bulunmadığını düşünmelerini engelleyerek, anket ifadelerine daha doğru cevap vermeleri hedeflenmiştir. Çünkü yapılan bazı çalışmalar tüketicinin mağaza uzaklığına göre satın alma kararlarının etkilendiğini göstermektedir (Lieberman, Trope, ve Wakslak, 2007; Forman, Ghose, ve Goldfarb, 2009; Chen, Shang, ve Kao, 2009).

Bireylerin dokunma duyusuna ilişkin yapılan çalışmalar, dokunuşun hem insanların ürünü değerlendirmeleri hem de satın alma kararlarında derin bir etkisi olduğunu göstermektedir (Spence ve Gallace, 2011, 292; Soars, 2009, 295). Online alışverişlerde dokunma duyusunun kullanılmaması, online kanallardan satın alımı etkileyen bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır (Flavian, Gurrea ve Orus, 2017, 1548). Peck ve Wiggins (2006) dokunma duyusunun kullanımının online pazarlamanın başlamasıyla birlikte daha çok önem kazandığını belirtmektedirler (Peck ve Wiggins, 2006, 56). Tüketiciler daha önce online alışveriş yaptıkları bir siteye güvendikleri için yeniden online satın alma yapabilmekle birlikte, dokunma olanaklarının olmadığı için çoğunlukla aradıkları ürünü/ürünleri mağazadan satın almayı tercih etmektedirler (Flavian, Gurrea ve Orus, 2017, 1544). Bu bağlamda aşağıdaki hipotezler geliştirilmiştir;

H₁: Dokunma ihtiyacı ile mağazadan satın alma niyeti arasında anlamlı bir ilişki vardır.

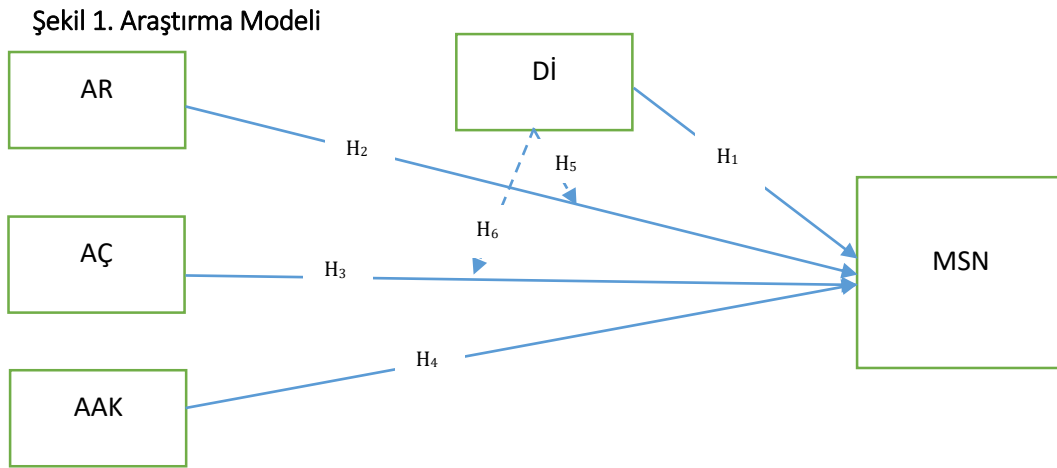
Bhatnagar ve Ratchford (2004) bireylerin çok fazla çaba gerektiren durumlarda ya da bütçelerini aşan bir fiyat söz konusu olduğunda mağazaya gitmediklerini belirtmişlerdir (Bhatnagar ve Ratchford, 2004, 42). Bireylerin karar alma süreçlerini kolaylaştırıcı bir etki sağlayan internet (Peterson ve Merino, 2003, 99) kullanımı ve onu takiben İnternet temelli satın alma başta Amerika olmak üzere pek çok ülkede giderek artan bir öneme sahip olmaktadır (King, Sen ve Xia, 2004, 103; Beckers, Cardenas ve Verhetsel, 2018, 33). İnternetin karar sürecini kolaylaştırıcı etkisi yanında çok fazla seçeneğe sahip olması dolayısı ile seçim paradoksuna neden olmaktadır. Yapılan çalışmalar çok fazla seçeneğe maruz kalanların daha az seçeneğe sahip olanlar yanında daha fazla zaman ve bilişsel çaba harcadıklarını göstermektedir (Tang, Hsieh ve Chiu, 2017, 19).

H₂: Algılanan satın alma çabası ile mağazadan satın alma niyeti arasında anlamlı negatif yönde bir ilişki vardır

H₃: Algılanan fiyat riski ile mağazadan satın alma niyeti değişkenleri arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki vardır.

H₄: Algılanan arama kolaylığı ile mağazadan satın alma niyeti değişkenleri arasında pozitif yönde doğrusal anlamlı bir ilişki vardır.

Aşağıdaki şekilde öngörülen araştırma modeli verilmiştir (AR-algılanan risk, AÇ- algılanan çaba, AAK- algılanan arama kolaylığı, Dİ-dokunma ihtiyacı, MSN-mağazadan satın alma niyeti);

Dokunma ihtiyacının algılan fiyat riski ve algılanan çaba değişkenlerinin mağazadan satın alma niyeti üzerindeki negatif etkisini ılımlaştırıcı bir etkisi söz konusudur.

H₅: Dokunma ihtiyacının algılanan fiyat riski ile mağazadan satın alma davranışı arasındaki ilişkiyi ılımlaştırıcı etkisi vardır.

H₆: Dokunma ihtiyacının algılanan çaba ile mağazadan satın alma davranışı arasındaki ilişkiyi ılımlaştırıcı etkisi vardır.

4. Bulgular ve Tartışma

Katılımcılara bir ürünü satın almadan önce internet üzerinden fiyat karşılaştırması yapıyor musunuz sorusu yöneltilmiş ve katılımcıların %73'ü (ayrıca %17,1 bazen) fiyat karşılaştırması yaptıklarını belirtmişlerdir. Katılımcılara mağazada buldukları sürede hangi ürünler için fiyat karşılaştırması yaptıkları sorusu yöneltilmiştir. %7'si hiç fiyat karşılaştırması yapmadıklarını belirtirken, %93'ü bazı ürünlerde (Teknolojik, elektronik, giyim vb.) fiyat karşılaştırması yapma ihtiyacı hissettiklerini belirtmişlerdir. Bu soruları takiben, doğrudan mağazadan ve doğrudan internetten hangi ürünleri satın aldıkları açık uçlu soru olarak yöneltilmiştir. Doğrudan mağazadan en çok satın aldıkları ürün olarak (%41) giyim, (%13) gıda ve (%13) parfüm olarak belirtmişlerdir. Doğrudan internet üzerinden satın aldıkları ürünler olarak da sırasıyla (%17) giyim, (%13) teknolojik ürünler (cep telefonu, bilgisayar vs.), (%12) elektronik ürünlerdir. Katılımcıların %11'i hiçbir ürünü internetten satın almadığını belirtmiştir. Katılımcıların %63'ü mağazadan satın alacaklarını belirtmişlerdir.

Değişkenler güvenilirlik analizine tabi tutulmuş ve aşağıdaki tabloda yer alan sonuçlar elde edilmiştir.

Değişkenler arası ilişkileri belirlemek amacıyla veriler hiyerarşik regresyon analizine tabi tutulmuştur.

Değişkenler arası ilişkilerin incelenmesi amacı ile korelasyon analizi yapılmıştır. Analiz sonuçları tablo 1'de verilmektedir.

Tablo 1. Değişkenler Arası Korelasyonlar

	MSN	AR	AÇ	AAK	Dİ
MSN	1.000				
AR	-.412*	1.000			
AÇ	-.343*	.414*	1.000		
AAK	.278*	-.076	.030	1.000	
Dİ	.476*	-.343*	-.271*	.028	1.000

*p<0,001

Korelasyon analizi sonuçlarına göre tüm değişkenler arasında anlamlı ($p<0.001$) bir ilişki mevcuttur. Dokunma ihtiyacı ile algılanan risk ($r = -0.343$) ve algılanan çaba ($r = -0.343$) arasında negatif yönlü anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Dokunma ihtiyacı arttıkça algılanan risk ve algılanan çabanın azalmakta olduğunu söylemek mümkündür ancak bir model olarak etkilerine bakmak için hiyerarşik regresyon analizinden faydalanılacaktır.

Tablo 2. Hiyerarşik Regresyon Analizi Sonuçları

	B	t	F _{değişim}	Df	R ²	R ² değişimi
Bağımlı Değişken						
Mağazadan Satın Alma Niyeti						
Model 1:						
Algılanan Risk	-.412	-7.516	56.492*	1	0.412 ^a	0.169
Model 2:						
Algılanan Risk	-0.301	-5.248				
Algılanan Efor	-0.225	-3.941	16.509*	2	0.508 ^b	0.089
Algılanan Arama Kolaylığı	0.232	4.438				
Model 3:						
Algılanan Risk	-0.202	-3.682				
Algılanan Efor	-0.170	-3.170				
Algılanan Arama Kolaylığı	0.227	4.706	46.783*	1	0.605 ^c	0.108
Dokunma İhtiyacı	0.354	6.840				

*p<0,001

Tablo 2'ye bakıldığında birinci modelde algılanan risk değişkeni yer alırken ikinci modelde algılanan risk, algılanan çaba ve algılanan arama kolaylığı değişkenleri modele birlikte dahil edilmiştir. Son olarak üçüncü modelde dokunma ihtiyacı değişkeni eklenerek basamaklı analiz gerçekleştirilmiştir. Bütün modeller $p<0.001$ düzeyinde anlamlı bulunmuştur. İlk modelde algılanan risk mağazadan satın alma niyeti varyansındaki değişimlerin %41'ini açıklamaktadır. Algılanan risk satın alma niyetini negatif yönde (B: -.412, $p<0.001$) anlamlı olarak etkilemektedir. Yani algılanan risk arttıkça mağazadan satın alma niyeti düşmektedir. İkinci modelde modele dahil edilen algılanan çaba ve algılanan arama kolaylığı değişkenleri ile mağazadan satın alma niyeti varyansındaki değişimlerin toplamda %51'i açıklanmaktadır (R²change: .089). 2. ikinci modelde algılanan risk (B: -.301, $p<0.001$) negatif yönde ancak ilk modele göre azalan bir etkiye, algılanan efor (B: -.225, $p<0.001$) negatif yönde ve anlamlı bir etkiye ve algılanan arama kolaylığı (B: .232, $p<0.001$) pozitif yönde bir etkiye sahiptir. Modele eklenen algılanan çaba ve algılanan arama kolaylığı değişkenlerinin algılanan riskin negatif etkisini ılımlaştırdığını söylemek mümkündür.

Üçüncü modelin mağazadan satın alma davranışı varyansında meydana gelen değişimlerin yaklaşık olarak %61'ini (R2change: .108) açıkladığı görülmektedir. Dokunma ihtiyacının modele eklenmesi ile açıklanan varyans yüzdesi değişimi %11 olmuştur. Dokunma ihtiyacının mağazadan satın alma niyeti üzerindeki etkisi ise B: .354 ($p < 0.001$) düzeyindedir. Son modelde algılanan risk (B: -.202, $p < 0.001$) negatif yönde ilk iki modele göre azalan bir etkiye, algılanan efor (B: -.170, $p < 0.001$) negatif yönde ve anlamlı bir etkiye, algılanan arama kolaylığı (B: .227, $p < 0.001$) pozitif yönde bir etkiye sahiptir. Dokunma ihtiyacı İki modelin de mağazadan satın alma davranışının yordanmasında anlamlı ($p = 0,000$) katkılarının olduğunu söylemek mümkündür (Alpar, 2018, 455). Dokunma ihtiyacı mağazadan satın alma niyeti ile etkileşimlerinde algılanan risk ve algılanan çabanın negatif etkilerini azaltıcı yani ılımlaştırıcı bir etkiye sahiptir.

Dokunma ihtiyacının cinsiyet değişkeni açısından farklılık gösterip göstermediğini kıyaslamak için bağımsız örneklem t testi yapılmıştır. Analiz sonuçlarına göre, erkekler ($M=4.07$, $SD=0.90$) ve kadınlardan ($M=3.95$, $SD=0.74$; $t(290)=1.30$, $p=.20$) elde edilen puanlar arasında anlamlı bir fark gözlemlenmemiştir. Bu sonuçlara göre, kadınlar ve erkekler için dokunma ihtiyacı açısından anlamlı bir farklılık olmadığını söylemek mümkündür. Algılanan satın alma çabasının cinsiyet açısından farklılık gösterip göstermediğini kıyaslama açısından da bağımsız örneklem t testi yapılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre kadın ve erkekler arasında algılanan satın alma çabasında anlamlı bir farklılık ($p= 0.51$) olmadığı görülmüştür ($M_{kadın}=2.90$ $SD=0.99$; $M_{erkek}=2.77$, $SD=0.95$).

5. Sonuç, Öneriler ve Kısıtlar

Yapılan araştırma sonucunda katılımcıların %90'ının mağazada buldukları sürede fiyat karşılaştırması yapma ihtiyacı duydukları gözlemlenmiştir. Araştırmalar İnternet temelli tüketimin giderek arttığını (King, Sen ve Xia, 2004, 103; Beckers, Cardenas ve Verhetsel, 2018, 33) ve tüketiciler internetin fiyat karşılaştırması ve farklı ürün seçenekleri sunması gibi avantajları sunduğunu (Peterson ve Merino, 2003, 99) göstermektedir. Bununla birlikte yüksek fiyat riski olduğu için tüketiciler mağazaya yönelmemeyi tercih edebilmektedirler (Bhatnagar ve Ratchford, 2004, 42). Çalışma sonucunda algılanan fiyat riski ve algılanan çaba mağazadan satın alma davranışını olumsuz etkilerken, dokunma ihtiyacı değişkeni bu etkileri ılımlaştırıcı bir etkiye sahip olmanın yanında mağazadan satın alma niyetini olumlu yönde etkileyen bir etkiye sahip olduğu gözlemlenmiştir. Daha açık bir ifadeyle, bireyler gelişen teknolojiye, bilgi arama (fiyat karşılaştırması yapma gibi) amacıyla kullanma yönünde adaptasyon sağlarken, yüksek dokunma ihtiyacının bir sonucu olarak internet üzerinden daha uygun bir fiyata ürün bulsalar dahi, mağazadan satın almayı tercih etmektedirler. Mağaza içerisindeyken tüketicilerin internetten fiyat karşılaştırması yapabilme kolaylığı da (algılanan arama kolaylığı değişkeni ile ölçülmüştür) mağazadan satın alma niyetini olumlu yönde etkilemektedir.

Araştırma sonuçlarında dokunma ihtiyacı değişkeni için cinsiyet açısından bir farklılık gözlemlenmemiştir. Firmaların hedef kitleleri kadın ya da erkek olması fark etmeksizin tutundurma çabalarında dokunma ihtiyacını göz önünde bulundurmaları gerektiğini söylemek mümkündür.

Araştırma Mersin ilinde ikamet eden kişiler arasında, çoğunlukla üniversite öğrencilerinden oluşan bir örneklem ile gerçekleştirilmiştir. Bu durum çalışmanın kısıtlarından birini oluşturmaktadır. Bununla birlikte, araştırmanın cep telefonu gibi sık satın alınmayan ve görece pahalı bir ürün örneği üzerinden gerçekleştirilmesi, tüketiciler açısından daha fazla maliyete neden olması yönünden, satın alım tercihlerini etkilemesi olası olduğundan, diğer bir kısıtı oluşturmaktadır. Katılımcılara doğrudan internet üzerinden (mağazada görmeye ihtiyaç duymaksızın) satın aldıkları ürün sorulmuş ve en çok giyim ürünleri aldıkları sonucuna ulaşılmıştır. Gelecek çalışmalar giyim ürünleri üzerinden araştırmalarını genişletmenin yanı sıra neden giyim ürünleri olduğunu da ayrıca araştırma konusu yapılabilir.

Araştırma verileri pandemi öncesinde toplanmış verilerdir. Pandemi sonrasında yeniden dokunma ihtiyacı konusunda bir çalışmanın yapılması salgın hastalık dönemlerinde bu ihtiyacın mağazadan satın alma niyeti üzerinde nasıl bir etkisi olduğunu tespit etme olanağı sağlayacaktır. Bununla birlikte online alışverişe ilişkin risk azaltan unsurların (koşulsuz iade garantisi, uzun deneme süreci, numune gönderimi vs.) bulunduğu durumda mağazadan veya elektronik ortamda satın almaya ne gibi etkisinin olacağı ve bu etkileşimde dokunma ihtiyacının rolüne ilişkin çalışmalar yapılması literatüre önemli ölçüde katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Alba, J., Lynch, J., Weitz, B., Janiszewski, C., Lutz, R., Sawyer, A., & Wood, S. (1997). Interactive home shopping: consumer, retailer, and manufacturer incentives to participate in electronic marketplaces. *The Journal of Marketing*, 38-53.
- Alpar, R. (2018). Uygulamalı istatistik ve geçerlik-güvenirlik: spor, sağlık ve eğitim bilimlerinden örneklerle. 5. Baskı, Detay Yayıncılık, Ankara.
- Beckers, J., Cárdenas, I., & Verhetsel, A. (2018). Identifying the geography of online shopping adoption in Belgium. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 45, 33-41.
- Bhatnagar, A., & Ratchford, B. T. (2004). A model of retail format competition for non-durable goods. *International Journal of Research in Marketing*, 21(1), 39-59.
- Bleier, A., Harmeling, C. M., & Palmatier, R. W. (2018). Creating Effective Online Customer Experiences. *Journal of Marketing*, 0022242918809930.
- Chen, Y. C., Shang, R. A., & Kao, C. Y. (2009). The effects of information overload on consumers' subjective state towards buying decision in the internet shopping environment. *Electronic Commerce Research and Applications*, 8(1), 48-58.
- Cho, S., & Workman, J. (2011). Gender, fashion innovativeness and opinion leadership, and need for touch: Effects on multi-channel choice and touch/non-touch preference in clothing shopping. *Journal of Fashion Marketing and Management: An International Journal*, 15(3), 363-382.
- Citrin, A. V., Stem Jr, D. E., Spangenberg, E. R., & Clark, M. J. (2003). Consumer need for tactile input: An internet retailing challenge. *Journal of Business Research*, 56(11), 915-922.
- De Canio, F., & Fuentes-Blasco, M. (2021). I need to touch it to buy it! How haptic information influences consumer shopping behavior across channels. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 61, 102569.
- Flavián, C., Gurrea, R., & Orús, C. (2017). The influence of online product presentation videos on persuasion and purchase channel preference: The role of imagery fluency and need for touch. *Telematics and Informatics*, 34(8), 1544-1556.
- Forman, C., Ghose, A., & Goldfarb, A. (2009). Competition between local and electronic markets: How the benefit of buying online depends on where you live. *Management Science*, 55(1), 47-57.
- Gefen, D., Karahanna, E., & Straub, D. W. (2003). Trust and TAM in online shopping: an integrated model. *MIS Quarterly*, 27(1), 51-90.
- González-Benito, Ó., Martos-Partal, M., & San Martín, S. (2015). Brands as substitutes for the need for touch in online shopping. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 27, 121-125.
- Huang, W. Y., Schrank, H., & Dubinsky, A. J. (2004). Effect of brand name on consumers' risk perceptions of online shopping. *Journal of Consumer Behaviour: An International Research Review*, 4(1), 40-50.
- King, R. C., Sen, R., & Xia, M. (2004). Impact of web-based e-commerce on channel strategy in retailing. *International Journal of Electronic Commerce*, 8(3), 103-130.
- Kotler, F. (2017). Pazarlama 4.0: Gelenekselden Dijitale Geçiş. Özata N.(Çev.) İstanbul: Optimist Yayınları.
- Lee, S. H., Workman, J. E., & Jung, K. (2017). The influence of need for touch and gender on Internet shopping attitudes among Korean consumers. *International Journal of Fashion Design, Technology and Education*, 10(2), 230-239.
- Li, N., & Zhang, P. (2002). Consumer online shopping attitudes and behavior: An assessment of research. *AMCIS 2002 Proceedings*, 74.
- Liberman, N., Trope, Y., & Wakslak, C. (2007). Construal level theory and consumer behavior. *Journal of Consumer Psychology*, 17(2), 113-117.

- Lynch Jr, J. G., & Ariely, D. (2000). Wine online: Search costs affect competition on price, quality, and distribution. *Marketing Science*, 19(1), 83-103.
- Manzano, R., Gavilan, D., Ferran, M., Avello, M., & Abril, C. (2016). Autotelic and instrumental need for touch: Searching for and purchasing apparel online. *International Journal of Economics & Management Sciences*, 5(2):322.
- McCabe, D. B., & Nowlis, S. M. (2003). The effect of examining actual products or product descriptions on consumer preference. *Journal of Consumer Psychology*, 13(4), 431-439.
- Peck, J., & Childers, T. L. (2003). Individual differences in haptic information processing: The “need for touch” scale. *Journal of Consumer Research*, 30(3), 430-442.
- Peck, J., & Wiggins, J. (2006). It just feels good: Customers' affective response to touch and its influence on persuasion. *Journal of Marketing*, 70(4), 56-69.
- Peterson, R. A., & Merino, M. C. (2003). Consumer information search behavior and the Internet. *Psychology & Marketing*, 20(2), 99-121.
- Pino, G., Amatulli, C., Natarajan, R., De Angelis, M., Peluso, A. M., & Guido, G. (2020). Product touch in the real and digital world: How do consumers react?. *Journal of Business Research*, 112, 492-501.
- Rose, S., Hair, N., & Clark, M. (2011). Online customer experience: A review of the business-to-consumer online purchase context. *International Journal of Management Reviews*, 13(1), 24-39.
- Singh, S., & Swait, J. (2017). Channels for search and purchase: Does mobile Internet matter?. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 39, 123-134.
- Soars, B. (2009). Driving sales through shoppers' sense of sound, sight, smell and touch. *International Journal of Retail & Distribution Management*, 37(3), 286-298.
- Spence, C., & Gallace, A. (2011). Multisensory design: Reaching out to touch the consumer. *Psychology & Marketing*, 28(3), 267-308.
- Srinivas, B., Ramesh, G., & Sriramoju, S. B. (2018). An Overview of Classification Rule and Association Rule Mining. *International Journal of Scientific Research in Computer Science, Engineering and Information Technology*, 3(1), 643-650.
- Tang, Y. C., Hsieh, Y. C., & Chiu, H. C. (2017). Purchase decision: does too much choice leave us unhappy?. *European Journal of Marketing*, 51(7/8), 1248-1265.
- Vrána, J., & Mokrý, S. (2020, November). The “Need For Touch” And Czech Generation Y. In European Scientific Conference of Doctoral Students (p. 211).
- Workman, J. E. (2010). Fashion consumer groups, gender, and need for touch. *Clothing and Textiles Research Journal*, 28(2), 126-139.
- Yeşilkuş, F. (2020). Tüketici Karar Verme Tarzlarının E-Müşteri Algıları Üzerindeki Etkisi. *Journal of Academic Value Studies*, 6(2), 136-151.

Elektronik Kaynaklar

<https://data.oecd.org/ict/internet-access.html>, e.t. 04.02.2019

<https://home.kpmg/tr/tr/home/gorusler/2017/07/2017-kuresel-internet-tuketicileri-arastirmasi.html>, e.t. 05.02.2019

Özel Güvenlik Personellerinin Covid-19 Kaygı Düzeylerinin Covid-19 Geçmişlerine ve Demografik Özelliklerine Göre İncelenmesi*

Investigation of The Covid-19 Anxiety Levels of Private Security Guards According to Their Covid-19 Background and Demographic Characteristics

Ömer Faruk Coşkun**¹

Ali Bedir¹

¹Antakya Vocational School, Hatay Mustafa Kemal University, Hatay, Turkey

Received: 12.06.2021

Accepted: 30.07.2021

This article was checked by *intihal.net*

Öz

Bu çalışmanın amacı; özel güvenlik personellerinin Covid-19 kaygı düzeyinin Covid-19 geçmişlerine ve demografik özelliklerine göre farklılaşıp farklılaşmadığını tespit etmektir. Bu amaç doğrultusunda, Hatay ilinde aktif olarak görev yapan özel güvenlik personelleri araştırmanın evreni olarak belirlenmiş olup, 125 özel güvenlik personelinden çevrimiçi anket tekniği kullanılarak veriler toplanmıştır.

Bu çalışmada, Covid-19 kaygı düzeyinde cinsiyete, medeni duruma ve daha önce kişiye Covid-19 tanısı konulup konulmadığına göre anlamlı bir farklılık olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Araştırma sonuçları kadın özel güvenlik personellerinin Covid-19 kaygı düzeyinin erkek özel güvenlik personellerine göre daha yüksek olduğunu göstermektedir. Ayrıca analiz sonuçlarında, evli özel güvenlik personellerinin Covid-19 kaygı düzeyinin bekâr özel güvenlik personellerine göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Bununla birlikte araştırma sonuçları daha önce kendisine Covid-19 tanısı konan özel güvenlik personellerinin daha önce kendisine Covid-19 tanısı konmayan özel güvenlik personellerine göre Covid-19 kaygı düzeyinin daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Diğer taraftan özel güvenlik personellerinin daha önce Covid-19 testi yaptırmamasına, daha önce bir tanıdığına veya yakınına Covid-19 tanısı konulup konulmamasına ve daha önce bir tanıdığını veya yakınına Covid-19 nedeni ile kaybedip kaybetmemesine göre Covid-19 kaygı düzeylerinde anlamlı bir farklılık olmadığı tespit edilmiştir. Bu çalışmanın özel güvenlik personellerinin Covid-19 kaygı düzeyini inceleyen ilk araştırma olması, çalışmaya özgünlük kazandırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Covid-19, Kaygı, Korku, Özel Güvenlik, Covid-19 Geçmişi

Abstract

The aim of this study; it is to determine whether the Covid-19 anxiety level of private security guards differs according to their Covid-19 background and demographic characteristics. For this purpose, private security guards who work actively in the province of Hatay were determined as the universe of the research and data were collected from 125 guards by online survey technique.

In this study, it was concluded that there is a significant difference in the level of Covid-19 anxiety according to gender, marital status and whether the person has been diagnosed with Covid-19 before. The results of the research show that the Covid-19 anxiety level of females are higher than males. Besides, the analysis results show that married guards have a higher Covid-19 anxiety level than single guards. In addition, the results of the research reveal that the level of Covid-19 anxiety is higher for guards who have been diagnosed with Covid-19, compared to guards who have not been. On the other hand, it has been determined that there is no significant difference in Covid-19 anxiety levels, depending on whether guards have had a Covid-19 test, their relative has been diagnosed with Covid-19, and they have lost a relative due to Covid-19. This study is the first to examine the Covid-19 anxiety level of private security guards. This gives originality to this study.

Keywords: Covid-19, Anxiety, Fear, Private Security, Covid-19 Background

Coşkun, Ö.F. & Bedir, A. (2021). "Özel Güvenlik Personellerinin Covid-19 Kaygı Düzeylerinin Covid-19 Geçmişlerine ve Demografik Özelliklerine Göre İncelenmesi", *Journal of Academic Value Studies*, 7(2), 146-156 (<http://dx.doi.org/10.29228/jav.51751>).

*Bu çalışma 2. Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Kongresi'nde sunulan "Özel Güvenlik Personellerinin Covid-19 Kaygı Düzeylerinin Covid-19 Geçmişlerine ve Demografik Özelliklerine Göre İncelenmesi" başlıklı özet bildirinin genişletilmiş halidir.

**E-mail address: farukcosk@gmail.com (Corresponding author)

1. Giriş

2019 yılının sonlarında Çin'in Wuhan şehrinde ortaya çıkarak tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 pandemisi, 2020 yılı itibari ile dünyanın en önemli gündem maddesi haline gelmiştir. 31.05.2021 tarihi itibari ile Dünya Sağlık Örgütü tarafından vaka sayısının 170.000.000 ve vefat sayısının 3.500.000 üzerinde olduğu ifade edilmektedir (WHO, 2021). Türkiye'de ise Sağlık Bakanlığının açıkladığı verilere göre, vaka sayısı 5.200.000'i vefat sayısı 47.500'ü geçmiştir (SB, 2021). Covid-19 pandemisi, toplumun her kesiminin hayatında sosyokültürel, teknolojik ve ekonomik olarak köklü değişimlere neden olmuştur. Bu değişimden en çok etkilenen alanların başında ise iş dünyası gelmektedir.

Bu dönemde iş dünyasında tüm çalışanlar Covid-19 pandemisinden az veya çok etkilenmiş olsa da bazı meslek grupları diğerlerine oranla çok daha büyük bir risk ve tehlike altında çalışmakla birlikte Covid-19 pandemisinin neden olduğu değişimden fiziksel ve psikolojik olarak daha fazla etkilenmektedir. Bu meslek gruplarının başında ise özel güvenlik personelleri gelmektedir. İngiltere Ulusal İstatistik Ofisinin 9 Mart-25 Mayıs arasında Covid-19 nedeni ile hayatını kaybeden bireyler üzerinde İngiltere'de ve Galler'de yapmış olduğu çalışma sonuçları bu durumu gözler önüne sermektedir. Bu çalışmada, İngiltere'de güvenlik personellerinin hastalığa karşı en savunmasız grup olduğu ve hastalık nedeni ile tüm meslekler arasında en yüksek ölüm oranının (her 100.000 erkekten 74'ü) özel güvenlik görevlilerinde olduğu belirtilmektedir (Sabah, 2021). Bu örnekte görüldüğü üzere özel güvenlik personelleri, hastalığa yakalanmış veya taşıyıcı olma ihtimali yüksek bireyler ile sürekli fiziksel iletişim halinde çalıştıkları için toplumun diğer kesimlerine kıyasla daha fazla risk ve tehlike altındadır. Bu riskli ve tehlikeli çalışma ortamı özel güvenlik personellerinin stres ve kaygı yaşama potansiyelini arttırmaktadır. Aynı zamanda özel güvenlik personelleri Covid-19 pandemisi sürecinde farklı nedenler ile psikolojik olarak yıpranmaktadır. Bu yıpranma kimi zaman turizm sektöründe olduğu gibi işlerini kaybetme korkusundan, kimi zamanda sağlık sektöründe olduğu gibi sorumluluklarının artmasından kaynaklanmaktadır (Uçkun ve Uçkun, 2020: 191).

Çalışanların hastalığa yakalanma korkusu, sağlık kuruluşlarının kapasite yetersizliği dolayısı ile tedavi olamama korkusu ve hastalığı aile ve çevresine bulaştırma endişesi kaynaklı olarak ortaya çıkan Covid-19 kaygısının tüm çalışanlarda olduğu gibi özel güvenlik personelleri üzerinde de farklı psikolojik etkileri olabilmektedir. Diğer taraftan Covid-19 kaygısı nedeni ile özel güvenlik personelleri ellerinden gelenin en iyisini yapmak için motivasyona sahip olmadığı için iş performanslarında yaşanan düşüş örgütlerde çok büyük maliyetlere yol açabilmektedir. Ayrıca Covid-19 kaygısının tetikleyeceği olumsuz durumlar, özel güvenlik hizmetinin etkin ve verimli şekilde sunulmasında ciddi bir tehlike olarak karşımıza çıkabilmektedir.

Çalışanların Covid-19 kaygı düzeyini tespit etmek için özellikle sağlık hizmetlerinde görev yapan bireylere yönelik geçmiş dönemde birçok çalışma (Dinibutun, 2020; Yüncü ve Yılan, 2020; Akalın ve Modanlıoğlu, 2021; Arpacıoğlu vd., 2021) yapılmış olmasına rağmen sağlık çalışanları kadar risk ve stres altında görevlerini yürüten özel güvenlik personellerine yönelik alan yazında bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışmanın bu boşluğu doldurarak Covid-19 pandemisi sürecinde özel güvenlik personellerinin Covid-19 kaygı düzeyinin hangi seviyede olduğunun ortaya konmasına yardımcı olacağı düşünülmektedir. Diğer taraftan sağlık çalışanları dışında farklı bir meslek grubunda yapılan bu çalışmanın Covid-19 kaygısına yönelik sonuçların genelleştirilmesine katkıda bulunması beklenmektedir. Bu çalışmanın özel güvenlik personellerinin Covid-19 kaygı düzeyini inceleyen ilk araştırma olması, çalışmaya özgünlük kazandırmaktadır.

2. Kavramsal Çerçeve

"Genellikle kötü bir şey olacakmış düşüncesiyle ortaya çıkan ve sebebi bilinmeyen gerginlik duygusu" olarak tanımlanan kaygı (TDK, 2021), Covid-19 pandemisi süreci ile birlikte günümüzde artık daha sık karşılaşılan bir kavramdır. Bireylerin enfekte olma, sağlık kurumlarının yetersizliği nedeni ile tedavi olamama ve çevresindeki insanlara hastalığı bulaştırma gibi korkularından kaynaklanan Covid-19 kaygısı salgın döneminde insanlar üzerinde önemli psikolojik etkilere neden olmaktadır. (Altun, 2020: 313). Yapılan çalışmalar Covid-19 kaygısının depresyon, anksiyete, panik atak ve travma sonrası stres bozukluğu (Ho vd., 2020) gibi rahatsızlıklara yol açarak insanların ruh sağlığını olumsuz olarak etkilediğini göstermektedir (Ahmed vd., 2020; Moccia vd., 2020; Wang vd., 2020). Birçok araştırma çalışanların Covid-19 kaygısındaki artışın tükenmişlik düzeylerini arttıracaklarını ortaya koymaktadır. Akbaba ve Bulut (2021) tarafından muhasebe meslek mensuplarının Covid-19 pandemisi sürecinde tükenmişlik düzeylerini belirlemeye yönelik yapılan araştırmada,

çalışanların Covid-19 pandemisi sürecinde tükenmişlik düzeylerinin yüksek olduğu tespit edilmiştir. Arpacioğlu vd., (2021) tarafından sağlık çalışanlarının Covid-19 kaygısı ile tükenmişlik düzeyleri arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmada, tükenmişlik ile Covid-19 kaygısı arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Covid-19 kaygısı insan odaklı mesleklerde daha fazla karşılaşılan ve iş nedeni ile insanlar ile çok fazla fiziksel iletişimde olan bireylerde daha sık görülen bir durumdur (Akbaba ve Bulut, 2021: 38). Hastaneler, eğitim kurumları, turizm işletmeleri, terminaller ve hava limanları gibi birçok farklı sektörde görev alan özel güvenlik personelleri de insan odaklı şekilde toplumsal yaşamın tam merkezinde çalışmaktadır (Uçkun ve Uçkun, 2020: 190). Özel güvenlik personellerinin bağlı oldukları 5188 sayılı Kanunda yer alan görev ve sorumlulukları incelendiğinde, iş sorumluluklarının yüksek olduğu görülmektedir (Ersezgin ve Tok, 2018: 19-20). Çalışma ortamı ve şartları gereği zaten stresli ve riskli bir durumda görevlerini yürüten özel güvenlik personellerinin Covid-19 pandemisi sürecinde görev ve sorumlulukları her geçen gün daha fazla genişletilmektedir. Özel güvenlik personelleri görev aldıkları kurumların güvenliğini sağlamanın yanında Covid-19 tedbirlerinin sağlıklı şekilde uygulanması konusunda aktif rol oynamaktadır. Covid-19 pandemisi sürecinde kendilerine hastalığın bulaşmasına yönelik kaygılarının yanında kimi zaman tedbirlere uymayan veya direnç gösteren insanların fiziki ve psikolojik saldırılarına (Sputniknews, 2020; Cnnturk, 2020) maruz kalmaları özel güvenlik personellerinin psikolojilerini yıpratmaktadır. Bu nedenle özel güvenlik personellerinin çalışma şartları ve çalışma ortamı göz önünde bulundurulduğunda, bu çalışanların Covid-19 kaygı düzeyinde artış olma ihtimali bulunmaktadır.

Bu bağlamda, özel güvenlik personellerinin Covid-19 kaygı düzeylerini etkileyen unsurların neler olduğunu belirlemek, hem bireylerin psikolojik ve fizyolojik sağlıklarının korunması hem de olumlu bir örgüt ikliminin oluşturulması için büyük önem arz etmektedir. Bu nedenle “Covid-19 kaygısını etkileyen demografik özellikler nelerdir?” ve “Covid-19 kaygısını bireylerin Covid-19 geçmişleri nasıl şekillendirmektedir?” soruları cevaplanması gereken iki önemli soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sorulara cevap bulmak amacı ile özel güvenlik personellerinin Covid-19 kaygı düzeylerinin Covid-19 geçmişlerine ve demografik özelliklerine göre farklılaşp farklılaşmadığını tespit etmek için aşağıda yer alan hipotezler oluşturulmuştur.

H1. Özel güvenlik personellerinin Covid-19 kaygı düzeyi cinsiyete göre farklılaşmaktadır.

H2. Özel güvenlik personellerinin Covid-19 kaygı düzeyi medeni duruma göre farklılaşmaktadır.

H3. Özel güvenlik personellerinin Covid-19 kaygı düzeyi daha önce Covid-19 testi yaptırıp yaptırmadığına göre farklılaşmaktadır

H4. Özel güvenlik personellerinin Covid-19 kaygı düzeyi daha önce kendilerine Covid-19 tanısı konup konmadığına göre farklılaşmaktadır.

H5. Özel güvenlik personellerinin Covid-19 kaygı düzeyi yakınlarına veya tanıdıklarına Covid-19 tanısı konup konmadığına göre farklılaşmaktadır.

H6. Özel güvenlik personellerinin Covid-19 kaygı düzeyi yakınlarını veya tanıdıklarını Covid-19 nedeni ile kaybedip kaybetmediklerine göre farklılaşmaktadır.

3. Yöntem

Bu araştırmanın amacı; Covid-19 pandemisi sürecinde yüksek risk ve tehlike altında çalışan meslek gruplarından biri olan özel güvenlik personellerinin Covid-19 kaygı düzeyinin Covid-19 geçmişlerine ve demografik özelliklerine göre farklılaşp farklılaşmadığını tespit etmektir. Bu amaç doğrultusunda, Hatay ilinde aktif olarak görev yapan özel güvenlik personelleri araştırmanın evreni olarak belirlenmiştir. Kolayda örneklem yöntemi ile seçilen 125 kişi araştırmanın örneklemini oluşturmaktadır.

Araştırmada veri toplama yöntemi olarak çevrimiçi anket tekniği kullanılmış olup, uygulama katılımcılarına anket formları yazışma uygulamaları ve elektronik posta yolu ile ulaştırılmıştır. Katılımcılardan gönüllülük esasına uygun olarak anket formlarını içtenlikle doldurmaları istenmiştir. Anket formu; giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, araştırmanın amacı, kapsamı, niteliği ile ilgili bilgi metni yer almaktadır. Birinci bölümde, “cinsiyet” ve “medeni durum” olmak üzere kişisel bilgilere yönelik kapalı uçlu sorular ile “Covid-19 testi yaptırdınız mı?”, “Covid-19 tanısı daha önce size kondu mu?”, “Covid-19 tanısı konan bir tanıdığınız/yakınınız oldu mu?” ve “Covid-19 nedeni ile bir yakınınızı/tanıdığınızı kaybettiniz mi?” şeklinde

ifadelerin yer aldığı Covid-19 geçmişlerine yönelik “Evet” veya “Hayır” olarak cevaplanan sorular bulunmaktadır. İkinci bölümde ise, Ahorsu vd. (2020) tarafından geliştirilen ve Ladikli vd. (2020) tarafından Türkçe güvenilirlik ve geçerlilik çalışması yapılan “Covid-19 Korku Ölçeği” yer almaktadır. “Covid-19 Korku Ölçeği” katılımcıların Covid-19 kaygısını ölçmek amacı ile 7 ifadeden oluşmaktadır. Bu ölçek; “kesinlikle katılmıyorum”, “katılmıyorum”, “ne katılıyorum ne katılmıyorum”, “katılmıyorum” ve “kesinlikle katılıyorum” olmak üzere 5’li likert şeklinde derecelendirilmektedir.

Covid-19 Korku Ölçeğinin geçerliliğini ve güvenilirliğini değerlendirmek amacı ile Cornbach Alfa değeri hesaplanmış faktör analizi yapılmıştır. Covid-19 Korku Ölçeğinin Kaiser-Meyer-Olkin değeri= 0,891 ve Bartlett Testi değeri= 629,90 ($p < .001$) olarak tespit edilmiştir. KMO değeri 0,80’den büyük olduğu için örneklemden elde edilen veriler yeterlidir. Bartlett Testi sonucu 0.05 den küçük olduğu için ölçekteki ifadeler arasındaki ilişki faktör analizi için uygundur. Ayrıca ölçekteki ifadeler tek faktör altında toplanmakta olup, toplam varyansın % 68,72’ini açıklamaktadır. Covid-19 Korku Ölçeğinde yer alan 7 ifadenin faktör yükleri Tablo 1’de gösterilmektedir.

Özel güvenlik personellerinin Covid-19 kaygı düzeyini belirlemeye yönelik olarak kullanılan Covid-19 Korku Ölçeğinin iç tutarlılığını belirlemek için Cronbach's Alfa testi yapılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, ifadelerin birbirleri ile uyumlu ($\alpha = 0,922$) oldukları görülmektedir (Tablo 1). Ölçekte yer alan ifadelerin teker teker silinmesi sonucunda hesaplanan Cronbach Alfa değerleri, ölçeğin tamamı için hesaplanan değerden küçük, aynı zamanda ölçekteki ifadelerin hepsinin ifade toplam korelasyon kritik değeri 0,30’dan büyüktür. Bu sonuçlar, Covid-19 Korku Ölçeğinin çok güvenilir olduğunu göstermektedir (Nakip, 2013: 205).

Tablo 1. Geçerlilik ve Güvenirlik Analizleri Sonuçları

Ölçek	İfade No	N	Faktör Yüğü	Madde Toplam Korelasyonu	Cronbach's Alpha (Madde Silinirse)	Cronbach's Alfa Değeri
Covid-19 Kaygı Düzeyi	CK1	125	0,794	0,7298	0,9130	0,9220
	CK2	125	0,813	0,7499	0,9110	
	CK3	125	0,807	0,7259	0,9143	
	CK4	125	0,867	0,8123	0,9046	
	CK5	125	0,842	0,7794	0,9084	
	CK6	125	0,855	0,7856	0,9084	
	CK7	125	0,822	0,7438	0,9115	

4. Bulgular

Araştırmaya katılan özel güvenlik personellerinin cinsiyetlerine ve medeni durumlarına ilişkin bilgiler Tablo 2’de gösterilmektedir. Tablo 2’deki sonuçlara göre, araştırma katılımcılarının %32’sini oluşturan 40 kişi bekâr, araştırma katılımcılarının %68’ini oluşturan 85 kişi evlidir. Ayrıca 88 erkek özel güvenlik personeli toplam katılımcıların %70,40’ını, 37 kadın özel güvenlik personeli toplam katılımcıların %29,60’ını oluşturmaktadır.

Tablo 2. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Demografik Özellik	Sıklık	Yüzde	
Medeni Durum	Bekar	40	32,0
	Evli	85	68,0
Cinsiyet	Erkek	88	70,4
	Kadın	37	29,6
Toplam	125	100,0	

Araştırma katılımcılarının Covid-19 geçmişlerine yönelik sorulara vermiş oldukları cevaplar Tablo 3’de gösterilmektedir. Araştırma katılımcılarının %44,0’ü (55 kişi) daha önce Covid-19 testi yaptırmış, %56,0’sı (70 kişi) ise yaptırmamıştır. Daha önce kendisine Covid-19 tanısı konan katılımcı oranı %12,80 (16 kişi) iken, daha önce kendisine Covid-19 tanısı konmayan katılımcı oranı %87,20 (109 kişi)’dir. Araştırma katılımcılardan %88,0’inin (110 kişi) Covid-19 tanısı konan bir tanıdığı veya yakını varken, %12’sinin (15 kişi) Covid-19 tanısı konan bir tanıdığı veya yakını yoktur. Araştırma katılımcılarından Covid-19 nedeni ile bir yakınını veya tanıdığını kaybedenlerin oranı %58,40 (73 kişi) iken Covid-19 nedeni ile herhangi bir yakınını veya tanıdığını kaybetmeyenlerin oranı %41,60 (52 kişi)’dir.

Tablo 3. Katılımcıların Covid-19 Geçmişine İlişkin Bilgiler

Genel Bilgiler		Sıklık	Yüzde
Covid-19 testi yaptırdınız mı?	Evet	55	44,0
	Hayır	70	56,0
Covid-19 tanısı daha önce size kondu mu?	Evet	16	12,8
	Hayır	109	87,2
Covid-19 tanısı konan bir tanıdığınız/yakınınız oldu mu?	Evet	110	88,0
	Hayır	15	12,0
Covid-19 nedeni ile bir yakınınızı/tanıdığınızı kaybettiniz mi?	Evet	73	58,4
	Hayır	52	41,6
	Toplam	125	100,0

Araştırma katılımcılarının Covid-19 kaygı düzeyi ortalaması ve Covid-19 kaygı düzeyini belirlemeye yönelik kullanılan ölçekte yer alan 7 ifadenin ortalamaları Tablo 4’de gösterilmektedir. Covid-19 kaygı düzeyinin yorumlanması yapılırken; 1,00-1,79 arası çok düşük, 1,80-2,59 arası düşük, 2,60-3,39 arası orta, 3,40-4,19 arası yüksek ve 4,20-5,00 arası çok yüksek olarak dikkate alınmıştır (Özdamar, 2003: 32). Tablo 4’deki sonuçlar, araştırma katılımcılarının Covid-19 kaygı düzeyinin orta düzeyde (2,80) olduğunu ortaya koymaktadır. Bu sonuçlara göre, ölçekte yer alan ifadelerinin ortalamaları 2,05 ile 3,38 arasında değişiklik göstermektedir. Araştırma katılımcılarının vermiş olduğu cevaplara göre, CK2 nolu “Covid-19’u düşünmek beni rahatsız eder” en yüksek ortalamaya (3,38) sahip ifade iken, CK3 nolu “Covid-19’u düşündüğümde ellerim terler” en düşük ortalamaya (2,05) sahip ifadedir.

Tablo 4. Tanımlayıcı İstatistikler

İfade No	İfade	N	Ortalama	Std. Sapma
	Genel Covid-19 Kaygı Düzeyi	125	2,80	1,01
CK1	Covid-19’dan çok korkuyorum.	125	3,34	1,23
CK2	Covid-19’u düşünmek beni rahatsız eder.	125	3,38	1,27
CK3	Covid-19’u düşündüğümde ellerim terler.	125	2,05	1,00
CK4	Covid-19 yüzünden hayatımı kaybetmekten korkuyorum.	125	3,01	1,36

CK5	Sosyal medyada Covid-19 ile ilgili haberleri ve hikâyeleri izlediğimde gergin veya endişeli olurum.	125	3,21	1,36
CK6	Covid-19'a yakalanmaktan endişelendiğim için uyuyamıyorum.	125	2,14	1,07
CK7	Covid-19'a yakalandığımı düşündüğümde kalbim hızlanır veya çarpıntı yaşarım.	125	2,46	1,20

Covid-19 geçmişlerine ve demografik özelliklerine göre özel güvenlik personellerinin Covid-19 kaygı düzeyinde farklılaşma olup olmadığı "Bağımsız Gruplar T-Testi" ile incelenmiştir. "Bağımsız Gruplar T-Testi" analizi sonuçları Tablo 5'de gösterilmektedir.

Erkek özel güvenlik personellerinin Covid-19 kaygı düzeyi ile kadın özel güvenlik personellerinin Covid-19 kaygı düzeyi arasında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır ($t = -2,1278$, $p < 0,05$). Kadın özel güvenlik personellerinin Covid-19 kaygı düzeyi erkek özel güvenlik personellerine göre daha yüksektir. Bu sonuç, Covid-19 kaygı düzeyi üzerinde cinsiyetin orta düzeyde (Cohen $d = 0,384$) etkisi olduğunu göstermektedir. Bu durumda "Özel güvenlik personellerinin Covid-19 kaygı düzeyi cinsiyete göre farklılaşmaktadır" şeklinde oluşturulan H1 hipotezi kabul edilmiştir.

Bekâr özel güvenlik personellerinin Covid-19 kaygı düzeyi ile evli özel güvenlik personellerinin Covid-19 kaygı düzeyi arasında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır ($t = -2,1083$, $p < 0,05$). Evli özel güvenlik personellerinin Covid-19 kaygı düzeyi bekâr özel güvenlik personellerine göre daha yüksektir. Bu sonuç, Covid-19 kaygı düzeyi üzerinde medeni durumun orta düzeyde (Cohen $d = 0,380$) etkisi olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durumda "Özel güvenlik personellerinin Covid-19 kaygı düzeyi medeni duruma göre farklılaşmaktadır" şeklinde oluşturulan H2 hipotezi kabul edilmiştir.

Daha önce kendisine Covid-19 tanısı konan ve konmayan özel güvenlik personelleri arasında farklılık olup olmadığını belirlemeye yönelik sorulan "Covid-19 tanısı size daha önce kondu mu?" sorusuna "Evet" cevabı verenler ile "Hayır" cevabı verenler arasında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır ($t = 2,6747$, $p < 0,05$). Daha önce kendisine Covid-19 tanısı konan özel güvenlik personellerinin, daha önce kendisine Covid-19 tanısı konmayan özel güvenlik personellerine göre Covid-19 kaygı düzeyi daha yüksektir. Bu sonuca göre, daha önce bireye Covid-19 tanısı konulup konulmamasının Covid-19 kaygı düzeyi üzerinde orta düzeyde (Cohen $d = 0,482$) etkisi olduğu görülmektedir. Bu durumda "Özel güvenlik personellerinin Covid-19 kaygı düzeyi daha önce kendilerine Covid-19 tanısı konup konmadığına göre farklılaşmaktadır" şeklinde oluşturulan H4 hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 5. Bağımsız Gruplar T-Testi Analizi Sonuçları

	Kategori	N	Ortalama	Std. Sapma	t	sd	p	Cohen d																																		
Cinsiyet	Erkek	88	2,6753	1,0054	-2,1278	123	0,035*	0,384																																		
	Kadın	37	3,0888	0,9579					Medeni Durum	Bekar	40	2,5250	0,9317	-2,1083	123	0,037*	0,380	Evli	85	2,9261	1,0189	Covid-19 testi yaptırdınız mı?	Evet	55	2,8649	0,9446	0,6608	123	0,510		Hayır	70	2,7449	1,0551	Covid-19 tanısı daha önce size kondu mu?	Evet	16	3,4107	0,7093	2,6747	123	0,009**
Medeni Durum	Bekar	40	2,5250	0,9317	-2,1083	123	0,037*	0,380																																		
	Evli	85	2,9261	1,0189					Covid-19 testi yaptırdınız mı?	Evet	55	2,8649	0,9446	0,6608	123	0,510		Hayır	70	2,7449	1,0551	Covid-19 tanısı daha önce size kondu mu?	Evet	16	3,4107	0,7093	2,6747	123	0,009**	0,482	Hayır	109	2,7077	1,0138								
Covid-19 testi yaptırdınız mı?	Evet	55	2,8649	0,9446	0,6608	123	0,510																																			
	Hayır	70	2,7449	1,0551					Covid-19 tanısı daha önce size kondu mu?	Evet	16	3,4107	0,7093	2,6747	123	0,009**	0,482	Hayır	109	2,7077	1,0138																					
Covid-19 tanısı daha önce size kondu mu?	Evet	16	3,4107	0,7093	2,6747	123	0,009**	0,482																																		
	Hayır	109	2,7077	1,0138																																						

Covid-19 tanısı konan bir tanıdığınız/yakınıınız oldu mu?	Evet	110	2,7766	0,9870	-0,6334	123	0,528
	Hayır	15	2,9524	1,1602			
Covid-19 nedeni ile bir yakınınızı/tanıdığınızı kaybettiniz mi?	Evet	73	2,7847	0,9280	-0,1703	123	0,865
	Hayır	52	2,8159	1,1150			

* p<0,05 düzeyinde; ** p<0,01 düzeyinde anlamlıdır.

Tablo 5’de gösterilmekte olan analiz sonuçlarına göre; özel güvenlik personellerinin daha önce Covid-19 testi yaptırap yaptırmamaları, daha önce bir tanıdığına veya yakınına Covid-19 tanısı konulup konulmaması ve daha önce bir tanıdığını veya yakınına Covid-19 nedeni ile kaybedip kaybetmemesine göre Covid-19 kaygı düzeylerinde her hangi bir anlamlı farklılık olmadığı tespit edilmiştir. Bu sonuca göre; H3, H5 ve H6 hipotezleri ret edilmiştir.

5. Sonuç ve Tartışma

Covid-19 pandemisi sürecinde yüksek risk ve tehlike altında çalışan özel güvenlik personellerinin Covid-19 kaygı düzeyinin Covid-19 geçmişlerine ve demografik özelliklerine göre farklılaşıp farklılaşmadığını tespit etmek amacı ile yapılan bu çalışmada, Hatay ilinde aktif olarak görev yapan 125 özel güvenlik personelinden elde edilen veriler ışığında analizler yapılmıştır.

Araştırma sonuçları özel güvenlik personellerinin Covid-19 kaygı düzeyinin orta seviyede olduğu göstermektedir. Özel güvenlik sektörü zaten çok fazla stres ve risk içeren bir alan olması nedeni ile özel güvenlik personellerinin psikolojik olarak olağanüstü durumlara hazırlıklı olmaları Covid-19 kaygı düzeylerinin yüksek çıkmamasının bir nedeni olarak yorumlanabilir. Altun (2020) tarafından gerçekleştirilen Covid-19 pandemisinde kaygı durumu ile hijyen davranışları arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmada bu araştırma ile benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Altun (2020) çalışmasında bireylerin yüksek düzeyde Covid-19 kaygısı yaşamamasını; pandeminin kısmen kontrol altına alınması ve pandemi sürecine alışılmasından kaynaklandığını belirtmektedir.

Araştırmanın dikkat çekici sonuçlarından birisi özel güvenlik personellerinin Covid-19 kaygı düzeyini ölçmek için kullanılan ölçekte yer alan ifadelerden hangilerinin ortalamasının yüksek olduğu, hangilerinin ise düşük olduğu ile ilgilidir. Ölçek ifadelerinden en yüksek ortalama sırası ile “Covid-19’u düşünmek beni rahatsız eder”, Covid-19’dan çok korkuyorum” ve “Sosyal medyada Covid-19 ile ilgili haberleri ve hikâyeleri izlediğimde gergin veya endişeli olurum” ifadeleridir. Diğer taraftan ölçekteki ifadelerden en düşük ortalama sırası ile “Covid-19’u düşündüğümde ellerim terler”, “Covid-19’a yakalanmaktan endişelendiğim için uyuyamıyorum” ve “Covid-19’a yakalandığımı düşündüğümde kalbim hızlanır veya çarpıntı yaşarım” ifadeleridir. Bu sonuca göre, Covid-19 kaygısı daha çok rahatsız olma, korkma ve gergin veya endişeli olma gibi psikolojik durumlar şeklinde ortaya çıkarken, nispeten daha az ellerin terlemesi, uykusuzluk ve kalp sorunları gibi fiziksel durumlar şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Araştırma sonuçları, cinsiyet, medeni durum ve daha önce kendisine Covid-19 tanısı konulup konulmadığına göre özel güvenlik personellerinin Covid-19 kaygı düzeyinde farklılaşma olduğunu göstermektedir. Kadın özel güvenlik personellerinin Covid-19 kaygı düzeyi erkek özel güvenlik personellerine göre daha yüksektir. Bu sonuç, Covid-19 kaygısı ile ilgili yapılan birçok araştırmanın (Altun, 2020; Gümüştül vd., 2020; Lai vd., 2020; Wang vd., 2020; Arpacıoğlu vd., 2021) sonucu ile paralellik göstermektedir. Wang, vd. (2020) göre, kadınlar üzerinde Covid-19 pandemisinin psikolojik etkileri daha büyüktür. Lai vd. (2020) tarafından yapılan çalışmada, kadınların daha yüksek kaygı belirtileri gösterdiği ifade edilmektedir. Arpacıoğlu vd., (2021) tarafından sağlık çalışanlarının Covid-19 korkusu üzerine yapılan araştırma sonuçları da benzer şekilde, kadın sağlık çalışanlarının korku ve kaygı düzeylerinin erkek sağlık çalışanlarına göre daha yüksek olduğunu göstermektedir. Bu sonuçlara göre; kadın çalışanların aile içerisindeki rollerinden ve sorumluluklarından kaynaklı olarak Covid-19’dan daha fazla kaygı duydukları söylenebilir.

Araştırma sonuçlarına göre, evli özel güvenlik personellerinin Covid-19 kaygı düzeyi bekâr özel güvenlik personellerine göre daha yüksektir. Evli bireyler ile bekâr bireyler arasında anlamlı bir farkın ortaya çıkması, bireylerin kendilerinden çok aslında eşleri ve çocukları olmak üzere aile bireylerine hastalığın bulaşmasından

korktuğu şeklinde yorumlanabilir. Arpacioğlu vd. (2021) tarafından yapılan araştırma sonuçları, bu araştırmanın sonucu desteklemektedir. Arpacioğlu vd. (2021) çalışmalarında, eşi ve çocukları ile yaşayan bireylerin yalnız yaşayanlara oranla Covid-19 kaygı düzeyinin daha yüksek olduğunu ifade etmektedir.

Daha önce kendisine Covid-19 tanısı konan özel güvenlik personellerinin, daha önce kendisine Covid-19 tanısı konmayan özel güvenlik personellerine göre Covid-19 kaygı düzeyi daha yüksektir. Hastalığa yakalanan bireyler tedavi sürecinin zorluğu, tedavi öncesi ve sonrası yaşadıkları deneyimler ve sağlık kurumlarında gözlemlene fırsatı buldukları diğer hastaların durumları gibi farklı nedenlerden dolayı hastalık ile ilgili daha fazla farkındalığa sahiptir. Bu durum onların hastalığa olan bakış açısını değiştirmiş olabilir.

Bu çalışmada, Covid-19 kaygı düzeyi demografik özellikler ve Covid-19 geçmişi açısından ele alınmıştır. İleriki çalışmalarda kişilik özellikleri gibi bireysel ve örgüt iklimi gibi örgütsel unsurlar açısından Covid-19 kaygı düzeyinin incelenmesi faydalı olabilir. Ayrıca farklı meslek gruplarında Covid-19 kaygısına ilişkin yapılacak olan çalışmalar, ulaşılan sonuçların genelleştirilmesine katkı sağlayabilir.

Kaynakça

- Ahmed, M.Z., Ahmed, O., Aibao, Z., Hanbin, S., Siyu, L. ve Ahmad, A. (2020). Epidemic of COVID-19 in China and associated psychological problems. *Asian Journal of Psychiatry*, 51, 1-7. <https://doi.org/10.1016/j.ajp.2020.102092>
- Ahorsu, D.K., Lin, C.Y., Imani, V., Saffari, M., Griffiths, M. D. ve Pakpour, A.H. (2020). The fear of COVID-19 scale: Development and initial validation. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 1-9. <https://doi.org/10.1007/s11469-020-00270-8>
- Akalın, B. ve Modanlıoğlu, A. (2021). Covid-19 sürecinde yoğun bakımda çalışan sağlık profesyonellerinin duygu-durum ve tükenmişlik düzeylerinin değerlendirilmesi. *Acıbadem Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 12(2), 346-352.
- Akbaba, A.N.B. ve Bulut, N. (2021). Pandemi Sürecinde Muhasebe Meslek Mensuplarının Mesleki Tükenmişlik Düzeylerinin İncelenmesi. *European Journal of Managerial Research (EUJMR)*, 5(Özel), 35-48.
- Altun, Y. (2020). Covid-19 pandemisinde kaygı durumu ve hijyen davranışları. *Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi*, 29(5), 312-317.
- Arpacioğlu, S., Baltalı, Z. ve Ünübol, B. (2021). COVID-19 pandemisinde sağlık çalışanlarında tükenmişlik, Covid korkusu, depresyon, mesleki doyum düzeyleri ve ilişkili faktörler. *Cukurova Medical Journal*, 46(1), 88-100.
- Cnnturk. (2020). Son Dakika: Hastanenin Güvenlik Görevlisine Çirkin Saldırı. Erişim Tarihi:31.03.2021, <https://www.cnnturk.com/turkiye/hastanenin-guvenlik-gorevlisine-cirkin-saldiri>
- Dinibutun, S.R. (2020). Factors associated with burnout among physicians: An evaluation during a period of COVID-19 pandemic. *Journal of Healthcare Leadership*, 12, 85-94.
- Ersezgin, R. ve Sevi Tok, E.S. (2019). "Algılanan iş stresi, psikolojik dayanıklılık, başa çıkma stilleri ve öz-duyarlılığın tükenmişlik düzeyini yordayıcı etkisi". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20, 1-36.
- Gümüşgöl, C., Ersoy, A. ve Gümüşgöl, O. (2020). Amatör ve profesyonel sporcuların yeni tip koronavirüse (Covid-19) yakalanma kaygılarının incelenmesi-Yönetmelik karar boyutu. *Sportif Bakış: Spor ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 7(1), 26-37.
- Ho, C.S.H., Chee, C.Y.I. ve Ho, R.C.M. (2020). Mental health strategies to combat the psychological impact of COVID-19 beyond paranoia and panic. *Annals, Academy of Medicine*, 49(1), 1-6.
- Ladikli, N., Bahadır, E., Yumuşak, F.N., Akkuzu, H., Karaman, G. ve Türkkan, Z. (2020). Kovid-19 korkusu ölçeği'nin Türkçe güvenilirlik ve geçerlik çalışması. *International Journal of Social Science*, 3(2), 71-80.
- Lai, J., Ma, S., Wang, Y. ve ark. (2020). Factors associated with mental health outcomes among health care workers exposed to Coronavirus disease 2019. *JAMA Network Open* 2020, 3(3), 1-12.

- Moccia, L., Janiri, D., Pepe, M., Dattoli, L., Molinaro, M., De Martin, V., Chieffo, D., Janiri, L., Fiorillo, A., Sani, G. ve Di Nicola, M. (2020). Affective temperament, attachment style, and the psychological impact of the COVID-19 outbreak: An early report on the Italian general population. *Brain, Behavior, and Immunity*, 87, 75-79. <https://doi.org/10.1016/j.bbi.2020.04.048>
- Nakip, M. (2013). *Pazarlamada Araştırma Teknikleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Özdamar, K. (2003). *Modern bilimsel araştırma yöntemleri: araştırma planlama, toplum ve örnek seçimi, güç analizi, proje hazırlama, veri toplama, veri analizi, bilimsel rapor yazımı*. Eskişehir: Kaan Kitabevi.
- Sabah. (2020). Son Dakika: Coronavirüsün En Çok Öldürdüğü Meslekler Açıklandı! Kadınlar ve Erkekler İçin Farklı Tablolar. Erişim Tarihi:31.03.2021, <https://www.sabah.com.tr/dunya/2020/06/29/son-dakika-coronavirusun-en-cok-oldurdugu-meslekler-aciklandi-kadinlar-ve-erkekler-icin-farkli-tablolar>.
- SB. (2021). Türkiye Covid-19 Hasta Tablosu. Erişim Tarihi:31.05.2021, <https://covid19.saglik.gov.tr/>
- Sputniknews. (2020). Koronavirüs Şüphelisi Hastanenin Güvenlik Görevlilerine Saldırdı: Bende Varsa Herkese Bulaşsın. Erişim Tarihi:31.03.2021, <https://tr.sputniknews.com/turkiye/202004151041833141>
- TDK. (2021). Erişim Tarihi: 20.03.2021, <https://sozluk.gov.tr/>
- Uçkun, C.G. ve Uçkun, S. (2020). Pandemiye özel güvenlik görevlilerinin rolü ve önemi. *TURAN: Stratejik Arastirmalar Merkezi*, 12(47), 189-191.
- Wang, C., Pan, R., Wan, X., Tan, Y., Xu, L., Ho, C.S. ve Ho, R.C. (2020). Immediate psychological responses and associated factors during the initial stage of the 2019 Coronavirus Disease (COVID19) epidemic among the general population in China. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(5), 1-25. <https://doi.org/10.3390/ijerph17051729>
- WHO. (2021). WHO Coronavirus (COVID-19) Dashboard. Erişim Tarihi:01.06.2021, <https://covid19.who.int/>
- Yüncü, V. ve Yılan, Y. (2020) COVID-19 pandemisinin sağlık çalışanlarına etkilerinin incelenmesi: Bir durum analizi. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Ekim, 373-401.

Structured Abstract

Introduction

Covid-19 anxiety, which arises from the fear of contracting the disease, the fear of not being able to be treated due to the insufficient capacity of health institutions, and the fear of infecting the family and the environment, can have different psychological effects on private security guards as well as all employees. Determining the factors affecting the Covid-19 anxiety levels of private security guards is a great importance both for the protection of individuals' psychological and physiological health and for the creation of a positive organizational climate. Therefore, "What are the demographic characteristics that affect Covid-19 anxiety?" and "How does the Covid-19 background of individuals shape Covid-19 anxiety?" These are two important questions that need to be answered. In order to find answers to these questions, the following hypotheses have been developed to determine whether the Covid-19 anxiety levels of private security guards differ according to their Covid-19 backgrounds and demographic characteristics.

H1. "Covid-19 anxiety level of private security guards differs according to gender"

H2. "Covid-19 anxiety level of private security guards differs according to marital status"

H3. "Covid-19 anxiety level of private security guards differs according to whether they have had the Covid-19 test before or not"

H4. "Covid-19 anxiety level of private security guards differs according to whether they have been diagnosed with Covid-19 before"

H5. "Covid-19 anxiety level of private security guards differs according to whether an acquaintance or relative of the private security guard has been diagnosed with Covid-19 before"

H6. "Covid-19 anxiety level of private security guards differs according to whether the private security guard lost an acquaintance or relative due to Covid-19 before"

Materials and Methods

The aim of this study; it is to determine whether the Covid-19 anxiety level of private security guards differs according to their Covid-19 background and demographic characteristics. For this purpose, private security guards who work actively in the province of Hatay were determined as the universe of the research and data were collected from 125 guards by online survey technique. In order to determine the Covid-19 anxiety level used to "The Fear of Covid-19 Scale" that was developed by Ahorsu et. al (2020). Whether there is a differentiation in the Covid-19 anxiety level according to Covid-19 background and demographic characteristics of guards was analyzed with the "Independent Groups T-Test".

Results

The results of the analysis reveal that the Covid-19 anxiety level of the participants is moderate (2.80). The averages of the expressions in the scale vary between 2.05 and 3.38. According to the answers given by the participants, the expression CK2 "It makes me uncomfortable to think about Covid-19" has the highest average (3.38), while the expression CK3 "My hands become clammy when I think about Covid-19" has the lowest average (2.05).

There is a significant difference between the Covid-19 anxiety level of male private security guards and the Covid-19 anxiety level of female private security guards ($t = -2.1278$, $p < 0.05$). The Covid-19 anxiety level of female private security guards are higher than that of male private security guards. This result shows that gender has a moderate (Cohen $d = 0.384$) effect on Covid-19 anxiety level. In this case, the H1 hypothesis, which was created as "Covid-19 anxiety level of private security guards differs according to gender", was accepted.

There is a significant difference between the Covid-19 anxiety level of single private security guards and the Covid-19 anxiety level of married private security guards ($t = -2.1083$, $p < 0.05$). The Covid-19 anxiety level of married private security guards are higher than that of single private security personnel. This result reveals that marital status has a moderate (Cohen $d = 0.380$) effect on Covid-19 anxiety level. In this case, the H2 hypothesis, which was created as "Covid-19 anxiety level of private security guards differs according to marital status", was accepted.

When asked to determine whether there is a difference between private security guards who were previously diagnosed with Covid-19 and those who were not, "Have you been diagnosed with Covid-19 before?" There is a significant difference between those who answered "Yes" to the question and those who answered "No" ($t = 2.6747$, $p < 0.05$). Private security guards who were previously diagnosed with Covid-19 have a higher Covid-19 anxiety level than private security guards who have not been diagnosed with Covid-19 before. According to this result, it is seen that whether an individual has been diagnosed with Covid-19 before has a moderate (Cohen $d = 0.482$) effect on the Covid-19 anxiety level. In this case, the H4 hypothesis, which was created as "Covid-19 anxiety level of private security guards differs according to whether they have been diagnosed with Covid-19 before," was accepted.

According to the results of the analysis, it has been determined that there is no significant difference according to whether the private security guards have had the Covid-19 test before or not; whether an acquaintance or relative of the private security guard has been diagnosed with Covid-19 before and whether the private security guard lost an acquaintance or relative due to Covid-19 before. According to these results; Hypotheses H3, H5 and H6 were rejected.

Conclusion

In this study, it was concluded that there is a significant difference in the level of Covid-19 anxiety according to gender, marital status and whether the person has been diagnosed with Covid-19 before. The results of the research show that the Covid-19 anxiety level of females are higher than males. Besides, the analysis results show that married guards have a higher Covid-19 anxiety level than single guards. In addition, the results of the research reveal that the level of Covid-19 anxiety is higher for guards who have been diagnosed with Covid-19, compared to guards who have not been. On the other hand, it has been determined that there is no significant difference in Covid-19 anxiety levels, depending on whether guards have had a Covid-19 test, their relative has been diagnosed with Covid-19, and they have lost a relative due to Covid-19.

It is thought that this study will make an important contribution to the literature in determining the factors affecting the Covid-19 anxiety level of employees. In addition, this study is the first to examine the Covid-19 anxiety level of private security guards. This gives originality to this study.

Türkiye’de Sağlık Market Uygulaması*

Health Market Application in Turkey

Özer Arık^{*1}

Handan Ertaş²

¹ Master of Health Management, Selcuk University, Konya, Turkey

² Department of Health Management, Selcuk University, Konya, Turkey

Received: 30.03.2021

Accepted: 30.07.2021

This article was checked by *intihal.net*

Öz

Sağlık harcamalarında yaşanan global artış, politika yapımcıların kaynak tasarrufu amacıyla alternatif tedarik yöntemleri arayışını hep gündemde tutmuştur. Bununla birlikte, 2020 yılında ortaya çıkan ve küresel boyutta krize neden olan COVID-19 salgınında yaşananlar ise etkin bir sağlık tedarik zincirinin kamusal ve sektörel açıdan ne kadar hayati olduğunu yeniden hatırlatmıştır. Bu çalışmada, kamu hastanelerinde yeni bir kavram olarak duyulmaya başlanan Sağlık Market uygulaması sağlık hizmetlerinin tedarik zincirinde heyecan uyandıran dijital bir dönüşüm örneği olarak ele alınmıştır.

Sağlık Market, Türkiye’nin merkezi satın alma kuruluşu olan Devlet Malzeme Ofisi (DMO) bünyesinde yapılandırılmış bir uygulama olup, sağlık hizmet sunucularının ihtiyaç duyduğu ilaç ve tıbbi malzeme taleplerinin elektronik ortamda toplanarak merkezi ihale yöntemiyle temin edilmesine dayanan bir projedir. Bu çalışmada, Türk Sağlık Sisteminde tedarik politikalarında gözlenen merkezileşmenin etkisi ile gerçekleştirilen yapısal düzenlemeler ve bağlamında güncel bir konu olan Sağlık Market projesi ele alınmıştır. Nitel araştırma deseni kullanılarak yapılan değerlendirmede doküman incelemesi yöntemi ile 2018 yılında açıklanan projenin içerik analizi yapılmıştır. Bu çalışma ile ülkemiz sağlık sistemi için en ideal tedarik yöntemlerinin geliştirilebilmesi adına bilgi birimi sağlamak ve bu alanda yapılacak bilimsel araştırmalara ve politik önermelere katkıda bulunmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sağlık Market, Devlet Malzeme Ofisi, Sağlık Tedarik Zinciri, Merkezi Satın Alma

Abstract

The global increase in health expenditures have always kept policymakers' search for alternative procurement methods on the agenda in order to save resources. Furthermore, the COVID-19 epidemic, which emerged in 2020 and caused a global crisis, demonstrated once again how critical and effective the health supply chain is from a public and sectoral perspective. In this study, how to market application, which began as new concept in public hospitals, is regarded as an example of digital transformation that arouses excitement in the health services supply chain.

The health market, which is an application being configured in the body of the state supply office, Turkey central procurement organization, is a project based on electronically collecting the demands of healthcare providers' drug needs and medical supplies and providing them through central procurement methods. In this study, the structural arrangements made with the effect of centralization in procurement policies in the Turkish Health System and the Health Market project, which is a current issue in its context, are discussed. In the evaluation made using the qualitative research design, the content analysis of the project announced in 2018 was made with the document review method. With this study, it is aimed to provide an information unit in order to develop the most ideal supply methods for our country's health system and to contribute to scientific research and political proposals in this field.

Keywords: Health Market, Government Supply Office, Health Supply Chain, Central Procurement

Arık,Ö.&Ertaş, H. (2021). “Türkiye’de Sağlık Market Uygulaması”, Journal of Academic Value Studies7(2) (2021) 157-176 (<http://dx.doi.org/10.29228/jav.50628>).

*E-mail address: ozerarik10@gmail.com (Corresponding author)

1. Giriş

Günümüzde sağlık konusu, gündem belirleyen en önemli politika konularından biri haline gelmiştir. Sağlık hizmetleri için ayrılması gereken kaynaklara ilişkin tartışmalar, karar verme ve kontrol mekanizmaları sağlığı politikanın merkezine koymuştur (Tengilimoğlu, 2018). Sağlık hizmetlerinin doğası gereği insan hayatı için acil ve ertelenemez olması, sosyal bir hak olması nedeniyle devlet tarafından sunumunun zorunlu kabul edilmesi, pahalı bir hizmet olmasına rağmen stoklanamayıp üretildiği anda kullanılması gibi kendine has özellikleri sağlık sektörünün finansman biçimini ve tedarik yöntemlerini de kendine özgü kılmaktadır (Arık ve İleri, 2016).

Türkiye'nin sağlık politikaları tarihinde önemli bir dönüm noktası olan Sağlıkta Dönüşüm Programı (SDP) kapsamında gerçekleştirilen sağlık reformları ile ülkemiz sağlık sisteminde köklü bir değişim yaşanmaya başlamıştır. Türkiye'nin Avrupa Birliği (AB) ile tam üyeliği elde edebilmesi için AB sağlık politikalarına entegrasyonu da sağlık alanındaki bu hızlı değişimi devam ettirmiştir (Arık vd., 2016).

Türk sağlık sisteminde yaşanan reform niteliğindeki uygulamalar ve yenilikler sonrasında bir taraftan sağlık hizmetlerine erişim imkânı, hizmet hacmi ve sağlık hizmeti kalitesi artarken, bir taraftan da sağlık harcamaları 2018 yılında bir önceki yıla göre %17,5 oranında artarak, 165 milyar 234 milyon TL'ye ulaşmıştır. 2018 yılında yapılan sağlık harcamalarının %77,5'i genel devlet bütçesinden karşılanmış (Türkiye İstatistik Kurumu, 2018), bu durum sağlık sektöründe giderek kıymetlenen kamu kaynaklarının optimum yönetimi için israfları azaltarak verimliliği artıracak alternatif tedarik konularının politika düzeyinde gündeme gelmesine neden olmuştur.

Ülkemizde sosyal devlet anlayışı içinde yerine getirilen sağlık hizmetleri, büyük oranda kamu hastaneleri tarafından sunulmaktadır (Tengilimoğlu vd., 2018). Sağlık Bakanlığı'nın 2018 yılı verilerine göre ülkemizde faaliyet gösteren 1.534 hastanenin 889'u Sağlık Bakanlığı'na bağlı hastaneler, 68'i üniversite hastaneleri, 577'si ise özel hastanelerdir (Sağlık Bakanlığı (SB), 2018b). Dolayısıyla toplam kamu hastanesi sayısı, Türkiye'deki tüm hastanelerin %62'sini oluşturmaktadır. Bu nedenle, gerek sağlık harcamaları içindeki kamusal payın, gerekse tedarik zincirinin merkezinde yer alan kamu hastaneleri sayısının yüksek bir orana sahip olması, sağlık politikalarının belirlenmesi, oluşturulması ve uygulanması aşamalarında öncelikle kamu hastanelerinin etkinliğini sağlayacak yöntem ve yaklaşımlara olan ihtiyacı ortaya çıkarmaktadır.

Hastanelerde tedarik zinciri yönetimi, özellikle maliyetler üzerindeki etkisi ve hizmet etkinliği açısından incelenmesi gereken bir alandır. Öyle ki, sağlık tedarik zincirinin en önemli bir halkası olan hastanelerin toplam maliyetlerinin % 30 - % 40'ının tedarik ve stoklama maliyetlerinden oluştuğu gözlenmektedir (Acar ve Bozaykut Bük, 2017). Bu manada sağlık tedarik hizmetlerinin konsolidasyonu, bir hastanenin tedarik zinciri giderlerinin önemli ölçüde iyileştirilmesine, standardizasyon ve hacim toplama yoluyla ürün fiyatının iyileştirilmesine, stokların azaltılmasına, dağıtım ve gelen nakliye maliyetlerinin azalmasına neden olacaktır (Mathew vd., 2013). Dolayısıyla bu yönde yapılacak çalışmalar, hükümetlerin sağlık politikalarını tasarlarlarken daha az kamu kaynağı kullanımı gerektiren alternatif tedarik yöntemleri arayışı için sektöre ışık tutacaktır.

Bu çalışmada, Türk Sağlık Sisteminde tedarik politikalarında gözlenen merkezleşmenin etkisi ile gerçekleştirilen yapısal düzenlemeler ve bağlamında güncel bir konu olan Sağlık Market projesi ele alınmıştır. Nitel araştırma yönteminden yararlanılan çalışmada, yerli ve yabancı kaynaklardan yararlanılarak yapılan doküman incelemesi ile teknolojik alt yapı destekli bir tedarik yöntemi olarak geliştirilen Sağlık Market projesinin içerik analizi yapılmıştır. Bu çalışma ile ülkemiz sağlık sistemi için en ideal tedarik yöntemlerinin geliştirilebilmesi adına ilgili araştırma sahalarına bilgi birimi sağlamak, bu alanda yapılacak bilimsel araştırmalara, kamusal düzeyde yapılacak yasal düzenlemelere, sağlık politikasını dizayn eden yetkililerin yapacağı önerilere katkıda bulunmak amaçlanmıştır.

2. Sağlık Tedarik Zinciri

Sağlık hizmet sunucuları açısından tedarik zinciri yönetimi, daha iyi klinik sonuçlar elde etmek için mal ve hizmetlerin üreticiden son kullanıcı olan hastaya kadar ulaştırılması sürecinde maliyetleri kontrol ederek bilgi, malzeme ve finansman akışının etkin bir şekilde idaresini amaçlayan stratejik bir yönetim yaklaşımıdır (De Vries vd., 2011; Tengilimoğlu ve Yiğit, 2017).

Sağlık tedarik zincirleri, birçok faktörün etkisi nedeniyle oldukça spesifik özelliklere sahiptir. Birincisi, sağlık kuruluşunun öncelikli amacı kâr elde etmek değil, birçok durumda insan hayatını iyileştirmek ve kurtarmaktır. İkincisi, sağlık tedarik zincirlerinin çok sayıda aktörü içinde barındırmasıdır. Bu kapsamda genel olarak üç ayrı aktör grubu tanımlanmıştır; tıbbi malzeme üreticileri (ilaç ve tıbbi cihazlar), alıcılar (distribütörler, toptancılar ve grup satın alma kuruluşları vb.) ve sağlık hizmeti sunucularıdır (hastaneler) (Rakovska ve Stratieva, 2018). Bu gruplara ilave olarak işverenleri, sigorta şirketlerini, devlet kurumlarını, düzenleyici kamu kurumlarını ve sağlık hizmeti sunucularını da içerecek şekilde sağlık tedarik zincirinin kapsamı genişletilebilir (Chandra ve Kachhal, 2004). Üçüncüsü, sağlık tedarik zincirinin stoklama riski olan ve ileri teknoloji içeren çok çeşitli özel ürünleri kapsamasıdır. Dördüncüsü, ürünlerin çoğu pahalıdır, oldukça karmaşıktır ve bu nedenle özel kullanım gerektirir. Son olarak, hekimler tedarik seçiminde büyük ölçüde yer almaktadır. Diğer endüstrilerin aksine, belirli markaların tıbbi ürünlerine olan talep genellikle doktor tercihleri tarafından yönlendirilmektedir (Rakovska ve Stratieva, 2018).

Sağlık tedarik zincirinin temel amacı, hizmet sağlayıcıların ihtiyaçlarını karşılamak için ürünleri zamanında teslim etmektir (Mathew vd., 2013). Etkili tedarik zinciri yönetimi her sektörde bir zorluktur, ancak sağlık hizmetlerinde tehlikeye atılan bir tedarik zinciri hastanın güvenliğini ve sağlık sonuçlarını doğrudan etkileyebileceğinden sağlık hizmetlerinde karmaşıklık ve risk söz konusudur (Clason vd., 2018). Çünkü sağlık kurumlarında cihaz arızası, yedek parça ve malzeme eksikliği gibi tedarik sorunları sağlık profesyonellerinin performansını, dolayısıyla hasta hayatını etkilediğinden lojistik faaliyetlerinden kaynaklanan hataların telafisi zordur. Bu nedenle, hastane performansı diğer sektörlerde olduğu gibi tedarik zincirinin etkin ve doğru yönetilmesine bağlıdır (Bekmezci, 2018).

Sağlık hizmetlerinde kaynak krizini çözmek için hizmet maliyetini ve süreçleri iyi anlamak gerekir. Hastane harcamalarının yüzde 30'undan fazlası lojistik süreçleriyle ilgilidir, ancak en iyi uygulamalarla hastanelerdeki lojistik faaliyetleriyle ilgili maliyetlerin yarısı ortadan kaldırılabılır (Feibert, 2017). Amerikan Management Association tarafından yapılan bir araştırmaya göre, etkin bir satın alma ve malzeme yönetimi ile yılda % 2'lik bir tasarruf işletmenin karlılığını % 10 artırırken, malzeme giderlerinde % 10'luk bir azalma ise % 52'lik bir karlılık artışı sağlamaktadır (Tengilimoğlu ve Yiğit, 2017).

Tedarik ve stoklama maliyetleri oldukça yüksek olan hastanelerde tedarik zincirinin etkin yönetimi, kurumsal açıdan sağlık hizmetlerinde kaliteyi artırırken, ulusal düzeyde ise kaynak tasarrufu sağlayarak ülke ekonomisine katkı sunmaktadır. Öte yandan, yüksek sağlık harcamaları sağlık tedarik zinciri yapısının şekillenmesinde kamu politikalarının önemini de artırmaktadır (Acar ve Bozaykut Bük, 2017). Çünkü sağlık hizmeti döngüsünü sağlayan tedarik zinciri, yerel ve uluslararası düzeyde kar amaçlı kurulan medikal endüstrilerden kamu hizmeti için faaliyet gösteren kamu kurum ve kuruluşlarına kadar birçok sağlık aktörünü içinde barındırmaktadır.

Mevcut durumda Türkiye'deki tüm kamu hastaneleri, ihtiyaç duydukları tıbbi malzeme, cihaz ve ilaç harcamalarında kamu kaynağı kullandıklarından 4734 Sayılı Kamu İhale Kanunu'na tabidir ve bu Kanun'da yer alan usul ve esaslar çerçevesinde uygulanması zorunlu olan yasal süreçleri işleterek satın alma işlemini gerçekleştirmektedir. Bu Kanun kapsamında yer alan ve hastaneler tarafından en çok kullanılan tedarik yöntemleri genel olarak şöyle sıralanabilir (Kamu İhale Kurumu [KİK], 2020);

- ✓ Açık İhale Usulü (19. madde)
- ✓ Pazarlık Usulü (21. madde)
- ✓ Doğrudan Temin (22. madde)
- ✓ Kamu Kurumlarından, Devlet Malzeme Ofisinden, Tarım Kredi Kuruluşları vb. yerlerden yapılan alımlar (3/e maddesi)
- ✓ Sağlık Kurumlarının teşhis ve tedaviye yönelik olarak birbirlerinden yapacakları alımlar

Kamu hastaneleri, tedarik zinciri içinde söz konusu yöntemleri kullanarak genellikle serbest piyasa koşullarında sağlık sektöründe ticari faaliyet gösteren medikal şirketler ve diğer istekliler ile satın alma ilişkisi kurmak suretiyle malzeme ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Bu sürecin sağlıklı bir şekilde yürütülmesini engelleyen bir takım faktörlerin varlığı, tedarik zincirinin kırılmasına veya olumsuz şekilde sonuçlanmasına neden olmaktadır. Örneğin, kliniklerde karar vermenin doğası gereği, gereksinimleri tahmin etmek zordur. Tüketim hakkında doğru verilerin bulunmaması, tıbbi malzeme isimlerinde kodlama eksikliği ve klinisyenlerin

farklı tercihleri malzeme planlamada belirsizlik yaratmaktadır (Haszlinna vd., 2009). Bununla beraber, sağlık tedarik zincirini olumsuz yönde etkileyen faktörlere şunlar ilave edilebilir (Arık vd., 2016; Şeker, 2018; SB, 2019; KİK, 2020);

- ✓ Talebin belirsizliği ve ihtiyaç tespitinin zorluğu,
- ✓ Malzeme kullanımında hekim tercihi ve subjektif tutumlar,
- ✓ Tedarik kararlarında uzman personelin egemenliği,
- ✓ Teknik şartname kriterlerinde marka eğilimi,
- ✓ İhtiyaç dışı taleplerin analiz edilmemesi,
- ✓ İhtiyaçla uyuşmayan teknik şartname yazılması,
- ✓ Yetersiz mevzuat bilgisi ve tecrübesiz satın alma personeli,
- ✓ Tedarikçilere ödeme vadelerinin uzun olması,
- ✓ İhale sürecinin ve yasal prosedürün uzun olması,
- ✓ Bürokratik işlemlerin ve kırtasiyeciliğin fazlalığı,
- ✓ Tıbbi malzeme tedarikinde Türkiye’de sektörün büyük oranda dışa bağımlı olması,
- ✓ Kırılgan piyasa ekonomisinde yaşanan yüksek kur dalgalanmaları,

gibi faktörler hastanelerin satın almalarında teklif bulmalarını güçleştirmekte, çoğu zaman teklif alınmadığından alımlar gerçekleştirilememektedir.

2.1. Sağlık Tedarik Zincirinde Merkezileşme

Merkezi satın alma faaliyetleri, ölçek ekonomilerinin sunduğu avantajlarla daha düşük fiyat ve işlem maliyetleri, uzmanlaşma ve kurumsal kapasitenin geliştirilmesi sayesinde sunduğu birçok fayda ile kamu alım politikalarının etkinliğini arttırmaktadır. Bununla beraber, merkezi satın alma ile kamu alımlarının tek elden yürütülmesi, sektördeki verilerin konsolide edilerek etkilerinin ölçülmesini kolaylaştırmaktadır (Devlet Malzeme Ofisi [DMO], 2019).

Sağlık hizmeti sağlayıcıları şu anda toplam maliyetin yaklaşık % 40'ını sarf malzemeleri ve tıbbi cihazların tedariki, yönetimi ve dağıtımına harcamaktadır. Tedarik zinciri ve ilgili faaliyetler sağlık hizmeti sunucuları için ikinci en büyük harcamaları oluşturmaktadır (Jayaraman vd., 2014). Bu bakımdan sağlık tedarik zinciri, aslında sağlık sektöründe kullanılmamış bir finansal tasarruf kaynağıdır (Roark, 2005).

Sağlık sektöründeki ürün akışı üretici ile başlamakta ve sağlık hizmeti sunucusunun son müşterisi ile bitmektedir. Türüne bağlı olarak, bir ürün üretici tarafından doğrudan sağlık hizmeti sunucusuna teslim edilebilir veya sağlık hizmeti sunucusuna ulaşmadan önce bir distribütör aracılığıyla kanalize edilebilir. Sağlık tedarik zinciri sıklıkla yüksek oranda parçalanmış ve nispeten verimsiz olarak tanımlanmaktadır (Mathew vd., 2013).

Temelde sağlık hizmetlerinde, doğrudan üreticiden hastaneye ve dolaylı olarak toptancılar ve distribütörler aracılığıyla yapılan iki tip tedarik kanalı vardır. ABD'deki toplam hastane tıbbi malzeme tedarikinin % 60'ından fazlası doğrudan üreticiler tarafından teslim edilmektedir. Bunun nedeni, müşterileriyle doğrudan iletişim kurmaya çalışmaları, müşteri memnuniyeti sağlayarak ürünlerin kullanımı hakkında daha fazla bilgi sahibi olmak istemeleri ve distribütörlerin genellikle düşük hacimli ürünlerin siparişlerini sınırlamalarıdır (Rakovska ve Stratieva, 2018).

Büyük talep gereksinimi olan hastaneler ve perakendeciler doğrudan üreticilerin dağıtım merkezinden sevkiyat almaktadır. Hastaneler, örneğin Grup Satın Alma Kuruluşları aracılığıyla satın alma güçlerini pekiştirerek ölçek ekonomilerinden yararlanabilirler (Mathew vd., 2013). Bir hastanenin tedarik bütçesi, toplam işletme giderlerinin % 25 ila % 30'unu temsil etmektedir. Bu nedenle birçok hastane, bu maliyetleri azaltmak için tedarikçilerle pazarlık gücü yüksek grup satın alma kuruluşlarının merkezi alımlarını tercih etmektedir (Roark, 2005). Grup satın alma organizasyonları, sağlık hizmeti tedarik zincirinin çeşitli paydaşları arasında baskın bir güçtür ve üreticiler, distribütörler ve diğer sağlayıcılar arasında gerekli olan aracılık rolünü oynamaktadır (Jayaraman vd., 2014).

Merkezi satın alma kuruluşları, birkaç alıcının taleplerini bir araya getirerek grup alımını büyük ölçüde kolaylaştırmaktadır. Alıcıların toplu satın alma gücünü kullanarak ve tedarikçilere belirli satış hacimleri vaat ederek satıcıyla daha düşük bir satın alma fiyatı üzerinde pazarlık yapmaktadırlar. Anlaşma sağlanması

halinde yüksek miktar indirimleri ile sağlık malzemeleri için en düşük fiyatı elde etmektedirler. Böylece bu kuruluşlar, hastanelerin münferit bağımsız işlemlerinden kaynaklanacak sözleşme maliyetleri gibi birim işlem masraflarını ölçek yoluyla azaltarak alıcıların tedarik maliyetini daha da düşürmektedirler (Saha vd., 2010; Roark, 2005).

Aslında merkezi satın alma kavramı, Türkiye'deki kamu hastanelerinin tabi olduğu 4734 Sayılı Kamu İhale Kanunu'nun "Temel İlkeler" başlıklı 5. maddesinde yer alan "İdareler, bu Kanuna göre yapılacak ihalelerde; saydamlığı, rekabeti, eşit muameleyi, güvenilirliği, gizliliği, kamuoyu denetimini, ihtiyaçların uygun şartlarla ve zamanında karşılanmasını ve kaynakların verimli kullanılmasını sağlamakla sorumludur." şeklindeki hükümleri ile tamamen bağdaşmaktadır. Kanunun aynı maddesinde temel alım yönteminin açık ihale usulü olması gerektiğinin düzenlenmesi de kısmi alım yapmak yerine merkezi ve toplu satın alma mantığını güçlü bir şekilde teşvik etmektedir.

Sağlık hizmeti sunumu için sağlık harcaması yapmak zorunda olan kamu hastaneleri, dağınık yapısı nedeniyle satın alma süreçlerini maalesef etkin yönetememektedir. Sundukları farklı basamak düzeyindeki sağlık hizmetinin niteliği gereğince ihtiyaç çeşitliliği ve bölgesel faktörler nedeniyle hastanelerin dağınık yapılaşması, tedarik sürecindeki verimsiz ve rasyonel olmayan uygulamalar ülkemizin kıt kaynaklarının israfına neden olmaktadır. Merkezi alımlar ile amaçlanan ise dağınık ve çeşitli nitelikteki ihtiyaçların merkezi bir yapı altında toplanarak standartlaştırılması, üye hastanelerin ihtiyaçlarının topluca ve belirli bir tedarik algoritmasına bağlı bir plan kapsamında temin edilerek verimliliğin artırılması ve böylece kamu kaynaklarının daha etkin kullanılmasıdır (Keskin, 2015).

2.2. Kamu Hastane Birlikleri (KHB)

Sağlık Bakanlığı tarafından 2003 yılından itibaren hayata geçirilen reform niteliğindeki uygulamalardan biri de 663 sayılı Kanun Hükmünde Kararname (KHK) ile Sağlık Bakanlığı teşkilatının yeniden yapılandırılması olmuştur. Bu çerçevede, sağlık plan ve politikalarında radikal değişimler başlamış, sağlık kurumlarında yönetsel ve mali özerkliği sağlamak, kaliteyi artırmak ve tasarrufu sağlamak için Kamu Hastane Birlikleri (KHB) kurulmuştur (Tengilimoğlu, 2018; Yiğit, 2016). Bu yapılanma sonrasında, hastane hizmetleri ulusal düzeyde Sağlık Bakanlığı'na bağlı Türkiye Kamu Hastaneleri Kurumu tarafından, il düzeyinde ise Kamu Hastaneleri Birliği Genel Sekreterliği tarafından organize edilmiştir (Bostan ve Ağaç, 2019).

Yeni teşkilatlanma ile Sağlık Bakanlığı'na bağlı hastaneler merkezi satın alma sistemine geçiş yapmaya başlamış, 2012 yılının sonunda getirilen bazı değişikliklerle beraber kurumların tamamı merkezi alımlar yapma konusunda zorunlu tutulmuştur (Keskin, 2015). Böylece, Sağlık Bakanlığı tedarik sisteminde giderek merkezileşme politikalarını benimsemeye başlamıştır.

SDP'nin bileşenlerinden olan ilaç, tıbbi malzeme ve cihaz yönetimine ilişkin kurumsal yapılanma yeni tedarik yöntemlerini de dizayn etmiş, kamu kaynaklarının etkili ve verimli kullanılması amacıyla her ilde merkezi satın alma birimleri kurularak tıbbi malzeme ihtiyaçlarının il düzeyinde çerçeve anlaşmalarla ve toplu alım yoluyla karşılanması yoluna gidilmiştir (SB, 2012).

Sağlık Bakanlığı tarafından 05/04/2011 tarihinde yayımlanan 2011/27 sıra numaralı genelge ile toplu alımlar ve merkezi satın alma sistemi ile ilgili genel esaslar düzenlenmiş, anılan genelge ile hastanelerin mevcut kaynakları daha etkin ve verimli kullanmalarını, ihtiyaçlarını ekonomik açıdan en avantajlı şekilde karşılamalarını sağlayabilmeleri amacıyla tıbbi sarf malzemesi, ilaç, aşı, serum, anti serum, ortez ve protez gibi alımlarda il düzeyinde toplu olarak (Şekil-1) yapılacak çerçeve anlaşmaların uygulanması zorunlu hale getirilmiştir (SB, 2017).

Şekil 1. Kamu Hastane Birliği Merkezi Satın Alma İşlevi

Kaynak: (SB, 2012)

Çerçeve anlaşmalar, kamu hastanelerinde etkin stok yönetimi sağlayarak ihtiyaçların daha önce belirlenmiş olan tedarikçilerden hızlı bir şekilde karşılanmasına imkân veren önemli bir tedarik yöntemidir. Sağlık Bakanlığı tarafından uygulanan merkezi satın alma yöntemiyle (SB, 2012);

- ✓ Tedarik ve stok maliyetleri azalmış,
- ✓ Ortak teknik şartnamelerin oluşturulması sağlanmış,
- ✓ Kurumların satın alma kapasiteleri artmış,
- ✓ İhalelerde rekabet sağlanmış,
- ✓ İhale sayısı azaltılarak, sadece ilan işlemlerinden yaklaşık 21 milyon TL tasarruf sağlanmıştır.

2011 yılında 663 sayılı KHK ile kurulan Kamu Hastane Birlikleri, 2017 yılında 694 sayılı KHK ile kaldırılmış, Kamu Hastaneleri Kurumu ise Bakanlığa bağlı bir hizmet birimi olarak Kamu Hastaneleri Genel Müdürlüğü'ne dönüştürülmüştür (Resmi Gazete, 2017). Bakanlığa bağlı sağlık kurumlarının ihtiyaçlarına binaen merkezi olarak temin edilmesi kararlaştırılan tıbbi malzeme ve cihazların satın alma süreçleri, mevcut durumda Kamu Hastaneleri Genel Müdürlüğü bünyesinde kurulan Tedarik Yöntemleri ve Satın Alma Daire Başkanlığı bünyesinde yürütülmeye devam etmektedir (SB, 2017b).

2.3. Devlet Malzeme Ofisi (DMO)

Türkiye’de kamu alımlarında öncelikli olarak tercih edilen merkezi satın alma kurumu, kamu hastanelerinin de müşterileri arasında olduğu Devlet Malzeme Ofisi (DMO)’dur. Sağlık tedarik zincirinde önemli bir işlevi yerine getiren DMO, merkezi satın alma faaliyetlerinin sunduğu avantajlardan optimum düzeyde faydalanmayı sağlamaktadır. Aynı zamanda, merkezi satın alma organı rolü ile kamu alım politikalarının temel uygulayıcısı olan DMO, ülkenin ekonomik kalkınmasına katkı ve tasarruf sağlayan bir kuruluş olarak kamu alım sektöründeki aktörlerin başında gelmektedir (DMO, 2020).

DMO, kamu kurumları adına ihtiyaç duyulan mal ve hizmetleri iç ve dış piyasadan tek elden, merkezi ve toplu olarak en ekonomik biçimde mutad ticari usullerle tedarik eden, sorumluluğu sermayesiyle sınırlı, faaliyetlerinde özerk ve tüzel kişiliğe sahip bir İktisadi Devlet Teşekkülüdür (Arıkan ve Küçükçe, 2013; Kartalçı, 2010).

Kamu adına merkezi satın alma işlevini yürütmekle görevli DMO’nun faaliyet konularının belirlendiği “Ana Statüsü” gereğince özel sektöre satış yapılmamaktadır. DMO’nun tek müşterisi kamu kurum ve kuruluşlarıdır, ancak DMO’dan alım yapma zorunlulukları bulunmamaktadır (DMO, 2020). Müşteri ihtiyaçları DMO tarafından stok, katalog ve müteferrik olmak üzere üç tedarik yöntemi uygulanarak karşılanmaktadır (Demiryürek Ürper, 2019). DMO, faaliyet alanına giren mal ve hizmet gruplarının tedarik ve dağıtım konusunda yaklaşık 6.500 müşterisine, 1.300 tedarikçisinden sağladığı, 26.000’den fazla ürün çeşidi ile e-satış portalı üzerinden müşteri ve tedarikçilerine elektronik ortamda hizmet sunmaktadır (DMO, 2020).

Ülkemizde kamu kurumları için merkezi tedarik hizmetlerinin yürütülmesi görevi Hazine ve Maliye Bakanlığı’nın ilgili kuruluşu olan Devlet Malzeme Ofisi Genel Müdürlüğü’ne, kamu alım mevzuatının hazırlanması ve 4734 sayılı Kanun kapsamındaki işlemlerin yürütülmesi görevi ise yine Hazine ve Maliye Bakanlığı’nın ilgili kuruluşu olan Kamu İhale Kurumu’na verilmiştir. Her iki kurumun da görev ve fonksiyonları açısından aynı Bakanlık bünyesinde teşekkül ettirilmesi nedeniyle, Türkiye’de kamu alımları ve ihale sistemi

açısından büyük oranda merkezi bir yapının bulunduğu kabul edilebilir (Akpınar, 2015). Ancak, 2018 yılı verilerine göre kamu alımlarının gayrisafi yurtiçi hâsıladaki ortalama payı Türkiye’de % 6,3 iken, bu oranın Avrupa Birliği’nde %14 ve OECD ortalamasında ise %12 olduğu dikkate alındığında, Türkiye’de kamu alımlarına yönelik geliştirilecek politikalar için ciddi bir potansiyelin mevcut olduğu görülmektedir (DMO, 2019).

Dünyada diğer ülke örneklerine bakıldığında kamu alımlarının; merkezi, yarı merkezi ve merkezi olmayan farklı tedarik usullerine göre yapıldığı görülmektedir. Merkezi olmayan tedarik yapısına sahip Türkiye’deki kamu alım sisteminde faaliyet gösteren tek merkezi satın alma kurumu ise Devlet Malzeme Ofisidir. DMO’dan alım yapma zorunluluğunun 80’li yıllarda kaldırılması nedeniyle kurumun kamu alımları içindeki payı ve merkezi kamu alım politikasına etkisi bu sebeple giderek azalmıştır (DMO, 2019).

Sağlık kurumları açısından 4734 Sayılı Kamu İhale Kanunu’nun “İstisnalar” başlıklı 3. maddesinin (e) bendinde sayılan DMO alımları, kamu hastanelerinin tedarik sürecinde sıklıkla başvurduğu kolay, hızlı, avantajlı, güvenli ve riskli olmayan bir satın alma yöntemidir. DMO’ya müşteri üyeliği olan sağlık kuruluşlarının ihtiyaç duydukları malzemelerin DMO kataloglarında satışı mevcutsa, tüm ihtiyaçlar daha önce belirlenmiş sabit fiyatlardan diğer kurumlarla aynı şartlarda temin edilebilmektedir.

DMO alımlarında 4734 Sayılı Kamu İhale Kanunu’nda sayılan diğer satın alma usullerinin (açık ihale, pazarlık vb.) gerektirdiği piyasa fiyat araştırması, yaklaşık maliyet hesaplaması, ihale komisyonu kurulması, ilan işlemleri, teminat alınması ve sözleşme yapılması gibi yasal prosedürlerin zorunlu olmaması ve diğer yöntemlere göre alım sürecinin daha kısa olması nedeniyle ihtiyaçların çok hızlı bir şekilde temin edilmesine olanak tanınması, hastane yöneticileri açısından denetim ve hesap verilebilirliğinin kolay olması gibi faktörler bu tedarik yönteminin kamu hastaneleri tarafından öncelikli tercih edilme sebepleridir.

Kamu hastanelerinin ihtiyaç duyduğu mal ve hizmet alımlarında tabi olduğu 4734 Sayılı Kamu İhale Kanunu’na göre 2020 yılında geçerli doğrudan temin (22/d) limiti, büyükşehir belediyesi sınırlarında bulunan idarelerde 97.008,00 Türk Lirası (TL), diğer idarelerde ise 32.316,00 TL’dir. Bu limitlerin üzerinde yapılacak herhangi bir alım için ihale usullerini kullanmak gerekmektedir ki, bu yaklaşık maliyeti eşik değer üstü olan açık ihaleler için kabaca iki aylık bir süreç demektir (Kamu İhale Kurumu, 2020). Oysa, ihtiyaç konusu malzeme DMO tarafından satışı yapılan bir katalog ürünü ise müşteri kaydı olan hastaneler e-satış portalı üzerinden farklı tedarikçilerin ürünleri arasından seçim yapmak suretiyle 500.000 TL’ye kadar doğrudan temin usulü ile alışveriş yapabilmektedir (Kamu İhale Kurumu, 2020). Sağlık hizmetlerinde malzeme eksikliği ya da zamanında tedarik edilemeyen malzeme nedeniyle inan sağlığı açısından telafisi olmayan kayıplar söz konusu olabileceğinden DMO hastaneler için vazgeçilmez bir tedarik yöntemidir.

Merkezileşme mantığına göre, tedarik sürecinde her hastanenin kendi tıbbi malzeme ihtiyacını tercih ettiği farklı yöntemlerle (doğrudan temin, pazarlık, ihale vb.) temin etmesi yerine, ulusal düzeyde tüm kamu hastanelerinin ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde merkezi alımların yapılarak, sadece tıbbi gerekliliğe bağlı hekim tercihinin imkân veren müşterek alım yöntemlerinin kullanılması daha fonksiyonel görünmektedir (Şeker, 2018). Böyle bir model, değişik hastanelerde gerçekleştirilen ancak aynı malzeme kullanımı gerektiren vakalarda, farklı fiyatlardan malzeme satın almayı engelleyecek, böylece tedarik sürecindeki muhtemel suiistimallerin önüne geçerek verimli kaynak kullanımında daha rasyonel bir tedarik yönetiminin uygulanmasını sağlayacaktır.

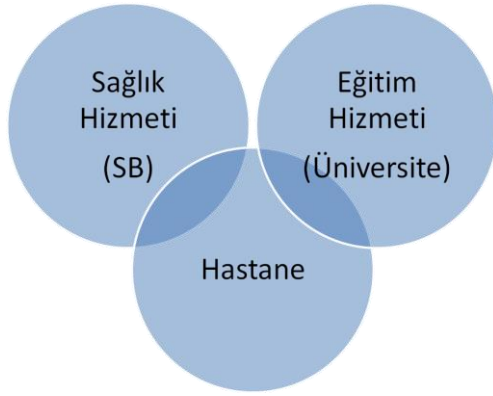
Son dönemde sağlık tedarik zincirinde merkezleşmenin etkisi giderek daha çok hissedilmiş, bu doğrultuda kamu hastanelerinin ihtiyaç duyduğu ilaç ve tıbbi malzemelerin kaynakların etkin kullanılarak daha hızlı bir şekilde DMO aracılığıyla temin edilmesi amacıyla, önce 19/01/2018 tarihinde Sağlık Bakanlığı ile Hazine ve Maliye Bakanlığı arasında, akabinde ise 05/03/2020 tarihinde DMO ile üniversiteler arasında “Tedarik İşbirliği Protokolü” imzalanmıştır. DMO’nun merkezi alımları kamu hastanelerinin sadece tıbbi malzeme ihtiyaçlarını değil, aynı zamanda ana statüsü içinde yer alan bilgisayar ve ekipmanları, mobilya ve mefruşat, beyaz eşyalar, temizlik malzemeleri ile büro ve kırtasiye ürünleri gibi farklı ihtiyaçlarının giderilmesini de kapsamaktadır. Son olarak DMO tarafından ilk kez kamu kurumlarının akaryakıt gereksinimleri merkezi bir alım yöntemiyle tedarik edilmiştir. Böylece sağlık tesislerinin ambulans, hasta nakil aracı ve benzeri hizmet araçları ile jeneratör ihtiyaçları için her sağlık kurumunun münferit olarak yaptığı ihalelere gerek kalmadan, 03.01.2020 tarihinden itibaren DMO üzerinden akaryakıt alımına başlanmıştır.

Sağlık tesisleri, akaryakıt alım süreçlerinin elektronik ortamda yürütülebilmesi için geliştirilen Kamu Akaryakıt Taşı Otomasyon Sistemini (KamuTOS) kullanarak bulunduğu il bazındaki istasyonlardan akaryakıt alabilir hale gelmiştir. Yaşanan gelişmelere bakıldığında ileriki süreçte, bütünleşik e-tedarik sistemine geçişle birlikte sağlık hizmetlerinde toplu tedarike yönelik yeni politikaların gündemi oldukça meşgul edeceği görülmektedir (DMO, 2019; DMO, 2020).

2.4. Sağlık Kurumlarında Afiliasyon

“Afiliasyon” kelimesi, son yıllarda Sağlık Bakanlığı ve Üniversiteler arasındaki ortak kullanımı belirten protokoller ile gündeme gelmiştir (Topçu, 2019). Afiliasyonun, sağlık kuruluşları arasında birleşme veya işbirliği modelleri içinde en güçlü entegrasyon türü olduğu bilinmektedir (Yürümez vd., 2018). Bir başka ifadeyle, bir kurumun diğer kurumda olmayan potansiyel insan kaynağı (üniversite) ile diğer kurumun sahip olduğu bina, malzeme, cihaz, fiziki donanım yeterliliği (Bakanlık hastaneleri) gibi imkânları birleştirmek suretiyle eğitim ve sağlık hizmeti alanlarında yapılan karşılıklı işbirliği anlamı taşımaktadır (Demirtaş, 2016). Kısaca burada, üniversitelerin nitelikli iş gücü ve eğitim potansiyeli ile Bakanlık hastanelerinin donanım ayağının hastane temelli birleşiminden bahsetmek mümkündür (Şekil-2).

Şekil 2. Afiliasyon (Ortak Kullanım)

Kaynak: (Cinel, 2011)

Afiliye sağlık hizmeti, dünyadaki sağlık sistemlerinde reform yapmak için kilit bir stratejidir (Lyngsø vd., 2016). Afiliasyon, dünyada üniversitelerin uzun yıllardır değişik düzeyde yaptıkları bir işbirliği biçimidir. Günümüzde, Harvard dâhil Amerika'daki birçok üniversitenin hastaneleri afiliye hastanelerdir. Rasyonel şartlarda kurulmuş bir afiliasyon sayesinde, üniversitelerin hastanelerin işletilmesi için harcadıkları enerjiyi sağlık bilimleri eğitimine odaklanarak kullanmaları mümkündür (Çakkal, 2013).

Türkiye'de afiliasyon ile ilgili ilk yasal düzenleme 2010 yılında, ilk afiliasyon uygulaması da Sakarya Üniversitesi ile yapılmıştır. Akabinde bu birleşme politikası devam ederek Marmara, Rize, Erzincan, Giresun, Ahi Evran, İstanbul Medeniyet, Yıldırım Beyazıt, Ordu, İzmir Kâtip Çelebi ve Muğla Üniversiteleri gibi günümüzde toplam 19 üniversite ile afiliasyon gerçekleştirilmiştir (Yürümez vd., 2018). Afiliasyonla ilgili düzenlemelerin yer aldığı yönetmeliklere bakıldığında 2011 yılından 2020 yılına kadar farklı dönemlerde yapılan değişikliklerle birlikte 7 (yedi) adet yönetmeliğin yayımlandığı görülmektedir. Ancak bu yönetmeliklerde dilimize yerleşen afiliasyon kavramı yerine, “birlikte kullanım” ve “işbirliği” kavramları geçmiştir. Konu ile ilgili olarak en son 04/03/2020 tarih ve 31058 sayılı resmi gazetede yayımlanan “Sağlık Bakanlığına Ait Kurum ve Kuruluşlar ile Devlet Üniversitelerinin İlgili Birimlerinin Birlikte Kullanımı ile İşbirliği Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik” te de esas itibarıyla bu iki kavram öne çıkmaktadır.

Anılan yönetmelikte “birlikte kullanım” kavramı; “Sağlık Bakanlığına bağlı sağlık tesisleri ile üniversitelerin tıp ve diş hekimliği alanında lisans ve uzmanlık eğitimi veren kurumlarının eğitim, araştırma ve sağlık hizmet sunumu için insan gücü, mali kaynak, fiziki donanım, bina, tıbbi cihaz ve diğer kaynaklarının imzalanacak protokol çerçevesinde birlikte kullanılmasını” şeklinde tanımlanırken, “işbirliği” kavramı ise “Sağlık Bakanlığına bağlı sağlık tesisleri ile üniversitelerin ilgili birimlerinin görev ve hizmetlerinin etkin ve verimli yürütülmesi, ortak gaye ve menfaatlerinin gerçekleştirilmesi için döner sermayeleri ayrı olmak üzere sağlık hizmet sunumu, eğitim, araştırma, halk sağlığını geliştirme ve kurumların diğer faaliyet alanlarında

imzalanacak protokol çerçevesinde tarafların birlikte hareket etmesini, yardımlaşmasını ve çalışmasını” şeklinde tanımlanmıştır.

Bu bağlamda, işbirliği daha çok Bakanlığa bağlı sağlık kurumları ve üniversitelerin sağlık bilimleri eğitimi veren birimlerinin birlikte çalışmasını öngörürken, birlikte kullanım ise Bakanlığa bağlı eğitim araştırma hastanesi ve üniversite hastanelerinin finansman yapısı ve mali kaynaklarının birleştirilmesini öngörmektedir. Aynı yönetmelikte yapılan, döner sermaye hesaplarının birleştirilmesi ve birlikte kullanımdaki sağlık tesisinin Bakanlığın tabii olduğu mevzuat uyarınca işletilmesi gibi düzenlemeler, farklı kurumlara ait ancak aynı amaca hizmet eden sağlık tesislerinde hizmet birliği sağlamayı teşvik etmektedir.

Bunlara ek olarak, 2015 yılında Sağlık Bakanlığı ile Yükseköğretim Kurulu (YÖK) arasında imzalanan protokol çerçevesinde üniversite hastanelerinin tıbbi malzeme ve sarf ihtiyaçlarının Bakanlığa bağlı sağlık kuruluşlarından karşılanması hedeflenmiştir (SB, 2020a). İleriki dönemlerde her iki kurum arasında tedarik sürecinin eşgüdüm içinde yürütülmesi ve kaynaklarda tasarruf sağlamak için müşterek ihalelerin yapılması gündeme gelebilir. Gerek afilyasyon uygulamasının, gerekse tedarik konusunda atılan işbirliği adımlarının, sağlık kurumlarında etkinliğin artırılmasını ve hizmet maliyetlerinin azaltılmasını sağlamasının yanı sıra sağlık hizmetlerinde merkezleşme politikasının gelişimi sürecinde itici bir güç olduğu söylenebilir.

2.5. Ürün Takip Sistemi (ÜTS)

Türkiye’de ivme kazanan e-Sağlık uygulamaları doğrultusunda, Sağlık Bakanlığı tarafından 2005 yılında başlatılan tıbbi cihaz kayıt sistemi ile tıbbi cihazlarla ilgili en kapsamlı bilgi bankası niteliğindeki Türkiye İlaç ve Tıbbi Cihaz Ulusal Bilgi Bankası (TİTUBB) oluşturulmuştur. Kısa adı UBB olan bu sistem ile SGK geri ödemeleri, e-ticaret ve tıbbi ürünlerin piyasa denetimi ve gözetimlerinin yapılması mümkün olmuştur (Ökem, 2011).

Sağlık Bakanlığı bünyesinde kurulan Türkiye İlaç ve Tıbbi Cihaz Kurumu, bu çalışmaların baş aktörü olarak tıbbi malzeme, ilaç ve cihazlara yönelik düzenleyici, denetleyici ve yönlendirici faaliyetler yürütmektedir (Arık vd., 2016). Kurumun yaptığı çalışmalar sonucunda, 2017 yılından itibaren UBB sistemi verilerinin yeni geliştirilen bir proje olan Ürün Takip Sistemi (ÜTS)’ne aktarımı sağlanmıştır (SB, 2018a).

Ürün Takip Sistemi (ÜTS) projesi, ülkemizde imal edilen ya da yurt dışından ithal edilen tıbbi malzemelerin üretim bandından başlayıp, satılıp kullanıldığı yere kadar takip edilebilmesini ve son kullanıcıya kadar (hasta) izlenebilmesi için geliştirilen bir sağlık bilgi sistemidir. 12/06/2017 tarihi itibarıyla TİTUBB kapatılarak tıbbi ürünlerin kayıt ve bildirim işlemleri ile tedarik zinciri boyunca ürün hareketleri Ürün Takip Sistemi (ÜTS) üzerinden takip edilmeye başlanmıştır (SB, 2020b).

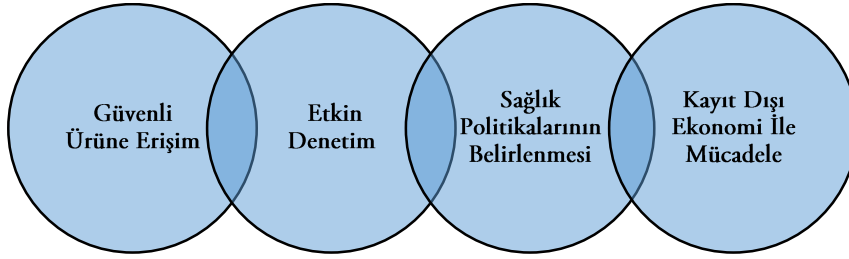
Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) tarafından Sağlık Uygulama Tebliği’nde yapılan düzenlemeler ile geri ödeme kapsamındaki tıbbi malzemelerin bedellerinin karşılanabilmesi için hastanelerin satın aldığı tıbbi malzemelerin ÜTS sistemine kayıtlı olma zorunluluğu getirilmiştir. ÜTS’ye kayıt edilmiş bir ürünün aynı zamanda üretici ve/veya distribütör firmalarının da ÜTS’de tanımlı olması şart koşulmuştur (Resmi Gazete, 2013). Böylece, Türkiye piyasasında hastanelere tıbbi ürün satışı yapmak isteyen tedarik zincirindeki tüm üretici, distribütör ve bayiler, hem sattıkları tıbbi malzemelerini hem de tedarikçi firma kayıtlarını yaptırmak suretiyle bilgi bankası sistemine dahil olmuşlardır. Öte yandan, sağlık hizmeti sunucuları da geri ödeme alabilmek için ÜTS kaydı olmayan tıbbi ürün satın almamaları gerektiğinden tedarik sürecinin en başından stok ve faturalama aşamalarına kadar kayıtlı ÜTS kullanıcısı olarak sistemde yerini almıştır.

Piyasadaki tıbbi cihaz ve malzeme hareketlerini kendine özgü kodlama sistemi sayesinde tek merkezden izleme, düzenleme ve yönetme faaliyetleri ile sağlık tedarik zincirinde satan, satın alan ve kullanan tarafları bir araya getiren ÜTS sistemi, uluslararası standartlarda geliştirilen bir bilgi sistemidir (Arık vd., 2016). ÜTS, sadece tıbbi malzeme ve cihazlara ait bilgilerin kayıt edildiği bir veritabanı olmaktan öte Türkiye’de tıbbi malzeme regülasyonunu sağlayan Sağlık Bakanlığı (düzenleme), SGK (geri ödeme), Kamu İhale Kurumu (tedarik) ve sağlık hizmeti sunucuları ile malzeme tedarikçileri arasında iş akışlarını elektronik ortama aktaran bir sistemdir (Tengilimoğlu ve Yiğit, 2017).

Şekil-3’te görüldüğü gibi, ÜTS sisteminin sağlık sektörüne kazandırdıkları arasında hangi ürünün, ne zaman, nerede, niçin ve kimin üzerinde kullanıldığı bilgisi ile hızlı hareket imkânı, güvenli ürüne erişim, sağlık politikası üretme, sağlıklı veriye dayalı etkin denetim, kayıt dışı ekonomi ile mücadele, kaynak kullanımında

tasarruf sağlama, kurumlar arası koordinasyon ve veri paylaşımı gibi son derece önemli katkılar sayılabilir (SB, 2020b).

Şekil 3. ÜTS Projesinin Kazanımları

Kaynak: (SB, 2020b)

ÜTS sistemi, kamu hastanelerinin tedarik sürecinde çok etkin bir rol oynamaktadır. Sağlık Bakanlığı'nın 2019/19 sayılı genelgesi gereğince ilaç, tıbbi malzeme, cihaz ve hizmet satın alımlarında teklif verecek isteklilerin ÜTS'de firma kaydının aranması zorunlu hale getirilmiştir. Ayrıca teklif edilen ürünlerin ÜTS üzerinden yapılacak sorgulamalarda ürün durumu "Kayıtlı" olan ürünler haricindekilerin alımı yapılmayacaktır (SB, 2019). Hastane idareleri, sistem üzerinden yaptığı sorgulamalarda satın almayı planladığı tıbbi malzemelerin Sağlık Bakanlığı tarafından onaylı olup olmadığı ve SGK tarafından geri ödeme kapsamında olup olmadığı bilgisini edinerek doğru satın alma kararlarını verirken, aynı zamanda güvenli ürün temini ile hasta sağlığını korumaktadır.

Sağlık hizmet sunucuları açısından ÜTS üzerinde yapılan önemli bir yenilik de 2018 yılından itibaren tıbbi malzemelerin tekil takip sürecinin başlatılması olmuştur. Bu süreçte, hastanelerin de ürün hareket bildirimlerini (alma, verme, kullanım vb.) yapabilmeleri ve tekil takip sürecine dâhil olmaları için ÜTS'ye kayıt yaptırmaları zorunlu tutulmuştur (SB, 2020b).

Bu sistemde, herhangi bir hastaneye "x" malzemesi satan firma öncelikle kendi stoklarından satış yaptığı hastaneye çıkış hareketini göstermek için ÜTS üzerinden "verme" bildirimini yapması (satın alma), "x" malzemesini teslim alan hastane ise bu firmadan aldığı malzemenin stok giriş kaydını yaparken yine ÜTS'ye "alma" bildirimini yapması (stok), söz konusu hastanede "x" malzemesi herhangi bir hasta üzerinde kullanıldıktan sonra hastane stoklarından çıkış hareketini göstermek için de ÜTS'ye "kullanım" bildirimini yapılarak (faturalama) MEDULA'ya fatura edilen malzeme bilgilerinin eşleşmesi beklenmektedir. Bu sayede, hastanelerde mükerrer satın alma, stok ve faturalama işlemleri ortadan kaldırılarak hem gelir kayıpları engellenecek hem de tedarik kaynaklarında tasarruf sağlanacaktır.

Şekil 4. ÜTS Paydaşları

Sonuç olarak ÜTS, sağlık tedarik zincirinin en önemli aktörlerini (üretici, ithalatçı, bayi, hastane, Sağlık Bakanlığı, Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK), Kamu İhale Kurumu, DMO vb.) tek merkezde toplayarak kamu alımlarında merkezileşmenin çok iyi işler çıkardığını ortaya koymuştur (Şekil-4).

3. Sağlık Market Uygulaması

Türkiye’de e-Sağlık uygulamaları, AB ve dünyadaki bu yöndeki gelişmelere paralel olarak sağlık politikalarında yerini almıştır (Ökem, 2011). Sağlık politikası değerlendirilirken kıt kaynakların etkili kullanılabilmesi için güvenilir ve işlevsel bir bilgi sistemi gerekmektedir (Tengilimoğlu, 2018).

Tedarik zinciri uygulamaları bilgi teknolojisi ile yakından ilgilidir. Ayrıca, bilgi teknolojisi ve e-iş süreçlerinin uygulanması, entegre tedarik zincirleri için önemli bir gereklilik olarak görülmektedir (De Vries vd., 2011). Tedarik zincirinin sanal olarak merkezileştirilmesi, tedarik zincirini optimize etmek için sağlık sektöründe uygulanan yeni stratejilerden biridir. Sağlık tedarik zincirinde sanal merkezileşme sadece dağıtımın değil, aynı zamanda merkezi sözleşme, tedarik ve müşteri hizmetlerinin odak noktası olarak hizmet vermektedir. Bu yenilikçi yaklaşım sağlık sektöründe personel, zaman ve bütçe kısıtlılığı ile ilgili kritik sorunların çözülmesine yardımcı olmaktadır (Mathew vd., 2013).

Dünyada, Sağlık Market projesinin benzeri merkezi satın alma organlarına sahip başarılı tedarik sistemleri de mevcuttur. Örneğin, Finlandiya'daki merkezi ve yerel yönetimler için merkezi bir satın alma organı olan Hansel, kamu alımlarında verimliliği artırarak kamu harcamalarını azaltmak, yönlendirmek ve geliştirmek amacıyla kurulmuştur (Hansel, 2021). Bir başka kurum Consip, tamamı İtalya Ekonomi ve Maliye Bakanlığı'na ait olan İtalya'da faaliyet gösteren merkezi bir satın alma organıdır. Kamu idarelerinin ihale süreçlerine uygulanan bilgi teknolojilerini kullanarak kamu ihale prosedürlerini daha hızlı ve daha verimli hale getirmeyi hedeflemektedir (Consip, 2021).

Crown Commercial Service (CCS), İngiltere kamu sektörünün ortak mal ve hizmet satın alırken tasarruf etmesini sağlayan en büyük kamu alımları organizasyonudur. Kurumun 2019-2020 yılında yaptığı anlaşmalarla toplam 1 milyar sterlinlik kamu parasını aşan ticari fayda elde edilmiştir (CCS, 2021).

UGAP ise merkezi alım ajansı statüsünde olan bir Fransız kamu kurumudur. Bu kurum, devlet binalarının düzenlenmesi, bakımı ve yönetiminden, devlet araç filolarının ve bilgi sistemlerinin sağlanmasından ve işletilmesinden sorumludur. Ajans, 2017'de 100 milyon Euro'luk yenilikçi tedarik yapmış, gelecek yıllarda ise 200 milyon Euro'luk alım hedeflemiştir (Preda, 2019).

Güney Kore'nin son yıllardaki hızlı ekonomik büyümesinin itici gücü olarak gösterilen PPS, ülkenin merkezi bir satın alma kurumudur. PPS, 2002 yılında Kore Çevrim İçi E-Satın Alma Sistemini (KONEPS) kurmuş, satın alma sistemindeki yenilikleri şeffaf ve verimli olduğu kabul edilen PPS, Birleşmiş Milletler tarafından kamu hizmet ödülüne layık görülmüştür (PPS, 2021).

Bu anlamda, Türkiye'nin merkezi satın alma organı DMO tarafından projelendirilen ve Sağlık Bakanlığı ile işbirliği içinde desteklenerek geliştirilen bir elektronik sağlık uygulaması olan Sağlık Market, Türk sağlık sektörünün tedarik zincirinde heyecan uyandıran dijital bir dönüşüm örneği olarak incelenmesi gereken bir alandır.

3.1. Uygulamanın Amacı ve Kapsamı

Türkiye’de “Sağlık Market” kavramı ilk olarak Sağlık Bakanlığı'nın 2018 yılı bütçe sunumunda Sağlık Bakanı tarafından açıklanmıştır. Bu açıklamada Sağlık Market, sağlık tesislerinin ihtiyaç duyduğu tıbbi malzemelerin il bazında toplanan taleplere göre ihale yöntemiyle merkezi bir şekilde satın alınabileceği ve hastanelerin internet ortamında erişim sağlayarak Sağlık Market üzerinden ihtiyaç duyduğu tıbbi ürünleri temin edebileceği bir proje olarak bahsedilmiştir (SB, 2020a).

Akabinde, 19.01.2018 tarihinde Sağlık Bakanlığı ile Hazine ve Maliye Bakanlığı arasında imzalanan “Tedarik İşbirliği Protokolü” kapsamında, Sağlık Bakanlığına bağlı hastanelerin ihtiyaç duydukları ilaç ve tıbbi malzemelerin merkezi satın alma kuruluşu olan Devlet Malzeme Ofisi kanalıyla tedarik edilmesine karar verilmiştir (DMO, 2019). Bu protokolün amacı, tıbbi ürün alımlarında standart teknik şartnameler oluşturularak benzer ve ortak ihtiyaçlar için uygulanan tedarik yöntem ve fiyat farklılıklarını ortadan kaldırmaktır (SB, 2020c). Bu doğrultuda, DMO ile çerçeve anlaşma imzalayan tedarikçiler arasında elektronik ihaleler yapılarak daha uygun fiyat, daha hızlı tedarik ve daha kaliteli ürün temini amacıyla “Sağlık Market Projesi” çalışmalarına başlanmıştır (DMO, 2019).

Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'ne geçildikten sonra 3 Ağustos 2018 tarihinde açıklanan ilk 100 günlük icraat programında hayata geçirilmesi planlanan eylemler arasında da Hazine ve Maliye Bakanlığı'na "Sağlık hizmetlerine ilişkin alımların DMO tarafından elektronik ortamda gerçekleştirilmesi", Sağlık Bakanlığı'na ise "Sık tüketilen, satın alma ve işgücünün büyük kısmını oluşturan malzemelerin temininin kolaylaştırılması ve yerlilik oranının artırılması amacıyla Sağlık Market uygulamasının hayata geçirilmesi" şeklinde geleceğe yönelik çok önemli görevler verilmiştir (T.C. Cumhurbaşkanlığı, 2018).

Tedarik işbirliği protokolü çerçevesinde yürütülen çalışmalar ve belirlenen hedefler doğrultusunda, tüm satın alım ve tedarik süreçlerinin elektronik olarak tasarlandığı "Sağlık Market" uygulaması, 17 Ekim 2018 tarihinde hayata geçirilmiştir (DMO, 2019). Sağlık Market, kamu alımlarında ihale süreçlerini kısaltarak bürokratik işlemleri ve belge fazlalığını azaltmak, daha düşük ve avantajlı fiyatlar elde ederek kamusal tasarruf sağlamak ve en önemlisi ihale sürecini merkezileştirmek amacıyla devreye alınan bir uygulamadır (Çoruh, 2018). Sağlık Market uygulamasının diğer bir amacı da, eş zamanlı ve sık sık yapılacak e-ihaleler sayesinde hastanelerin stok gün sayılarının ve maliyetlerinin azaltılmasıdır (Atasever, 2020).

İlk aşamada, 81 ilde bulunan sağlık tesislerinin ihtiyacı olan 113 farklı tıbbi sarf malzeme ve beşeri tıbbi ürün Sağlık Market bünyesinde yerini almıştır. Sağlık tesislerinin ihtiyaçları DMO tarafından 81 il için ayrı ayrı veya ürün bazlı yapılan elektronik ihalelerle karşılanmakta, teknik uygunluk değerlendirmesi onaylanmış ürünler için üretici, ithalatçı ve yetkilendirilmiş bayiler ile çerçeve anlaşmalar imzalanabilmektedir (Atasever, 2018; DMO, 2020).

Üç fazda uygulanması planlanan Sağlık Market projesi tamamlandığında, Sağlık Bakanlığına bağlı tüm hastanelerin ilaç ve tıbbi malzeme ihtiyaçlarının yaklaşık %20'sinin Sağlık Market üzerinden karşılanması hedeflenmektedir (Atasever, 2018). Temmuz 2021 itibarıyla Sağlık Market kapsamında; sadece e-ihale yapılarak temin edilebilecek "Sağlık Market Tıbbi Malzeme Listesi EK- 2A"da 4287 ürün, e-ihale yapılarak temin edilebileceği gibi kurumların talebi ile doğrudan sipariş verilerek temin edilebilecek "Sağlık Market Tıbbi Malzeme Listesi EK-2B"de ise 8334 adet ürün yer almıştır (DMO, 2021). Teklif edilecek bu ürünler, sağlık kurumlarının ihtiyaçları için standardize edilmiş ve Sağlık Market sisteminde kayıtlı olan teknik şartnamelere uygun olmak zorundadır. Tedarikçi firmaların da görüş bildirebildiği veya değişiklik talep edebildiği söz konusu teknik şartnamelere, Sağlık Market-Tedarik Paylaşım Platformu üzerinden ulaşılabilir (SB, 2021).

Sağlık Bakanlığı bünyesinde web tabanlı bir yazılım sistemi olarak geliştirilen ve mevcut durumda Sağlık Market uygulaması adı altın yer alan bir diğer dijital uygulama ise "Sağlık Market Tedarik Paylaşım Platformu"dur. Bu sistem, hastanelerde tasarruf ve kesintisiz sağlık hizmeti için gerçekleşmiş avantajlı ve düşük ihale fiyatlarıyla alınan tıbbi malzemelerin iş eksilişine konu edilmeden önce diğer sağlık tesislerinin paylaşımına sunulmasını sağlamaktadır. Uygulama sayesinde, iç imkânlarla bir başka ildeki hastanenin ihtiyacı karşılanarak ilgili malzemelerin sistem üzerinden ihtiyacı olan illere devri sağlanmaktadır (SB, 2018c). Sağlık Market Tedarik Paylaşım Platformu, ayrıca Bakanlık ve DMO işbirliği kapsamında yapılan Sağlık Market ihaleleri sonucunda temin edilen tıbbi malzemelerin, talep aşamasından sağlık tesisleri arasında devir işlemlerine kadar tüm tedarik süreçlerinin yürütüldüğü bir uygulamadır.

Sağlık Market sistemine ilk aşamada sadece Sağlık Bakanlığı ile bağlı kurum ve kuruluşları talepte bulunabilirken, 05.03.2020 tarihinden itibaren DMO ile üniversiteler arasında imzalanan "Tedarik İşbirliği Protokolü" ile uygulama kapsamına üniversite hastaneleri de dâhil edilmiş (DMO, 2020), böylece kamu hastanelerinin tedarik politikasında merkezileşme etkisi güçlü bir şekilde hissedilmeye başlanmıştır.

Sağlık Market projesinin hızlı bir şekilde devreye alınması sonrasında, 10/06/2020 tarih ve 31151 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan "Kamu Kurum ve Kuruluşlarının İhtiyaçlarının Devlet Malzeme Ofisi Genel Müdürlüğüne Karşılanması Hakkında Karar" gereğince, Sağlık Bakanlığı'na bağlı sağlık tesisleri ile kamu üniversite hastanelerinin ihtiyacı olan ve Sağlık Market kapsamında ilan edilen listelerdeki tıbbi malzemelerin DMO'dan satın alınması zorunlu hale getirilmiştir (Resmi Gazete, 2020). Bu düzenleme, tıbbi ürünlerin bugüne kadar sağlık kurumlarının kendi bünyelerinde açtığı ihaleler ile münferit olarak temin edilmesi yönteminden, merkezi olarak temin yöntemine geçilmesi konusunda tarihi ve önemli bir adımdır.

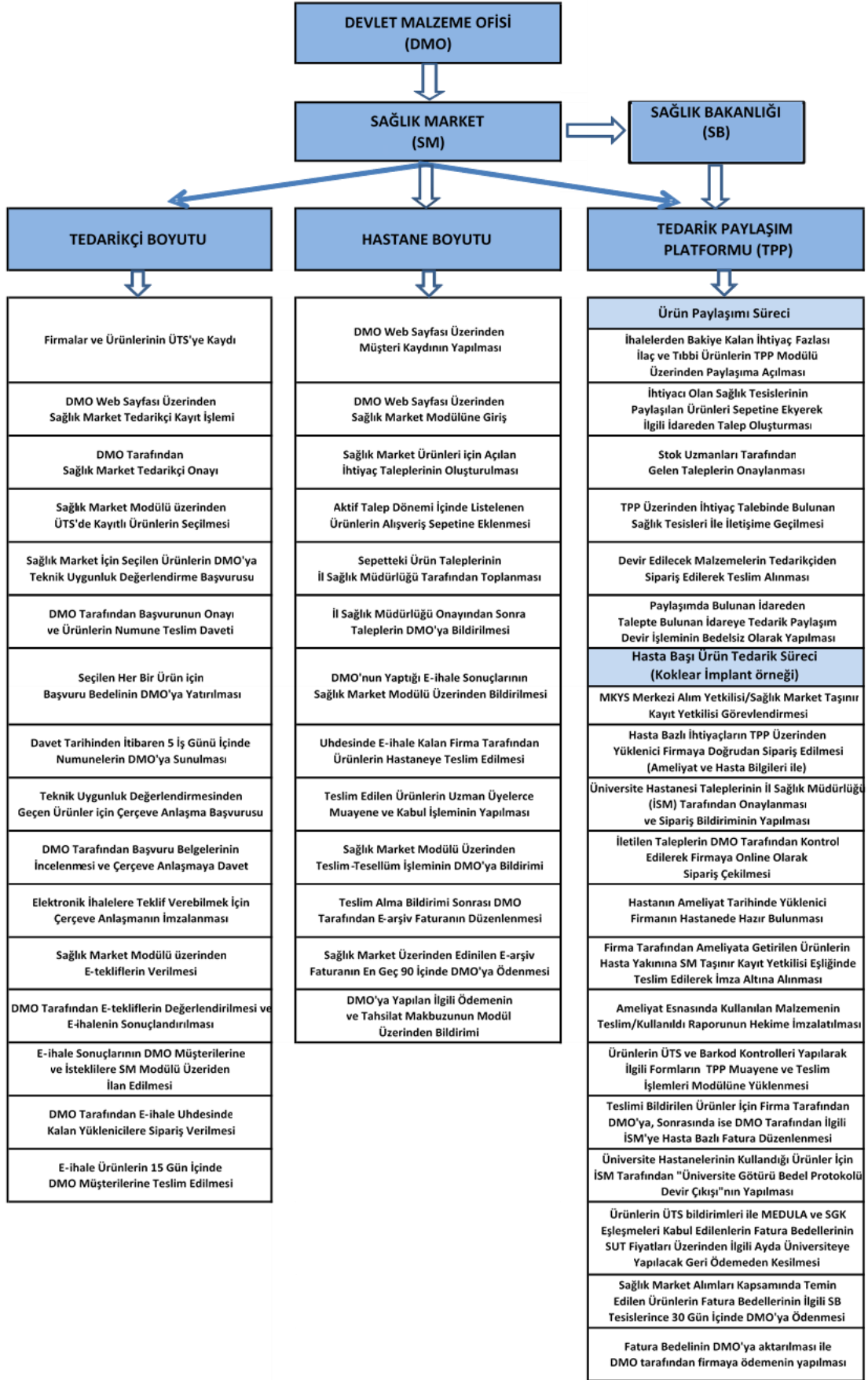
3.2. Uygulamanın Süreci

Sağlık Market projesi, kamu kurumlarının daha önce DMO'dan malzeme temin ederken kullandığı e-satış portalının sağlık alanı için özelleştirilmiş ve geliştirilmiş dijital bir halidir (Çoruh, 2018).

Temel farkı, DMO'da benzer bir malzemenin açık ihale usulü ile satın alınması yaklaşık 35 gün sürerken, Sağlık Market uygulaması ile gerçekleştirilecek elektronik ihaleler vasıtasıyla 81 il bazında 113 kalem tıbbi ürün alımının eşzamanlı olarak yapılması, ihale sürecinin ise sadece 2 gün içinde sonuçlanmasıdır (Atasever, 2018). Uygulamanın ÜTS ile entegre bir şekilde çalışması teklif edilen ürünlerin Sağlık Bakanlığı ve SGK tarafından onaylı, kayıtlı ve dolayısıyla güvenilir olup olmadığı bilgisini de içermektedir.

Sistem, ilk olarak iki aşamalı şekilde aktive edilmiştir. Birinci aşamada sisteme dâhil olmak isteyen firmalar DMO'ya ürün numunelerini teslim etmiş, ikinci aşamada ise teknik uygunluk değerlendirmesi olumlu sonuçlanan ürün sahibi firmalarla çerçeve anlaşma imzalanmıştır (Atasever, 2018). Ancak Sağlık Market uygulamasındaki iş akışını tedarikçiler, hastaneler ve tedarik paylaşım platformu boyutuyla işlemsel açıdan anlamak daha faydalı olacaktır. Aşağıdaki şekilde uygulamanın tarafları bir araya getirilerek ve "Sağlık Market Uygulama Süreci" şematize edilerek açıklanmaya çalışılmıştır (Şekil-5).

Şekil 5. Sağlık Market Uygulama Süreci

3.3. Uygulamanın Etkileri

Tamamen elektronik ortamda gerçekleşen Sağlık Market alımlarında tüm süreç 15 gün sürmektedir, bu süre sağlık tesislerinin Kamu İhale Kanunu'na göre yaptığı alımlara nazaran 5 kat daha zaman tasarrufu sağlamaktadır. Sağlık Market uygulamasında, 81 ildeki sağlık kurumlarının ihtiyaçları il bazında toplanarak çerçeve anlaşmalar kapsamında elektronik ihalelerle karşılandığından, tıbbi sarf malzemesinde piyasa fiyatlarına göre tahmini olarak % 25, nükleer tıp ürünlerinde % 24, koklear implantta ise % 51 civarında kazanç sağlanmıştır. Gerçekleştirilen elektronik ihaleler Türkiye'deki tüm kamu hastanelerini kapsadığından tedarik işlemlerinde hem zamandan hem de insan kaynağından ciddi manada tasarruf söz konusudur (DMO, 2020).

Öyle ki Sağlık Market uygulaması, Sağlık Bakanlığı hastanelerinde satın alma ve tedarik süreçlerinde görevli yaklaşık 4.000'den fazla personelin diğer işlerde istihdam edilmesine olanak sağlayarak, maliyetlerde % 30 oranında tasarruf sağlanmasına ve böylece kamu kaynaklarının daha etkin kullanılmasına katkı sağlamaktadır (DMO, 2019).

Sağlık Market, kamu hastanelerinin tıbbi malzeme satın alma işlemlerinin münferit ve dağınık halde bulunan hastaneler yerine, ihtiyaçların önceden tespit edilerek Devlet Malzeme Ofisi tarafından e-sağlık uygulamaları üzerinden gerçekleştirilmesine dayandığından, tek elden yönetilen ve problemlere daha hızlı çözüm üreten bir tedarik zinciri yapısını hedeflemektedir. Daha uygun fiyat, daha hızlı tedarik ve daha kaliteli ürün temini ile etkin stok yönetimi sunan bu modelin en önemli hedefi ise yerli tıbbi malzeme kullanımının artırılmasıdır. Modelin ana kazanımları ise verimlilik, hız ve ulaşım ile ekonomik fayda olarak belirlenebilir (Cebeci ve Denktaş Şakar, 2018).

Öte yandan, Sağlık Market sistemine yönelik bazı eleştirel yaklaşımlar da söz konusudur. Uygulama ile birlikte tıbbi cihaz üreticisi ya da distribütör konumundaki satıcı firmalar, tıbbi ürün alımlarında bölgesel veya yerel satın alma yöntemlerinden merkezi ihale modeline geçildiğinden tedarik zincirinde bayi gereksinimi duymayacaklardır. Bu firmalar, bünyelerindeki ihale departmanına yatırım yaparak onlar da satış sürecini merkezileştirme yoluna gideceklerdir. Her ne kadar Sağlık Market uygulaması bayileri de kapsamına alsın da, firmaların kar maksimizasyonu sağlamak adına alacakları tedbir, bayilerin kapanmasına ve bu sektörde çalışanların işsiz kalmalarına neden olacaktır. Pazardaki sektör temsilcileri, sayılan bu gerekçelerle tıbbi cihaz pazarının küçüleceği iddiasıyla bu uygulamayı ekonomik bulmamaktadır (Çoruh, 2018).

4. Sonuç ve Öneriler

Dünyanın farklı ülkelerindeki merkezi satın alma uygulamaları, insan kaynaklarında uzmanlaşma, tedarik hizmetlerinde etkinlik ve kamusal kaynak tasarrufu gibi sunduğu avantajlar nedeni ile artış eğilimi göstermektedir. Bu nedenle çoğu ülke, tedarik sistemlerini dizayn ederken daha merkezi bir satın alma yöntemi uygulama yönünde çalışmalarını sürdürmektedir (DMO, 2013).

Merkezi satın almaya yönelik artan bu eğilimin temelinde, toplu alımların sunduğu fiyat avantajı ile kamu kurumlarının bütçe tasarrufu sağlaması, optimum kaynak kullanımına imkan veren merkezi alım usulü ile daha hızlı, daha güvenli, daha şeffaf ve rekabetçi bir tedarik sisteminin geliştirilmesi etkili olmuştur (DMO, 2019). Etkili tedarik zinciri yönetimi ise çeşitli endüstriler için önemli bir ayırıcı ve rekabet avantajı kaynağıdır. Ancak tedarik zinciri ve lojistiğindeki birçok gelişme, özellikle sağlık hizmeti sağlayıcıları tarafından henüz tam anlamıyla benimsenmemiştir (Jayaraman vd., 2014).

Özellikle tedarik sürecinde elektronik ortamda gerçekleştirilen kamu alımları, kısa sürede sonuçlandırılan satın almalarla müşterilerinin işini kolaylaştırmakta, tedarik maliyetlerini düşürerek sağladığı raporlama ve değerlendirme avantajları ile şeffaf bir rekabet ortamı yaratmaktadır (DMO, 2013). Tüm bu avantajlar, sağlık sektörünün dinamik yapısını destekleyerek sağlık hizmet sunucularının etkinliğini artıran belirleyici faktörlerdir.

Merkezi satın alma yönteminin kamu alımları etiği açısından yararları göz önüne alındığında, Türkiye'de kamu alımlarının DMO tarafından gerçekleştirilmesi olumlu karşılanmalıdır. Örneğin, DMO'nun kendi sermayesi ile geliştirdiği Sağlık Market gibi dijital dönüşüm ürünü olan yenilikçi tedarik modelleri, kamusal kaynak kullanımında tasarruf sağlayarak sosyoekonomik politikaların uygulanmasına öncülük etmektedir. Uygulamaya başlandığı 2018 yılından bu yana bir yılda 120 milyon TL'lik işlem hacmi ile piyasa

fiyatlarına göre ortalama % 34 tahmini tasarruf elde edilmiştir. Ancak, merkezi satın almanın getirdiği avantajlardan daha fazla yararlanmak için DMO'nun kamu alımları içindeki payının artırılması son derece önemlidir (Demiryürek Ürper, 2019).

Tedarik zincirinin sanal olarak merkezleştirilmesi, hastanelerde işbirliğinin artırılmasına ve böylece maliyetlerin kontrol edilmesine ve hizmetlerin iyileştirilmesine yardımcı olmaktadır. Bu düzenleme sadece kârlılık üzerinde önemli bir etkiye sahip olmakla kalmayacak, aynı zamanda klinik ürün seçimini desteklemeye yardımcı olan klinik kalite değer analizi ekipleriyle çalışmaya daha fazla odaklanmalarını sağlayacaktır. Böylece hastaneler, ürün seçimi ve dağıtımı üzerinde daha fazla kontrole sahip olacaklardır (Mathew vd, 2013). Türkiye'de bu doğrultuda hayata geçirilen Sağlık Market sistemi, ihale sürecinde istenen belge fazlalığını ortadan kaldırmak, fiyatları daha uygun seviyede tutmak, kamuda dağınık ve tekrarlı işlemleri azaltarak ihale sürecini merkezileştirmek amacıyla getirilen bir uygulamadır (Çoruh, 2018).

Sağlık Market, web üzerinden tıbbi malzemelerin kullanım alanına ilişkin sınıflandırılmış kategoriler (kardiyoloji, üroloji, ortopedi vb.) şeklinde marka, tedarikçi ve katalog bazında malzeme seçimi imkânı sunmaktadır. Ürün çeşitliliğine dayalı bir tedarik yönetimi olan bu projenin, sağlık kurumlarının ihtiyacına uygun nitelikte ürün araştırma ve alternatif ürün bulamama sorunlarını ortadan kaldıracığı düşünülmektedir.

Bu proje ile sağlık tedarik zincirinde daha hızlı ve merkezi bir yapı kurgulanmıştır. Dolayısıyla, kapsamdaki tüm sağlık kurumları tek merkezden ve aynı platform üzerinden senkronize bir şekilde malzeme temin ettiğinden, uygulamada uyum ve bütünlük sağlanacaktır. Böylece işgücü ve zaman tasarrufunun yanı sıra, tedarik sürecindeki iş akışı hızlanacak ve satın alma süresi de kısalmaktadır. Bu bağlamda, Sağlık Market ile uzayan malzeme temininde yaşanması muhtemel hasta mağduriyetlerinin veya can kaybı risklerinin en aza indirileceği düşünülmektedir.

Mevcut durumda, 4734 sayılı Kamu İhale Kanunu'na göre kamu hastanelerinin tıbbi malzeme ve ilaç temini için yaptıkları ihalelerde alınacak ürünlerin özelliklerini belirten teknik şartname hazırlamaları esastır. Bu şartnamelerde belirlenecek teknik kriterler, rekabeti engellemeyen, verimliliği ve fonksiyonelliği sağlayan, tüm tedarikçiler için fırsat eşitliği sunan, belli bir markayı veya modeli işaret etmeyecek şekilde hazırlanmalıdır (Kamu İhale Kurumu, 2020). Hastanelerde satın almaya konu olan tıbbi malzemelerin teknik şartnameleri ise genellikle malzemeyi en iyi bilen kullanıcılar tarafından, bir başka deyişle hekimler ve ilgili sağlık personeli tarafından hazırlanmaktadır. Her ne kadar kullanıcılar malzemeyi bilseler de, birçok teknik detaya sahip binlerce kalem tıbbi malzemeye hâkim olmaları, gelişen sağlık teknolojisine paralel olarak piyasaya yeni giren veya kullanımı demode olmuş malzemelere ilişkin biyomedikal bilgiye sahip olmaları mümkün değildir. Sağlık Market kapsamındaki ürünlerin teknik şartnameleri ise sistem üzerinde daha önceden hazırlanmış, kayıtlı ve ulaşılabilir durumdadır. Bu nedenle, sağlık personeli daha önce teknik şartname hazırlamak için harcadığı kayıp zamanı, bundan böyle asıl işi olan hasta bakım hizmetine ayırabilecektir. Bu yönüyle, uygulamanın sağlık hizmetinin verimliliğine katkı sunacağı düşünülmektedir.

Öte yandan, standardize edilmiş malzeme kullanımına olanak sağlayan ortak teknik şartnamelerle gerçekleştirilen alımlar, sağlık kurumlarında aynı sağlık hizmeti için farklı fiyat ve kalitede malzeme kullanımını ortadan kaldıracaktır. Bu nedenle, Sağlık Market uygulaması ile daha kazançlı alımların yapılacağı ve ulusal düzeyde kaynak tasarrufu sağlanacağı düşünülmektedir.

Ayrıca, Sağlık Market katalog sistemi ile hekimlerin alanına veya yapacağı ameliyatın gerektirdiği teknik detaylara göre malzeme tercihi de imkân verilmiştir. Böylece, kullanıcıların farklı özellikte ya da markada olan benzer ürünleri karşılaştırarak ihtiyaca uygun doğru bir satın alma yapabileceği, ihtiyaç dışı veya gereksiz malzeme alımı önlenerek stok maliyetlerinin azaltılacağı düşünülmektedir.

Uygulama sayesinde, kurumların satın alma süreçleri kayıt altına alındığından istatistikî çıkarımlar ve hızlı değerlendirmeler yapılabilecek, maliyet ve harcamaların kurumsal bazda analiz edilebilmesi mümkün olabilecek, daha rasyonel bütçeleme ve raporlama ile daha etkili yönetsel kararlar alınabilecektir. Dolayısıyla Sağlık Market uygulamasının, kamusal tedarik süreçlerinde şeffaflığa, güvenilirliğe, denetim ve hesap verilebilirliğe önemli katkılar sunacağı düşünülmektedir.

Sağlık Market projesinin etkinliğini artırmak amacıyla, uygulamadaki tıbbi sarf malzeme ve ilaç kapsamı hızlı bir şekilde genişletilmelidir. Özellikle, laboratuvar kit ve sarf malzemeleri ile hastaya özgü olan ve

ameliyat başı kullanılması gereken tıbbi malzemelerin de tamamı sisteme dâhil edilmelidir. Ayrıca, listedeki ürün çeşitliliği artırılmalı, kabul edilen teknik şartnameler piyasadaki yerli ve yabancı tüm markaların teklif verebileceği ve yeterli rekabeti sağlayacak şekilde düzenlenmeli, mümkün olduğunca daha fazla yerli malına yer verilmedir.

Sağlık Market uygulaması, merkezi satın alma özelliği ile kısa vadede kamuya avantaj sağlasa da uzun vadede sektörde rekabet açısından tekelleşmeye, dengeli ve kontrollü bir şekilde uygulanmazsa küçük ölçekli tıbbi malzeme tedarikçilerinin sektörde rekabet güçlerinin azalmasına, pazar paylarının küçülmesine ve son olarak da iş imkânlarının yok olmasına neden olabilir (Durna, 2018). Bu nedenle bu uygulama, küçük ölçekli yerli firmaların veya bayilerin de piyasa dışında kalmadan rekabet edebileceği bir şekilde kurgulanarak geliştirilmelidir (Atasever, 2018).

Öte yandan Türkiye’de sağlık eğitimi, uygulama ve araştırma faaliyetlerinin yanında aynı zamanda üçüncü basamak düzeyde nitelikli sağlık hizmeti sunan üniversite hastanelerinin de Sağlık Market kapsamına alınmış olması sevindiricidir. Ancak, üniversite hastanelerinin mevcut durumdaki mali durumu ve tedarikçilere olan ağır borç yükü nedeniyle bir yıldan daha uzun ödeme vadeleri söz konusu iken, Sağlık Market üzerinden temin ettiği tıbbi malzemeler için DMO’ya 90 gün ödeme vadesinin belirlenmesi, üniversite hastanelerinin uygulamaya yaklaşımını olumsuz etkileyebilir. Bu nedenle, uygulamadan tam verim alabilmek adına uzun ödeme vadeleri olan üniversite hastanelerinin mevcut borçları yapılandırılmalı veyahut Sosyal Güvenlik Kurumu tarafından hastane alacaklarından peşin olarak kesilecek sağlık market alımlarına ait bedeller Maliye Bakanlığı’na merkezi bütçeden karşılanarak finansman desteği sağlanmalıdır.

Merkezi satın alma fikri etkin kaynak kullanımı amacıyla rasyoneldir, ancak Kamu Hastane Birlikleri döneminde merkezi satın alma sürecinde edinilen tecrübeden hareketle, dağınık durumda olan sağlık kurumlarında yönetimleri mağdur etmeyecek, etkinliği daha önce test edilmiş doğru bir saha algoritmasının oluşturulması önem arz etmektedir. Sonuç olarak, kamu hastanelerinin tedarik politikasında görülen bu hızlı merkezileşme hareketi ile (DMO, 2013; DMO, 2021; SB, 2021);

- ✓ Her hastanede tedarik sürecinde yer alan insan kaynaklarının daha verimli kullanılması,
  - ✓ Hekimlerin satın alma konusunda bürokratik işlemlerle meşgul edilmemesi ve uzmanlık alanında sunacağı sağlık hizmetine odaklanmasının sağlanması,
  - ✓ Hastane yöneticilerinin satın almada kar-zarar endişesi ile hasta hayatı arasında kalmasının önüne geçilmesi,
  - ✓ Hızlı malzeme temini ile hastaların mağdur edilmesinin önlenmesi,
  - ✓ Tıbbi alanlarda uzman kişiler tarafından merkezi satın almalarla rekabetin yaşandığı daha ucuz alımlarla kaynakların verimli kullanılması,
- sağlanacaktır.

Kaynakça

- Acar, A.Z. & Bozaykut Bük, T. (2017). Türk sağlık tedarik zinciri yönetimine genel bir bakış, Uluslararası İşletme ve Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (2147-4478) , İşletme ve Finans Stratejik Araştırmalar Merkezi, 6 (5), 13-27.
- Akpınar, Y. (2015). “Türkiye’deki kamu alım yöntemlerinin karşılaştırılmalı analizi.”, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye Anabilim Dalı, Ankara.
- Arık, Ö. & İleri, Y. (2016). Sağlık hizmetlerinin finansmanında Türkiye’de yeni yaklaşım; Teşhis İlişkili Gruplar (TİG). Süleyman Demirel Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi, 7 (2), 45-50.
- Arık, Ö., İleri, Y. & Kaya, B. (2016). Sağlık hizmetlerinde tıbbi cihaz sektörü. Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi, 19 (2), 187-202.
- Arıkan, F. & Küçükçe, Y. (2013). Satın alma faaliyeti için bir tedarikçi seçimi-değerlendirme problemi ve çözümü, Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi, 27 (2). 255-264.
- Atasever, M. (2018). Yeni bir tedarik yöntemi; sağlık market, Satınalma Dergisi, 6 (71), 50-52.
- Atasever, M. (2020). Tıbbi Tedarikte Sağlık Market Dönemi, Satınalma Dergisi, 8 (93), 11-12.

- Bekmezci, M. (2018). "Sağlık kurumlarında tedarik ve malzeme yönetimi", International Applied Social Sciences (C-IASOS) Congress, April 19-21th 2018 Demre/Antalya Turkey.
- Bostan, S. & Ağaç, G. (2019). Kamu hastaneleri birliği yapılanmasının sağlık hizmeti sunum süreçlerine etkisinin yönetici ve çalışan açısından değerlendirilmesi. İşletme Bilimi Dergisi, 7 (1), 151-174 .
- CCS, (2021). About Crown Commercial Service (CCS). Erişim Tarihi: 30/07/2021, <https://www.crowncommercial.gov.uk/about-ccs/>
- Cebeci, O. & Denктаş Şakar, G. (2018). "Tıbbi tedarik zincirinde tedarikçi seçimi: Bir analitik hiyerarşi süreci çalışması", IV. International Caucasus-Central Asia Foreign Trade And Logistics Congress September/2018, Aydın.
- Chandra, C. & Kachhal, S.K. (2004). Managing health care supply chain: trends, issues, and solutions from a logistics perspective. In: Proceedings Of The Sixteenth Annual Society Of Health Systems Management Engineering Forum, February 20-21, Orlando, Florida.
- Cinel, İ. (2011). Sağlık tesislerinde ortak kullanım sinerjisi, Erişim Tarihi: 12/05/2020, <https://slideplayer.biz.tr/slide/3295470/>
- Clauson, K. A., Breeden, E. A., Davidson, C., & Mackey, T. K. (2018). Leveraging Blockchain Technology to Enhance Supply Chain Management in Healthcare:: An exploration of challenges and opportunities in the health supply chain. Blockchain in Healthcare Today, 1. Erişim Tarihi: 12/05/2020, <https://doi.org/10.30953/bhty.v1.20>
- Consip, (2021). Chi siamo. Erişim Tarihi: 30/07/2021, <http://www.consip.it/azienda/chi-siamo>
- Çakkal, Ö. (2013). Prof. Dr. Recep Öztürk: Eğitim üniversitenin, hastane yönetimi profesyonellerin olmalı (Röportaj), Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Dergisi, ISSN: 1307-2358, Kış 2013 (25); 32-37.
- Çoruh, B. (2018). Sağlık Market Uygulaması, Erişim Tarihi: 12/05/2020, http://www.emo.org.tr/ekler/a0c2461b0870d3e_ek.pdf?dergi=1151
- De Vries, J. & Huijsman, R. (2011). Supply chain management in health services: an overview, Supply Chain Management, 16 (3), 159-165.
- Demirtaş, M. (2016). "Bir Sağlık Bakanlığı hastanesinin afilyasyon öncesi ve sonrası finansal performans analizi.", Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi/Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Sağlık Yönetimi Anabilim Dalı, Muğla.
- Demiryürek Ürper, T. (2019), Kamu alımlarında etiğin güçlendirilmesi: Türkiye'nin merkezi satın alma kurumu olarak Devlet Malzeme Ofisi üzerine bir inceleme, Sayıştay Dergisi, 30 (115), 109-133.
- Devlet Malzeme Ofisi Genel Müdürlüğü (DMO). (2013). Kamu alımları ve merkezi tedarik hizmetlerinde ülke uygulamaları ön araştırma raporu. Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, Ankara.
- Devlet Malzeme Ofisi Genel Müdürlüğü (DMO). (2019). Devlet Malzeme Ofisi 2018 yılı Sektör Raporu. Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, Ankara. Erişim Tarihi: 12/05/2020, <https://www.dmo.gov.tr/Files/IcerikYonetimi/ANKARA/Belgeler/2-2018%20SEKT%C3%96R%20RAPORU.pdf>
- Devlet Malzeme Ofisi Genel Müdürlüğü (DMO). (2021). Devlet Malzeme Ofisi 2020 yılı Faaliyet Raporu. Erişim Tarihi: 07/08/2021, https://www.dmo.gov.tr/Files/IcerikYonetimi/ANKARA/Belgeler/2020_Faaliyet_Raporu.pdf
- DMO, Devlet Malzeme Ofisi Genel Müdürlüğü (2020), www.dmo.gov.tr
- DMO, Devlet Malzeme Ofisi Genel Müdürlüğü (2021), <https://www.dmo.gov.tr/SM>
- Durna, M. (2018). Sağlık Teknolojileri Sektörü, Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Dergisi, ISSN: 1307-2358, Güz 2018 (48); 90-81.
- Feibert, D. C. (2017). Improving Healthcare Logistics Processes. DTU Management Engineering, Erişim Tarihi:12/05/2020, <https://orbit.dtu.dk/en/publications/improving-healthcare-logistics-processes>

- Hansel Ltd., (2021). Hansel in brief. Erişim Tarihi: 30/07/2021, <https://www.hansel.fi/en/hansel/hansel-brief/>
- Haszlinna Mustaffa, N. & Potter, A. (2009). Healthcare supply chain management in Malaysia: a case study, *Supply Chain Management*, 14 (3), 234-243.
- Jayaraman, R., Taha, K., Park, K.S. & Lee, J. (2014). Impacts and role of group purchasing organization in healthcare supply chain. *Proceedings of the 2014 Industrial and Systems Engineering Research Conference*.
- Kartalçı, K. (2010). Devlet Malzeme Ofisi ve Kamu İhale Sistemimiz. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (32), 133-149.
- Keskin, Y.E. (2015). "Kamu hastanelerinde merkezi satın alma sistemi, karşılaşılan problemler ve çözüm önerileri (Sivas-Tokat-Yozgat-Kayseri örneği)", Yüksek Lisans Tezi, Atılım Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, Sağlık Kurumları İşletmeciliği, Ankara.
- KİK, Kamu İhale Kurumu (2020). Kamu İhale Mevzuatı/Kurul Kararları (Uyuşmazlık/Düzenleyici/Mahkeme), www.ihale.gov.tr
- Lyngsø, A. M., Godtfredsen†, N.S. & Frølich*, A. (2016). Interorganisational integration: healthcare professionals' perspectives on barriers and facilitators within the danish healthcare system. *International Journal of Integrated Care*, 16 (1): 4, 1-10.
- Mathew, J., John, J. & Kumar, S. (2013). New trends in healthcare supply chain, In *Proceedings of Production and Operations Management Society (POMS), 24th Annual Conference, Denver, CO, May 3-6: Production and Operations Management Society (POMS)*.
- Ökem, Z. G. (2011). Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Üyelik Sürecinde Sağlıkta İnovasyon. TÜSİAD Yayın, İstanbul.
- PPS, (2021). About PPS/History. Erişim Tarihi: 30/07/2021, <https://www.pps.go.kr/eng/content.do?key=00801>
- Preda, I. (2019). *Revista de Management Comparat International*; Bucharest Vol. 20, Iss. 4, (Oct): 459-472.
- Rakovska, M.A. & Stratieva, S.V. (2018). A taxonomy of healthcare supply chain management practices, *Supply Chain Forum: An International Journal*, 19 (1), 4-24, Roark, D.C. (2005). BSN managing the healthcare supply chain, *Nursing Management (Springhouse)*, 36 (2), 36-40.
- Saha, R.L., Seidmann, A. & Tilson, V. (2010). A research agenda for emerging roles of healthcare GPOs and their evolution from group purchasing to information sharing to strategic consulting, *43rd Hawaii International Conference on System Sciences, Honolulu, HI, 2010*, 1-9.
- SB, T.C. Sağlık Bakanlığı, (2012). Türkiye sağlıkta dönüşüm programı değerlendirme raporu (2003-2011), Erişim tarihi:12.05.2020, <https://sbu.saglik.gov.tr/Ekutuphane/kitaplar/SDPturk.pdf>.
- SB, T.C. Sağlık Bakanlığı, (2018b). Sağlık istatistikleri yılı, 2018. <https://dosyasb.saglik.gov.tr/Eklenti/36134,siy2018trpdf.pdf?0> (Erişim tarihi 12.05.2020).
- SB, T.C. Sağlık Bakanlığı, (2020a). www.saglik.gov.tr
- SB, T.C. Sağlık Bakanlığı, Kamu Hastaneleri Genel Müdürlüğü, (2018c). Tedarik paylaşım platformu, 2018/18 sayılı Genelge.
- SB, T.C. Sağlık Bakanlığı, Kamu Hastaneleri Genel Müdürlüğü, (2020c). Sağlık market tıbbi malzeme teknik şartname görüşleri hk. E.330 sayılı yazı, Erişim Tarihi:12/05/2020, <https://dosyamerkez.saglik.gov.tr/Eklenti/36655,saglik-market-tibbi-malzeme-teknik-sartname-gorusleri-hakkindapdf.pdf?0>
- SB, T.C. Sağlık Bakanlığı, Kamu Hastaneleri Genel Müdürlüğü, Tedarik Yöntemleri ve Satın Alma Dairesi Başkanlığı, (2017b). Kurumsal, görev tanımı, Erişim Tarihi: 12/05/2020, <https://khgmsatinalmadb.saglik.gov.tr/TR-56763/gorev-tanimi.html>

- SB, T.C. Sağlık Bakanlığı, Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü, (2019). Tıbbi cihazlarla ilgili mal ve hizmet alımı işlemleri, 2019/19 sayılı Genelge.
- SB, T.C. Sağlık Bakanlığı, Strateji Geliştirme Başkanlığı, (2017a). Çerçeve anlaşmalar ve toplu alımlar, 2011/27 sayılı Genelge.
- SB, T.C. Sağlık Bakanlığı, Tedarik Planlama Sistemi (2021). <https://sbsaglikmarket.saglik.gov.tr/Tpp>
- SB, T.C. Sağlık Bakanlığı, Türkiye İlaç ve Tıbbi Cihaz Kurumu, (2018a). Tıbbi cihaz ve kozmetik ürünlerin ürün takip sistemine (ÜTS) kaydı, 2018/3 sayılı Genelge.
- SB, T.C. Sağlık Bakanlığı, Türkiye İlaç ve Tıbbi Cihaz Kurumu, (2020b). www.titck.gov.tr
- Şeker, M. (2018). Üniversite hastanelerinde kaynak kullanımında verimlilik, Üniversite Hastaneleri Birliği, XX. Genel Toplantısı. <https://slideplayer.biz.tr/slide/15158992/> T.C. Cumhurbaşkanlığı (TCCB). (2018), 100 günlük icraat programı, Erişim Tarihi: 12/05/2020, https://www.tccb.gov.tr/assets/dosya/100_GUNLUK_ICRAAT_PROGRA MI.pdf
- T.C. Resmi Gazete, (2013). Sağlık uygulama tebliği, 24 Mart 2013, Sayı: 28597.
- T.C. Resmi Gazete, (2017). 694 sayılı “Olağanüstü hal kapsamında bazı düzenlemeler yapılması hakkında kanun hükmünde kararname”, 18 Ağustos 2017, Sayı: 30165.
- T.C. Resmi Gazete, (2020). “Kamu Kurum ve Kuruluşlarının İhtiyaçlarının Devlet Malzeme Ofisi Genel Müdürlüğüne Karşılansın Hakkında Karar (Karar Sayısı: 2645)”, 10 Haziran 2020, Sayı: 31151.
- Tengilimoğlu, D. & Yiğit, V. (2017). Sağlık işletmelerinde tedarik zinciri ve malzeme yönetimi, Nobel Akademik Yayıncılık, Geliştirilmiş ve Gözden Geçirilmiş 3. Basım, Yayın No: 739, Sağlık Bilimleri ve Hemşirelik No: 01, ISBN:978-605-133-641-1, Ankara.
- Tengilimoğlu, D. (2018). Sağlık politikası, Nobel Akademik Yayıncılık, 1. Basım, Yayın No: 2044, İşletme No: 109, ISBN:978-605-320-952-2, Ankara.
- Tengilimoğlu, D., Işık, O. & Akbolat, M. (2018). Sağlık İşletmeleri Yönetimi, Nobel Akademik Yayıncılık, Gözden Geçirilmiş 9. Basım, Yayın No: 282, Fen Bilimleri No: 22, ISBN:978-605-133-184-3, Ankara.
- Topçu, T. (2019). “Sağlık çalışanlarının afilyasyon uygulamasına yönelik tutumlarının araştırılması.” Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Kırşehir.
- TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu, (2018). Sağlık harcamaları istatistikleri, 2018. Erişim Tarihi: 12.05.2020, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=30624>
- Yiğit, V. (2016). Hastanelerde teknik verimlilik analizi: kamu hastane birliklerinde bir uygulama. Süleyman Demirel Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi, 7 (2) , 9-16.
- Yürümez, Y., Yücel, M. & Ercan B. (2018). Türkiye’deki afilyasyon modelleri/ place of affiliation in medical education in Turkey, Journal of Human Rhythm, 4 (1) : 37 – 43.

Türkiye’de Bitcoin’in Finansal Piyasalarla Entegrasyonuna Yönelik Bir Araştırma: Covid-19 Öncesi ve Sonrası İçin Bir Uzun Dönem Analizi

A Study on the Integration of Bitcoin with Financial Markets in Turkey: A Long-Term Analysis for Before and Post Covid-19

Mehmet Yiğit*¹

Aseña Gizem Yiğit²

¹ Department of International Trade and Business, Isparta Uygulamalı Bilimler University, Isparta, Turkey

² Department of Finance and Banking, Suleyman Demirel University, Isparta, Turkey

Received: 07.06.2021

Accepted: 30.07.2021

This article was checked by *intihal.net*

Öz

Bu çalışmanın temel amacı Bitcoin özelinde kripto para piyasasının Türkiye’de geleneksel finansal piyasalarıyla entegre olup olmadığını araştırmaktır. Dünyada yaklaşık 1,6 trilyon ABD doları kapitalizasyona ulaşmış ve Türkiye’de de sürekli gündemde olan bu piyasanın finansal piyasalarla entegrasyonunun araştırılması yatırımcılara piyasa ile ilgili fikir verecektir. Bu amaçla, Bitcoin fiyatı, hisse senetleri piyasasını yansıtmak üzere BİST100 endeksi, altın fiyatları ve ABD doları kuru ilgili değişkenler olarak ele alınmıştır. Mayıs 2013 – Nisan 2021 arasındaki döneme ilişkin Johansen Eşbütünlük Analizi sonuçları değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmadığını göstermektedir. COVID19 salgını sonrasında analiz Aralık 2019 – Nisan 2021 arası dönem için uygulanmıştır. Ancak uzun dönemli bir ilişkiyi değiştirebileceği fikrinden hareketle aynı analiz Aralık 2019 – Nisan 2021 arası dönem için uygulanmıştır. Ancak uzun dönemli bir ilişkiyi yine rastlanmamıştır. Kısa dönemli ilişkilerde ise iki dönem için farklılıklar bulunmaktadır. Çalışmada ulaşılan sonuçlar kripto para piyasasının Türkiye’de diğer finansal piyasalarla uzun dönemli bir entegrasyon oluşturmadığı, kendi dinamiklerine göre hareket ettiği yönünde değerlendirilmektedir. Dolayısıyla yatırımcıların bu piyasaya yatırım yaparken oldukça dikkatli olmaları gerektiği söylenebilir. Sonuçlar kripto para piyasasının yönünü öngörebilecek, yatırımcılara fikir verebilecek bir göstergenin Türkiye’de henüz mevcut olmadığı savını desteklemektedir.

Anahtar Kelimeler: Bitcoin, COVID19, Johansen Eşbütünlük Testi, Granger Nedensellik Analizi

Abstract

The aim of this study is to investigate whether the cryptocurrency market, specific to Bitcoin, is integrated with traditional financial markets in Turkey. Investigation of the integration of this market, which has reached a capitalization of approximately 1.6 trillion USD in the world and is constantly on the agenda in Turkey, with the financial markets will give investors an idea about the market. With this aim price of Bitcoin, BIST 100 index to reflect stock markets, gold prices, and USA Dollar Exchange rate were taken into account as related variables. Johansen Cointegration analysis results for the period between May 2013 and April 2021 show that there is no long-term relationship between variables. The same analysis was applied for the period from December 2019 to April 2021, based on the idea that possible changes in investors' behavior in the period after the COVID19 outbreak may change this relationship. However, a long-term relationship was still not encountered. In short-term relationships, there are differences for the two periods. The results obtained in the study are evaluated as that the cryptocurrency market, specific to Bitcoin, does not create a long-term integration with other financial markets in Turkey, and acts according to its own dynamics. Therefore, it can be said that investors should be very careful while investing in this market. The results support the argument that an indicator that can predict the direction of the cryptocurrency market and give an idea to investors is not yet available in Turkey.

Keywords: Bitcoin, COVID19, Johansen Cointegration Analysis, Granger Causality Analysis

Yiğit, M. & Yiğit, A.G. (2021). "Türkiye’de Bitcoin’in Finansal Piyasalarla Entegrasyonuna Yönelik Bir Araştırma: Covid-19 Öncesi ve Sonrası İçin Bir Uzun Dönem Analizi", Journal of Academic Value Studies 7(2) (2021) 177-193 (<http://dx.doi.org/10.29228/jav.51673>).

*E-mail address: mehmetyigit@isparta.edu.tr (Corresponding author)

1. Giriş

Bilindiği üzere Bitcoin (BTC) çoğunlukla kripto para olarak nitelenen varlıkların ilkidir. 2008 yılında ortaya çıktıktan sonra bir süre dünyanın çok da ilgisini çekmemiştir. Bitcoin ilk kripto para birimi özelliği taşımaya rağmen, 1998-2008 dönemi arasında şifreleme ile korunan çevrimiçi para birimleri oluşturma girişimleri olmuştur. Bunların iki örneği formüle edilmiş ancak tam olarak geliştirilmemiş olan B-Money ve Bit Gold'dur (Marr, 2017). Bitcoin daha çok çevrimiçi oyunlar olmak üzere sanal dünyada sanal varlıkların değiş tokuşunda kullanılan bir çeşit para olarak kullanılmaya başlamıştır. Ancak bir süre sonra özellikle teknolojik alt yapısını oluşturan blok zinciri (blockchain) teknolojisinin potansiyellerinin fark edilmesiyle ve popülerliğinin artmaya başlamasıyla kripto para borsalarında alınıp satılmaya başlamıştır.

İlk kez 2010 tarihinde Japonya menşeli, aslen Magic isimli bilgisayar oyununda kullanılan değiş-tokuş kartlarının el değiştirebileceği bir platform olarak kurulan Mt. Gox isimli platform üzerinde alınıp satılmaya başlanan (Yermack, 2014, s. 6) Bitcoin, 01.04.2013 tarihine kadar volatil (oynak) bir fiyat hareketi sergilememiştir (Dulupçu, Yiyit, & Genç, 2017, s. 2243). Ancak özellikle 2017 tarihinden itibaren ortaya çıkan fiyat artışı Bitcoin'in popüleritesini ciddi şekilde artırmaya başlamış ve kısa sürede tüm dünyada bilinir hale getirmiştir. Bu popülerite bir yandan hem Bitcoin'in fiyatını hem de kripto para piyasasının kapitalizasyonunu yükseltirken diğer yandan Bitcoin ve Bitcoin özelinde kripto para piyasası ile ilgili yapılan akademik araştırmaları artırmıştır. Bugüne kadar Bitcoin ve Bitcoin özelinde kripto para piyasaları ile makroekonomik faktörlerin, değişik ülkelere ait para birimlerinin (Topaloğlu, 2019), Bitcoin'in popüleritesinin (Dulupçu, Yiyit, & Genç, 2017; Semirkas, 2020), Bitcoin hakkında yapılan haberlerin (Çağlar & Yavuz, 2021), risk endekslerinin (Şahin E. E., 2020), COVID19 salgınının (Avşarlıgil, 2020; Keçeci, 2020) ve daha pek çok değişkenin ilişkileri araştırılmıştır. Muhtemelen araştırılmaya da devam edilecektir. Ayrıca Bitcoin'in oldukça yüksek olan fiyat oynaklığı Bitcoin'in fiyatının öngörülebilmesi için yapılan çalışmalara da odaklanılmasına neden olmuştur. Bu amaçla pek çok zaman serisi ve veri madenciliği yaklaşımları kullanılan çalışma hazırlanmıştır (Sel, Zengin, & Yıldız, 2020; Kartal, 2020; Kaya, Akba, Medeni, & Medeni, 2020).

Bu çalışmada cevap aranacak temel soru ise Türkiye'de Bitcoin özelinde kripto para piyasasının geleneksel piyasalarla ya da başka bir deyişle finansal piyasalarla entegre olup olmadığıdır. İkinci soru ise COVID19 salgını süresince bu entegrasyonun değişip değişmediğidir. Nitekim salgın süresince pek çok ülkede daralan talep koşullarının iyileştirilmesi ve başka ekonomik ve sosyal amaçlarla insanlara doğrudan ve dolaylı gelir desteği sağlanmıştır (Eroğlu, 2020).

Çalışmanın devamındaki literatür bölümünde kripto para piyasalarıyla farklı değişkenlerin ilişkilerine odaklanan çalışmalar tartışılacaktır. Literatür bölümünü Türkiye'de kripto para piyasası ile finansal piyasaların entegrasyonunu araştıran uzun ve kısa dönem analizlerinin sonuçlarının sunulduğu uygulama bölümü takip edecektir. Son olarak sonuç bölümüyle çalışma sonlandırılacaktır.

2. Literatür İncelemesi

Bitcoin, bugün (30.05.2021) itibarıyla fiyatı 35000 \$ civarında olan bir kripto paradır. Fiyatlandığı ilk gün kendisinin üretilebilmesi için harcanan elektriğin maliyeti temel alınan ve birkaç sent (cent) olan fiyatı, bugün ilk fiyatı ile karşılaştırılmayacak düzeye ulaşmıştır. Bugüne kadar gördüğü en yüksek fiyat ise 64.863,1 \$ (dolar)'dır (DHA, 2021). Dolayısıyla pek çok insan için bir yatırım aracı haline de gelmiştir. Bu durum Bitcoin'in fiyatının öngörülebilmesine yönelik çalışmaları teşvik etmiştir. Örneğin Sel, Zengin ve Yıldız (2020) Bitcoin fiyatlarını farklı yatırım araçları ile tahminlemişlerdir. Çalışmada Bitcoin fiyatının yordayıcıları olarak, borsalardan Nasdaq 100 Endeksi, Dow-Jones Endeksi, Euro Stoxx Endeksi, S&P 500 Endeksi, para birimlerinden İsviçre frangi, İngiliz sterlini, euro, emtialardan ise gümüş ve altın kullanılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, yapay sinir ağları ile kurulan model Bitcoin fiyatlarını yüksek ölçüde öngörebilmiştir. Kartal (2020) Bitcoin'in fiyatının hangi makro ekonomik değişkenler ile tahminlenebileceğini araştırmıştır. Bu amaçla Lazy Learning yöntemine dayalı K-Star algoritması kullanılmıştır. Makro ekonomik değişkenler olarak ise Brent ham petrol varil fiyatı (\$ cinsinden), S&P 500 Endeksi, 1 ons altın değeri (\$ cinsinden), euro/ABD doları paritesi ve 10 yıl vadeli ABD tahvil faiz oranı değişkenleri modele dahil edilmiştir. Günlük verilerin kullanıldığı çalışmada bağımlı değişken ise Bitcoin'in bir önceki günün kapanışına göre hesaplanan yükseliş ve düşüş sinyalleridir. Çalışmada kullanılan modelin Bitcoin fiyatının yükseleceğine ya da düşeceğine yönelik sınıflandırma başarısının %61,1 olduğu bulgulanmıştır. Kaya vd. (2020) Bitcoin fiyat hareketlerini zaman serisi, derin öğrenme ve makine

öğrenmesi yaklaşımlarıyla analiz etmişlerdir. Çalışmanın temel amacı ise fiyat hareketlerinin doğru şekilde tahminlenebilmesidir. Bu amaçla COVID-19 salgını öncesindeki 90 hafta ve sonrasındaki 125 haftanın fiyat verileri haftalık olarak derlenmiş geçmiş fiyat bilgisi geleceği tahminlemek için kullanılmıştır. Ulaşılan sonuçlar incelendiğinde pek çok performans göstergesine göre oldukça yüksek oranda doğru tahminleme yapılabilmektedir. Sel (2020) altın fiyatları ile kripto para piyasası arasındaki ilişkiyi COVID-19 salgını dönemi için araştırmıştır. Bu amaçla başta Bitcoin olmak üzere 13 kripto para fiyatı ve altın fiyatları makine öğrenmesi yöntemleriyle incelenmiştir. Ulaşılan sonuçlara göre Bitcoin ve Tron fiyatları altın fiyatlarını pozitif yönde etkilerken, EOS ve Tether fiyatları ise negatif yönde etkilemektedir. Yavuz vd. (2020) 2009-2018 yılları arasındaki Bitcoin fiyatlarını Yapay Sinir Ağları yöntemleriyle tahminlemeye çalışmışlardır. Cüzdan kullanım oranı, cüzdan işlem hacmi, megabyte cinsinden ortalama blok boyutları gibi 17 adet verinin işlendiği modellerde %99 düzeyinde başarılı tahminlerin yapıldığı raporlanmıştır. Burggraf, Huynh, Rudolf ve Wang (2020) Bitcoin fiyatının insanların ekonomik konulardaki endişeleri tarafından şekillenip şekillenmediğini araştırmışlardır. Bu amaçla Google arama verilerini kullanarak mikro ve makro düzeyde ve birey ve hanehalkı özelinde “ekonomik korku”yu yansıttığı düşünülen ifadelerden bir korku endeksi oluşturmuşlardır. Toplamda 27 arama kelimesi üzerinden hareket edilmiştir. Temelde birkaç farklı regresyon tekniğinin kullanıldığı çalışmanın sonuçlarına göre yatırımcı duyarlılığı (hissiyatı, sezgisi) Bitcoin fiyatı üzerinde güçlü bir öngörü sağlamaktadır. Topaloğlu (2019) ise 2012-2017 yılları arasındaki günlük Bitcoin fiyatı ile euro, Japon yeni, İngiliz sterlini, Avustralya doları, Kanada doları, İsviçre frangı, Yuan renbinmisi ve İsveç kronu kurları arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Eşbütünleşme ve nedensellik analizleri sonucunda değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki tespit edilmiş nedensellik analizi sonucunda ise Çin yuanından Bitcoin fiyatına doğru tek ve pozitif yönlü bir nedensellik ilişkisi bulgulanmıştır.

Bitcoin piyasasının oldukça oynak olduğu pek çok çalışmayla ortaya konmuştur (Şahin & Özkan, 2018; Koçoğlu, Çevik, & Tanrıöven, 2016; Güleç, Çevik, & Bahadır, 2018). Ancak kripto paralar için, işlem hacminin artmasına bağlı olarak oynaklıkta azalma gözlemleyen çalışmalar da mevcuttur (Güleç & Aktaş, 2019). Ancak genel itibarıyla medyada görülen bir haber Bitcoin’in fiyatını etkileyebilmektedir. Örneğin Çağlar ve Yavuz (2021) Bitcoin fiyatının, Bitcoin hakkında çıkan haberler ile tahminlenip tahminlenemeyeceğini araştırmışlardır. Bu amaçla Amerika, Japonya, Almanya, İngiltere ve Rusya’da yayın yapan beş adet finansal odaklı gazetede 2009 ile 2018 tarihleri arasında çıkan olumlu ve olumsuz haberleri derlemişlerdir. Çalışmada gazete haberlerine odaklanılmış olsa da kullanılan modellere Bitcoin cüzdan sayısı, ortalama blok boyutu, işlem başına Bitcoin maliyeti gibi 17 farklı teknik değişken de dahil edilmiştir. Ulaşılan sonuçlar gazetelerde çıkan haberlerin Bitcoin’in fiyatını tahminlemede güçlü bir etkiye sahip olmadığını göstermektedir. Bu sonucun aksine Söylemez (2020) Bitcoin’in oynaklığını genelleştirilmiş otoregresif koşullu varyans (Generalized Auto Regressive Conditional Heteroskedasticity, GARCH) temelli modellerle tahminlemeye çalışmıştır. 2013-2019 yılları arasındaki Bitcoin fiyatlarının kullanıldığı çalışmanın sonuçlarına göre Bitcoin fiyatları üzerinde negatif şokların pozitif şoklara göre daha etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yani Bitcoin fiyatındaki oynaklık negatif haberlere/gelişmelere pozitif haberlere/gelişmelere olduğundan daha duyarlıdır. Ayrıca Bitcoin fiyatının uzun dönemli hafıza özelliği gösterdiğine yönelik bulgulara da ulaşılmıştır. Bunun anlamı ise Bitcoin fiyatının geçmişteki değerlerinden hareketle içinde bulunulan döneme ilişkin oynaklık tahminleri yapılabileceğidir. Akkuş ve Çelik (2020)’nin sonuçları ise Söylemez (2020)’nin sonuçları ile hem benzer hem de çelişen yanlar taşımaktadır. Akkuş ve Çelik (2020) Bitcoin getirisindeki oynaklığı farklı modellerle tahminlemişlerdir. Çalışma sonucunda, Söylemez (2020)’in tersine, pozitif bilgi şoklarının negatif bilgi şoklarına göre oynaklığı daha çok etkileyeceğini ve Söylemez (2020) ile benzer şekilde Bitcoin’in getiri oynaklığında uzun hafızanın varlığına ilişkin bulgulara ulaşılmıştır. Çalgın vd. (2020) Bitcoin fiyatlarını sosyal medyadaki yorumlar üzerinden tahminlemeye çalışmışlardır. Bu amaçla Ekim 2018 – Mayıs 2019 tarihleri arasındaki 2.819.784 adet Twitter gönderisi analizlere dahil edilmiştir. Veri madenciliği yöntemlerinin kullanıldığı çalışmada, Akkuş ve Çelik (2020)’nin sonuçlarıyla benzer şekilde, özellikle Bitcoin hakkındaki olumlu gönderiler ile fiyatı arasında güçlü bir ilişki bulgulanmıştır. Semirkas (2020) Bitcoin’in fiyatı ile bilinirliği arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Bu amaçla 2013-2020 tarihleri arasındaki Bitcoin fiyatı ile Google Trends aracılığıyla Google üzerinde yapılan “Bitcoin” arama verilerini esas almıştır. Yazarın yaptığı nedensellik (Toda-Yamamoto) analizi sonucunda Bitcoin fiyatından Google Trends verilerine doğru yani Bitcoin’in bilinirliğine/popülaritesine doğru tek yönlü bir nedensellik bulgulanmıştır.

Yukarıda anlatılanlardan görülebileceği üzere Bitcoin'in fiyat hareketlerinin tahminlenmesi önem kazanmış durumdadır. Bu arada olumlu ve olumsuz bilgilerin de Bitcoin'in fiyatını etkileyebileceği ortaya konmuş durumdadır. İnsanlar maruz kaldıkları bilgilerle, gereği gibi rasyonel analizler yapmadan karar verebilmektedirler. İrrasyonel kararlardan sapmalar ekonomik pek çok konuda olduğu gibi finansal işlemlerde de söz konusudur. Bu sapmalardan birisi olarak nitelendirilebilecek haftanın günü anomalisini Evcı (2020) araştırmıştır. 2013-2019 yılları arasındaki günlük fiyat verilerinin GARCH modeliyle incelendiği çalışmanın sonuçlarına göre Bitcoin fiyatı pazartesi, perşembe ve pazar günlerinde düşüş göstermekte dolayısıyla haftanın günü anomalisini sergilemektedir. Yağmur ve Mangır (2020) ise Bitcoin fiyatının spekülative bir şekilde mi yoksa rassal bir şekilde mi hareket ettiği sorusuna cevap aramışlardır. 2015-2019 yılları arasındaki verilerin kullanıldığı çalışmada hipotezlerini Supremum ADF testi ile sınamışlardır. Ulaşılan sonuçlar Bitcoin fiyatının Etkin Piyasa Hipotezinin öngördüğü şekilde davranmadığı ve anomalilere açık olduğu yönündedir. Yılmaz ve Akkaya (2020)'nin sonuçları ise Evcı (2020)'nin sonuçlarıyla çelişmektedir. Yılmaz ve Akkaya (2020) Bitcoin ve Litecoin'in fiyat hareketlerinde haftanın günü etkisinin bulunup bulunmadığını ve fiyatların etkin piyasa hipotezine uygun hareket edip etmediklerini araştırmışlardır. Bu amaçla iki kripto paraya ait 2013-2020 yılları arasındaki günlük kapanış fiyatlarından hareketle günlük getiri serileri kullanılmıştır. ARMA modeli ve fark testi sonucunda para birimlerine ilişkin getirilerin rassal hareket ettikleri ve haftanın günü etkisinin de bulunmadığı bulgusuna ulaşılmıştır. Bulut ve Bekar (2020) ise kripto para piyasasında diğer bir irrasyonel davranış olan sürü davranışının varlığını araştırmışlardır. Bulut ve Bekar (2020) sürü davranışının varlığını ve bu davranışın makroekonomik ve finansal değişkenlerden etkilenip etkilenmediğini araştırmışlardır. Bu amaçla faiz değişikliği duyuruları, borsa endeksleri ve altın endeksi değişkenleri ile işlem hacmi en yüksek 100 kripto para ile temsil edilen kripto para getirisi değişkenleri kullanılmıştır. 2013-2018 yılları arasındaki dönemin ele alındığı çalışmada Yatay Kesitsel Mutlak Sapmaya dayalı yaklaşım kullanılmıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre kripto para piyasasında sürü davranışı görünmektedir ve piyasa getirisi ele alınan faiz ve endeks getirileri ile ilişkisizdir. Dolayısıyla kripto para piyasasında kasıtlı sürü davranışına yönelik bulgulara ulaşılmıştır. Şahin (2020) kripto para piyasasında, rasyonel işleyen piyasalarda oluşmaması gereken balon varlığını araştırmak amacıyla Bitcoin, Ripple ve IOTA kripto para birimlerinin 2013-2019 yılları arasındaki fiyat hareketlerini incelemiştir. Analiz aracı olarak GSADF (Generalized Sup Augmented Dickey-Fuller) testi kullanılmıştır. Ulaşılan sonuçlara göre 2017 yılının sonlarında yaşanan fiyat hareketleri bir balon niteliği taşımaktadır.

Bitcoin'in "yeni altın" olarak tanımlandığı çalışmalar da mevcuttur (Klein, Thu, & Walther, 2018). Politik veya ekonomik risklerin yükseldiği zamanlarda güvenli bir yatırım aracı olarak görülmesinden dolayı altına olan talep artmaktadır. Bu tür zamanlarda yatırımcıların altın gibi Bitcoin'e de yönelebilecekleri düşünülmüştür. Bu fikri sınanan Şahin (2020) Bitcoin fiyatına etki eden faktörleri MARS (Çok Değişkenli Uyarlanabilir Regresyon Uzanımları) yöntemiyle araştırmıştır. Risk endeksleri ile Bitcoin ilişkisine odaklanılan çalışmada altın ve ABD dolarının (TL cinsinden) yanında Finansal Baskı Endeksi ve Jeopolitik Risk Endeksi değişkenlerine yer verilmiştir. Çalışmada ulaşılan sonuçlara göre ABD doları tüm seviyelerinde Bitcoin fiyatı üzerinde etki sahibidir ki nitekim Bitcoin tüm dünyada temel olarak ABD doları üzerinden fiyatlanmaktadır. Altın fiyatı 1,256.33 \$ düzeyinden sonra finansal baskı endeksi 1,378 değerinden sonra ve jeopolitik risk endeksi ise 4,69932 değerinden sonra Bitcoin'in fiyatı üzerinde etki sahibi olmaktadır. Buradan hareketle yazar küresel piyasalarda finansal ve jeopolitik risklerdeki artışların yatırımcıları Bitcoin'e yönlendirerek talep kanalıyla Bitcoin'in fiyatı üzerinde etkili oldukları sonucuna ulaşmaktadır. Buna karşın Tuncel ve Gürsoy (2020)'in çalışmalarında Şahin (2020) ile uyuşmayan sonuçlara ulaşılmıştır. Yazarlar 2010-2020 yılları arasındaki VIX Endeksi, Bitcoin fiyatı ve BİST100 endeksi değerleriyle bu değişkenler arasındaki ilişkileri incelemişlerdir. Toda-Yamamoto nedensellik analizinin kullanıldığı çalışmada VIX Endeksinden BİST100'e doğru bir nedensellik ilişkisi bulgulanırken muhtemel diğer yönlerde bir nedensellik ilişkisine rastlanılmamıştır. Klein, Thu ve Walther (2018) Bitcoin ile altının finansal piyasalarda benzer davranış davranmadıklarını 2011-2017 yılları arasındaki veriler ile araştırmışlardır. Bitcoin, gümüş, altın, ham petrol fiyatları, S&P500 ve MSCI Emerging Markets 50 endeks değişkenleri ve koşullu varyans ve BEKK-GARCH yöntemlerinin kullanıldığı çalışmanın sonuçlarına göre altın piyasaların stresli olduğu zamanlarda sığınılan bir araç iken Bitcoin piyasalar aşağı yönlü iken piyasalarla doğrusal ilişki içindedir. Malik (2020) Bitcoin fiyatını etkileyen faktörleri 2017-2019 yılları arasındaki dönem için Hindistan örneğinde incelemiştir. Çalışmada Bitcoin'in fiyatını etkileyebileceği düşünülen içsel ve dışsal faktörlere yer verilmiştir. VECM (Vector Error Correction Model; Vektör Hata Düzeltme Modeli) yönteminin kullanıldığı çalışmada Bitcoin'in fiyatını etkilemesi beklenen değişkenler Bitcoin arzı, altın fiyatı, Google üzerinden yapılan "Bitcoin" aramaları, enflasyon oranı, para arzı ve Bitcoin işlem hacmi olarak belirlenmiştir. Ulaşılan sonuçlara göre

değişkenler arasında uzun dönemli ilişki bulunmaktadır ve hata düzeltme mekanizması da çalışmaktadır. Sonuçlara göre Bitcoin arzı, altın fiyatları, para arzı ve Bitcoin işlem hacmi Bitcoin'in fiyatını etkilemektedir. Altın fiyatlarının etkisi, yazara göre yatırımcıların Bitcoin'i bir yatırım aracı olarak da gördüklerini işaret ediyor olabilir.

İlgili literatürde en çok araştırılan konulardan biri de Bitcoin ve kripto para piyasasının makroekonomik değişkenler ile uzun dönemli bir ilişki içinde bulunup bulunmadığıdır. Bu merakın arkasındaki motivasyon daha çok artık tüm dünyada bilinen ve her düzeyden pek çok yatırımcıyı farklı motivasyonlarla kendisine çeken kripto para piyasalarının ekonomik sisteme entegre olup olmadığının belirlenmesidir. Nihayetinde kripto paralar henüz çok yeni varlıklardır ve mevcut finansal sistemi kökünden değiştirme potansiyeli de taşımaktadırlar. Bu piyasaların ekonomide tam olarak nerede konumlandıklarının belirlenmesi araştırmacıların ilgisini çekmektedir. Kuzu ve Çelik (2020) Bitcoin'in finansal portföyler için bir çeşitlendirme aracı olup olamayacağı sorusu temelinde bazı alternatif yatırım araçları ile Bitcoin'in uzun dönemli ilişkisini araştırmışlardır. Bu amaçla Bitcoin'in fiyatı ile Tokyo NIKKEI 225, Dow 30, Londra FTSE, Nasdaq ve S&P 500 borsaları arasındaki ilişki Eşbütünleşme analizi ile sınanmıştır. Çalışmada ayrıca borsalar haricindeki yatırım araçlarını temsil etmek üzere ABD 10 Yıllık bono faizinin BTC/USD ilişkisi, Bloomberg Emtia Endeksi (BEE), BIST100, Altın ve Petrol değişkenleri kullanılmıştır. Yapılan ARDL analizi sonucunda Bitcoin'in fiyatı ile ilgili değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmadığı bulgulanmıştır. Fiyatındaki yüksek oynaklık nedeniyle portföylerde çeşitlendirme aracı olarak kullanılamayacağı sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonucun nedeni olarak yazarlar tarafından Bitcoin'in fiyatındaki yüksek oynaklık ve diğer enstrümanların merkezi otoritelere bağlı olup belirli kurallara bağlı olmaları ileri sürülmüştür. Soyaslan (2020) Bitcoin fiyatı ile BİST 100, BİST Banka ve BİST Teknoloji endeksleri arasındaki ilişkiyi incelemiştir. 2011-2020 yılları arasındaki günlük verilerin kullanıldığı çalışmada ilk olarak ilgili değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişki Johansen Eşbütünleşme Testi ile incelenmiş ve Bitcoin fiyatı ile sadece BİST100 endeksi arasında uzun dönemli ilişkiye rastlanmıştır. Kısa dönem dinamiklerini incelemek için uygulanan Granger Nedensellik Testi sonuçlarına göre ise değişkenler arasında herhangi bir nedensellik ilişkisine rastlanılmamıştır. İşcan (2020) Bitcoin fiyatı ile yine makro ekonomik değişkenler olan BİST100 Endeksi, Amerikan doları / TL kuru ve faiz değişkenleri arasındaki ilişkileri 2013-2019 dönemi için araştırmıştır. Johansen Testi sonucunda değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkiye rastlanmazken Granger Nedensellik Testi sonuçlarına göre diğer değişkenlerden Bitcoin'in fiyatına doğru da bir nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır. Yıldırım (2018) Bitcoin ile altın fiyatları arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Şubat 2012 – Aralık 2013 arasındaki 490 günlük veri ile yapılan Johansen Eşbütünleşme Analizi sonuçlarına göre altın fiyatları ile Bitcoin fiyatları arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Güleç, Çevik ve Bahadır (2018) 2012-2018 yılları arasındaki veriler ile Bitcoin fiyatı ve Türkiye'deki ABD doları kuru, altın fiyatı, BİST100 endeksi ve faiz değişkenleri arasındaki ilişkileri araştırmışlardır. Johansen Eşbütünleşme analizi ile değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu bulgulanmıştır. Ge ve Zhou (2019) Bitcoin'in fiyatını etkileyen makroekonomik (dışsal) faktörlere odaklandıkları çalışmalarında altın fiyatı, Şanghay Kompozit Endeksi, ham petrol fiyatı, Şanghay bankalar arası faiz oranı, döviz kuru değişkenlerini kullanmışlardır. Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik Analizlerinin kullanıldığı çalışmada değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki bulgulanmıştır. Nedensellik analizi sonuçlarına göre ise Bitcoin fiyatı ile altın ve faiz değişkenleri arasında çift yönlü, Bitcoin ile petrol fiyatı, döviz kuru ve hisse piyasaları arasında ise tek yönlü bir nedensellik bulunmaktadır. Polat ve Tuncel (2020) Bitcoin'in fiyatı ile BİST100 endeksi arasındaki uzun dönemli ilişkiyi 2013-2019 yılları arasındaki haftalık veriler ile araştırmışlardır. İlk olarak Johansen Eşbütünleşme Testinin uygulandığı çalışmada uzun dönemli bir ilişkiye rastlanmamıştır. Sonrasında uygulanan Hatemi-J – Irandoust Gizli Eşbütünleşme Testi ise değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki tespit etmiştir. Dolayısıyla değişkenlerin pozitif ve negatif şoklarının arasında bir eşbütünleşme ilişkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Yukarıda özetlendiği gibi Bitcoin ile farklı değişkenler arasında uzun dönemli ilişki olup olmadığına yönelik farklı bulgular bulunmaktadır. Dolayısıyla bu konu henüz netliğe kavuşturulabilmiş değildir. Bu konunun henüz netliğe kavuşturulamamasının yanında dünya yaklaşık son 1,5 yıldır COVID19 salgınıyla sarsılmaktadır. Salgın dünyayı insanların sağlığı açısından ve sosyolojik açıdan pek çok zarara uğratmasının yanında ekonomik olarak da birtakım değişikliklere yol açacağı öngörülmektedir. Buradan hareketle salgının kripto para piyasası ile makeoekonomik değişkenler arasındaki ilişkilerin niteliğini etkileyip etkilemediği de yine araştırmalara konu olmaktadır. Avşarlıgil (2020) COVID-19 salgınının Bitcoin ve diğer bazı finansal piyasalar üzerindeki etkisini araştırmıştır. Bu amaçla Bitcoin fiyatı, Batı Texas Ham Petrol fiyatı ve euro/dolar paritesinin kullanıldığı çalışmada veri seti salgın öncesi ve sonrası olarak ayrılmıştır. Öncelikle salgınla birlikte, ilgili değişkenler

arasındaki korelasyonun ciddi şekilde değiştiği görülmüştür. Buna göre salgından önce BTC fiyatı ile petrol fiyatları arasındaki korelasyon negatif yönde yaklaşık %49 ve BTC fiyatı ile euro/dolar paritesi arasındaki korelasyon negatif yönde yaklaşık %43 iken salgından sonra bu korelasyonlar sırasıyla %83 ve negatif yönde yaklaşık %18 olarak ölçülmüştür. Ayrıca euro/dolar paritesi ile petrol fiyatları arasındaki korelasyon da oldukça değişmiş ve salgın öncesinde yaklaşık %50 olan korelasyon salgın sonrasında yaklaşık %7'ye gerilemiştir. Çalışmada değişkenler arasındaki nedensellik ve uzun dönem ilişkileri de incelenmiştir. Buna göre salgın öncesinde Bitcoin fiyatından petrol fiyatlarına ve petrol fiyatlarından da euro/dolar paritesine doğru bir nedensellikten bahsedilmektedir. Salgın sonrasında ise petrol fiyatlarından Bitcoin fiyatına doğru ve euro/dolar paritesinden petrol fiyatlarına doğru bir nedensellik mevcuttur. Keçeci (2020) dört büyük kripto para biriminin piyasa riskinin COVID-19 salgınından sonra değişip değişmediğini araştırmıştır. Riske Maruz Değer (Value at Risk, VaR) ve Koşullu VaR (Conditional VaR, CVaR) yöntemlerinin kullanıldığı çalışmada ulaşılan sonuçlara göre salgın sonrasında dört büyük kripto paranın piyasa riskinde artış görülmüştür.

3. Veri ve Yöntem

Daha öncesinde de belirtildiği gibi bu çalışmadaki amaç Bitcoin özelinde kripto paraların Türkiye’de geleneksel sayılabilecek yatırım araçları ile öncelikle uzun dönemli ilişkisinin incelenmesidir. Bu şekilde kripto para piyasalarının mevcut ekonomik (finansal) sistem ile entegre olup olmadığının cevabı verilebilecektir. Kısa dönemli dinamiklerin incelenmesi, tartışılmak üzere literatüre katkı sağlayacaktır. İlgili analizler Mayıs 2013 – Nisan 2021 dönemi için ve ilgili dinamiklerin salgın yüzünden değişmiş olabileceği fikrinden hareketle Aralık 2019 – Nisan 2021 dönemi için ayrı ayrı uygulanmıştır. Sonraki iki başlık altında Johansen Eşbütünlük analizi ve VAR (Vector Autoregressive; Vektör Otoregresif) modeline dayalı Granger Nedensellik, Varyans Ayrıştırma ve Etki-tepki Fonksiyonu Analizlerine ilişkin sonuçlar, hem 2013-2021 dönemi için hem de muhtemel COVID19 etkilerini araştırmak üzere 2019-2021 dönemi için sunulmaktadır.

3.1. Mayıs 2013-Nisan 2021 Dönemi

Çalışmanın bu bölümünde 2013 Mayıs ile 2021 Nisan tarihleri arasındaki aylık veriler kullanılarak Türkiye’deki Bitcoin fiyatı ile BİST100 endeksi, gram altın fiyatı ve Amerikan doları/TL kuru arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Çalışmada ele alınan örneklem Türkiye olduğu için ilgili değişkenlerin fiyatları TL cinsinden kullanılmıştır. Veriler investing.com sitesinden elde edilmiştir. Değişkenler logaritmaları alınarak analizlere dahil edilmiştir. Öncelikle değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkileri Johansen Eşbütünlük Testi ile incelenmiş, kısa dönem ilişkileri ise VAR Modeline dayalı Granger Nedensellik Analizi, Etki-Tepki Fonksiyonları ve Varyans Ayrıştırma Analizleriyle incelenmiştir. Analizler E-Views 9 paket programı ile gerçekleştirilmiştir. Analizlere geçilmeden önce ise serilerin durağanlığını sınamak üzere Phillips-Perron Birim Kök Testi gerçekleştirilmiş ve sonuçlar Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. Phillips-Perron Birim Kök Testi Sonuçları

	Düzye		Birinci Fark	
	Trendli & Sabitli		Sabitli	
	Test İstatistiği	Kritik Değerler	Test İstatistiği	Kritik Değerler
Logaltın	-2.275417	-4.057528 -3.457808 -3.154859	-11.64104*	-3.501445 -2.892536 -2.583371
LogBİST100	-3.420512		-10.43694*	
LogBTC	-2.189371		-9.004939*	
LogDolar	-3.436664		-8.944104*	

Not: Bant Genişliği Newey-West otomatik seçim ile belirlenmiştir. Çekirdek işlemci Bartlett’tir. * Durağan serileri ifade eder.

Tablo 1’deki sonuçlara göre tüm değişkenler düzey değerleri itibarıyla birim kök içermekteyken birinci farkları alındığında birim kökten kurtulmaktadır. Dolayısıyla Johansen Eşbütünlük testi, tüm değişkenler aynı düzeyde durağan olduğu için uygulanabilir (Kocabıyık, 2016, s. 43). Johansen Eşbütünlük testi için öncelikle kurulacak VAR modelinin uygun gecikme sayısı belirlenmelidir. Bu nedenle değişkenlerin düzey değerleriyle kurulan VAR modelinden değişik bilgi kriterlerine göre elde edilen uygun gecikme uzunlukları Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2. Bilgi Kriterlerine Göre VAR Modeli için Uygun Gecikme Sayıları

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	194.2219	NA	4.74e-08	-5.513678	-5.384165	-5.462296
1	517.4195	599.5550	6.44e-12	-14.41796	-13.77039*	-14.16105*
2	538.4417	36.56024	5.60e-12	-14.56353	-13.39791	-14.10109
3	559.1719	33.64915*	4.94e-12*	-14.70064*	-13.01696	-14.03267
4	567.2700	12.20574	6.36e-12	-14.47159	-12.26987	-13.59809
5	577.3604	14.03888	7.84e-12	-14.30030	-11.58052	-13.22127

Tablo 2'deki sonuçlara göre beş bilgi kriterinden üçü üç gecikmeyi işaret etmektedir. Dolayısıyla Johansen Eşbütünlüme testi için VAR modeli üç gecikme ile kurulmuş ve sonuçlar Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. Bitcoin, Altın, BİST100 ve ABD Doları Değişkenlerine İlişkin Johansen Eşbütünlüme Testi Sonucu

Ho Hipotezi Eş-Bütünlük Denklemler Sayısı	Trace Testi		En Büyük Karakteristik Kök Testi	
	Test İstatistiği	Kritik Değer (%5)	Test İstatistiği	Kritik Değer (%5)
0	49.43327	55.24578	27.43013	30.81507
1	22.00314	35.01090	10.68364	24.25202
2	11.31950	18.39771	9.961105	17.14769
3	1.358400	3.841466	1.358400	3.841466

Not: EViews programı Johansen Eşbütünlüme testi için beş farklı model spesifikasyonu önermektedir. Uygun modelin seçimi için ise Log Likelihood, Akaike ve Schwarz bilgi kriterlerinden yararlanılabilmektedir. Yukarıda sonuçları sunulan model Akaike bilgi kriteri tarafından önerilen modeldir. Nitekim bilgi kriterlerinin önerdiği hiçbir spesifikasyonda Eşbütünlüme ilişkisine rastlanmamıştır.

Tablo 3'ten görülebildiği üzere hem Trace hem de Max-Eigen istatistiklerine göre değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmamaktadır. Bunun anlamı bu değişkenler arasında uzun dönemde bir durağan durum dengesinin bulunmadığıdır. Dolayısıyla bu çalışmada sorulan ilk soru cevabını bulmaktadır. Bitcoin ile Türk halkı için klasik bir yatırım ve/veya tasarruf aracı olan altın, hisse senedi piyasasını temsil eden BİST100 ve Amerikan doları arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmamaktadır. Buradan hareketle Bitcoin'in hala diğer finansal piyasalardan bağımsız, kendi dinamiklerine göre işleyen bir piyasa olduğu sonucu desteklenebilir. Örneğin Sivrikaya, İren ve Omay (2021)'in çalışmasına bakıldığında benzer sonuca ulaşıldığı görülmektedir. Yazarlar 2010-2018 arasındaki verileri kullanmışlardır. Sonuçlara göre Bitcoin getirileri ABD hisse senedi getirilerini etkilemiş olsa da tersi mevcut değildir. Ayrıca kovaryanslarının anlamsız olması da ilişkisiz olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Bitcoin genel kabul görmüş bir varlık gibi davranmamaktadır. Granger Nedensellik analizi ise sadece hisse getirilerinden Bitcoin oynaklığına doğru negatif yönlü bir nedenselliği işaret etmektedir. Yatırımcıların risk iştahı ve makroekonomik belirsizlik endeksleriyle derinleştirilen çalışmanın sonuçları Bitcoin getirilerinin klasik hisse senedi piyasası ve yatırımcı davranışı göstermediği yönündedir. Dolayısıyla bu iki piyasanın henüz ilişkili olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Benzer bir sonuca ulaşan diğer bir çalışma ise Kandemir, Sezerli ve Kılınç (2018)'e aittir. Yazarlar Bitcoin fiyatı ile Bitcoin talebini temsil etmek üzere Bitcoin hacmi, spekülasyonlar (Google'da yapılan "Bitcoin" aramalarına ilişkin veriler) ve petrol fiyatları arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. 2015-2018 yılları arasındaki aylık verilerin kullanıldığı çalışmada ulaşılan sonuçlara göre spekülasyonlar Bitcoin hacmi vasıtasıyla Bitcoin fiyatlarını etkilerken petrol fiyatları doğrudan etkilemektedir. Ulaşılan sonuçlar ise Bitcoin fiyatlarının makroekonomik faktörlerden çok kendine özgü özelliklerden etkilendiği yönündedir. Buna karşılık yukarıdaki sonuçlar Soyaslan (2020) Yıldırım (2018) ve Güleç, Çevik ve Bahadır (2018) ile çalışmaktadır. Bu çalışmalarda BTC fiyatı ile bu çalışmada ele alınan benzer değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin mevcut olduğuna yönelik sonuçlara ulaşılmıştır.

Fakat değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olmaması kısa dönemde birbirleriyle etkileşim içinde olamayacakları anlamına gelmemektedir. Nitekim Gürsoy ve Tuncel (2020) Bitcoin fiyatı ile BİST100, Bovespa, Merval, Invsaf40 ve S&P500 pay piyasaları arasındaki nedensellik ilişkisini araştırmışlardır. 2010-2020 yılları arasındaki verilerin kullanıldığı çalışma nedensellik ilişkisini Toda-Yamamoto testi ile sınımlamıştır. Ulaşılan

sonuçlara göre Bitcoin fiyatından S&P500 endeksine doğru bir nedensellik bulunurken Invsaf40 ve Merval serilerinden Bitcoin fiyatına doğru bir nedensellik bulunmaktadır.

Kısa dönemli olası ilişkilerin incelenebilmesi amacıyla VAR modeline dayalı Granger Nedensellik analizi ile etki-tepki fonksiyonları ve varyans ayrıştırma analizleri uygulanmıştır.

VAR modeline dahil edilen değişkenlerin durağan olmaları gerekmektedir (Kutlar, 2017, s. 6). Tablo 1'deki sonuçlar değişkenlerin birinci farkları alındığında durağan hale geldiklerini göstermektedir. Dolayısıyla VAR modeli değişkenlerin birinci farkları alınarak oluşturulmuştur. Ancak VAR modeline dayalı analizlerin gerçekleştirilebilmesi için öncelikle VAR modelinin istikrar koşullarının sağlanması gerekmektedir. Bu koşullar AR karakteristik polinomunun ters kök değerlerinin birden küçük olması, VAR modelinin hata terimlerinin otokorelasyonsuz ve sabit varyanslı olması şeklinde sayılabilir (Akyüz, 2018, s. 188). Modelin istikrar koşullarının sağlanıp sağlanmadığının sınanmasından önce model için uygun gecikme sayısının belirlenmesi gerekmektedir. Tablo 4 bilgi kriterlerinin uygun bulduğu gecikme sayılarını göstermektedir.

Tablo 4. VAR Modeli için Bilgi Kriterlerine Göre Uygun Gecikme Sayıları

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	474.2670	NA	9.41e-12	-14.03782	-13.90620*	-13.98574
1	506.7821	60.17720	5.75e-12*	-14.53081*	-13.87269	-14.27039*
2	522.2432	26.76846*	5.88e-12	-14.51472	-13.33011	-14.04597
3	533.8571	18.72084	6.79e-12	-14.38379	-12.67269	-13.70670
4	541.1857	10.93827	9.02e-12	-14.12495	-11.88735	-13.23952
5	555.0968	19.10182	1.00e-11	-14.06259	-11.29850	-12.96883

Tablo 4'teki sonuçlara göre biri hariç tüm bilgi kriterleri bir gecikmeyi uygun gecikme olarak belirlemektedir. Ancak bir gecikme ile kurulan model istikrar koşullarını sağlamadığı için istikrarlı bir VAR modeli kuruluncaya kadar gecikme eklenmiştir. Bu şekilde beş gecikmeli modelin istikrar koşullarını sağladığı görülmüştür. Tablo 5 AR karakteristik polinomunun ters kök değerlerinin 1'den küçük olduğunu göstermektedir.

Tablo 5. AR Karakteristik Polinomunun Ters Kök Değerleri

Kök	Modül
0.403725 + 0.734395i	0.838051
0.403725 - 0.734395i	0.838051
-0.370133 - 0.729883i	0.818369
-0.370133 + 0.729883i	0.818369
-0.635625 - 0.510554i	0.815282
-0.635625 + 0.510554i	0.815282
0.574699 + 0.556042i	0.799664
0.574699 - 0.556042i	0.799664
0.254186 - 0.711846i	0.755867
0.254186 + 0.711846i	0.755867
-0.737827 - 0.095836i	0.744025
-0.737827 + 0.095836i	0.744025
0.698248 - 0.195361i	0.725063
0.698248 + 0.195361i	0.725063
-0.636688 + 0.253948i	0.685464
-0.636688 - 0.253948i	0.685464
-0.060701 - 0.680435i	0.683137
-0.060701 + 0.680435i	0.683137
0.561634 - 0.195344i	0.594636
0.561634 + 0.195344i	0.594636

Hata terimlerine ilişkin muhtemel otokorelasyonun varlığını sınavan LM Testi sonuçları Tablo 6 sunulmuştur.

Tablo 6. LM Otokorelasyon Testi Sonuçları

Gecikmeler	LM-Stat	Prob
1	9.986119	0.3516
2	6.664642	0.6720
3	12.00587	0.2130
4	7.786837	0.5558
5	3.288181	0.9518

Tablo 6'daki sonuçlar modelde otokorelasyon sorunu olmadığını göstermektedir. Son olarak hata terimlerinin varyansının sabit olduğunu gösteren White Testi sonucu elde edilen Chi2 test istatistiği 388.2914 ve istatistik değerine ilişkin olasılık değeri ise 0.6534 şeklindedir. Böylelikle istikrar koşullarını sağladığı görülen VAR modeline dayalı Granger Nedensellik analizi sonuçları Tablo 7'te görülmektedir.

Tablo 7. Granger Nedensellik Analizi Sonuçları

	Nedensellik	Ki-Kare İstatistiği	Olasılık
Dolar → BTC	Var	20.63479	0.0009
BİST100 → BTC	Var	13.95780	0.0159
ALTIN → BTC	Var	23.02998	0.0003

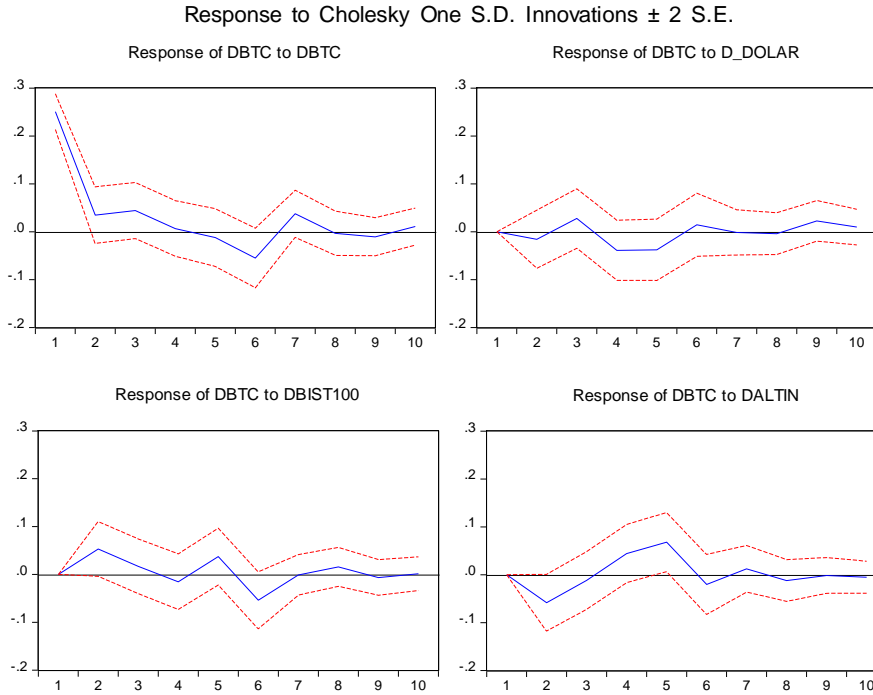
Tablo 7'teki sunulan sonuçlar arasında anlamlı bir nedensellik ilişkisi olan değişkenleri göstermektedir. Sonuçlara göre tüm değişkenlerden sadece BTC'ye doğru bir nedensellik tespit edilmiştir. BTC'den diğer değişkenlere doğru veya diğer değişkenlerin kendi aralarında bir nedenselliğe rastlanmamıştır. Dolayısıyla Türkiye'de dolar, altın ve hisse senedi fiyatlarındaki hareketlerin BTC'ni fiyatının bir öngörücüsü olabilecekleri görülmektedir. Varyans ayrıştırma ve etki-tepki fonksiyonu analizleri bu nedenselliğin derecesi hakkında çıkarım yapılmasını sağlamaktadır. Tablo 8 varyans ayrıştırma analizi sonuçlarını göstermektedir.

Tablo 8. Varyans Ayrıştırma Analizi Sonuçları

Dönem	Bağımlı Değişken: BTC			
	BTC	DOLAR	BIST100	ALTIN
1	100.0000	0.000000	0.000000	0.000000
2	90.77803	0.367790	3.999514	4.854666
3	89.56222	1.376948	4.215018	4.845813
4	85.28214	3.269256	4.315066	7.133540
5	77.81356	4.679085	5.557110	11.95024
6	75.53864	4.571360	8.345579	11.54442
7	75.78299	4.497569	8.207639	11.51180
8	75.45025	4.496899	8.434575	11.61828
9	75.03304	5.009073	8.419474	11.53841
10	74.96710	5.093117	8.400763	11.53902

Tablo 8'deki sonuçlara göre BTC'nin varyansında en yüksek açıklayıcılık yaklaşık %11,5 ile altın fiyatlarına ait görünmektedir. Hisse senedi fiyatları yaklaşık %8,4 ve dolar kuru yaklaşık %5 açıklayıcılığa sahiptir. Ancak sonuç olarak BTC fiyatının varyansının yaklaşık %75'lik bir kısmı hala kendisi tarafından açıklanmaktadır. Dolayısıyla BTC fiyatının bu sistemde dışsal olduğu düşünülebilir. Şekil 1'de gösterilen etki-tepki fonksiyonları BTC ile arasında nedensellik ilişkisi bulunan dolar, BİST100 ve altın fiyatlarına ilişkindir.

Şekil 1. BTC ile Dolar, BİST100 ve Altın Fiyatları Arasındaki İlişkilere İlişkin Etki-Tepki Fonksiyonu Analizi Sonuçları

Şekil 1'den takip edilebilen sonuçlar, BTC fiyatının, her ne kadar dolar kurundan BTC fiyatına doğru bir nedensellik olsa da dolar kuruna istikrarlı bir tepki vermediğini göstermektedir. Her ne kadar %95 güven aralığında tahmin edilen ve mavi renkli eğri ile gösterilen fonksiyon tepkisizliği ifade eden sıfır noktası etrafında dalgalanıyor olsa da kırmızı kesikli çizgi ile ifade edilen güven aralığının sınırlarındaki fonksiyon BTC'nin fiyatının dolar kurundaki bir birimlik pozitif şoka pozitif veya negatif yönde tepki gösterebileceğini ifade etmektedir. Sonuç olarak BTC fiyatının dolar kurundaki değişime nasıl tepki vereceği, varyans ayrıştırmasındaki BTC'nin fiyatının yüksek oranda dışsal olduğu sonucuyla da paralel bir şekilde, kendi fiyat dinamikleriyle açıklanabilmektedir. BTC fiyatının BİST100 endeksindeki pozitif bir şoka karşılık ise yaklaşık bir aylık pozitif olma ihtimali daha yüksek bir tepki vereceğini görülmektedir. Bir ihtimal borsadaki pozitif yönlü hareketlilik Türkiye'deki BTC yatırımcıları tarafından bir "al" işareti olarak yorumlanıyor olabilir. Son olarak BTC fiyatı altın fiyatındaki pozitif bir şok karşısında ise negatif olma ihtimali daha yüksek bir tepki vermektedir. Bu sonuç ise her ne kadar aralarında bir Eşbütünleşme ilişkisi olmasa bile altındaki yukarı yönlü fiyat hareketinin BTC yatırımcılarını altına yönlendiriyor olduğu, dolayısıyla altınla BTC arasında zaman zaman tek yönlü olmak üzere bir geçişkenlik olabileceği sonucu çıkarılabilir.

BTC ile Türkiye'deki fiyatı ile hisse senetleri, altın ve dolar piyasası arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmadığı, kısa dönemde de sadece diğer üç değişkenden BTC'nin fiyatına doğru çok da güçlü olmayan bir nedensellik ilişkisi olduğu bulgulanmıştır. Ancak salgın döneminde bu dinamiklerin değişmiş olabileceği düşünülebilir. Kripto paraların, insanlar tarafından kolay zengin olmanın bir aracı olarak düşünülmesi muhtemeldir. Salgın döneminde çoğu insanın işini kaybetmesi veya kısa çalışma ödeneği gibi desteklerden faydalanarak işini kaybetmese bile gelirlerinin ciddi oranda düşmesi sonucu kripto para piyasalarına yönelmiş olabileceği makul bir düşünce olabilir. Bu düşünce ile salgın sonrasındaki uzun ve kısa dönemli ilişkiler yine aynı değişkenler ile incelenmiştir. Ancak aylık olarak elde edilmiş olan seriler salgın sonrası yeterli gözlem sağlanmadığı için haftalık olarak ele alınmıştır.

3.2. Salgın Sonrası Dönem (Aralık 2019-Nisan 2021)

Salgın dönemini yansıması için veriler Çin tarafından ilk COVID-19 vakasının açıklandığı 2019 yılının Aralık ayının ilk gününden itibaren 25 Nisan 2021 haftasına kadar haftalık frekansta alınmıştır. Yine ilk olarak serilerin durağanlıkları Phillips-Perron Birim Kök Testiyle sınanmış ve sonuçlar Tablo 9'de sunulmuştur.

Tablo 9. Phillips-Perron Birim Kök Testi Sonuçları (Salgın Dönemi)

	Düzye		Birinci Fark	
	Trendli & Sabitli		Sabitli	
	Test İstatistiği	Kritik Değerler	Test İstatistiği	Kritik Değerler
Logaltin	-1.657781	-4.088713 -3.472558 -3.163450	-8.674909*	-3.524233 -2.902358 -2.588587
LogBİST100	-1.872856		-7.455726*	
LogBTC	-1.900991		-9.106827*	
LogDolar	-1.879985		-6.209475*	

Not: Bant Genişliği Newey-West otomatik seçim ile belirlenmiştir. Çekirdek işlemci Bartlett'tir. * Durağan serileri ifade eder.

Tablo 9'deki sonuçlara göre tüm değişkenler düzey değerleri itibarıyla birim kök içermekteyken birinci farkları alındığında birim kökten kurtulmaktadır. Dolayısıyla Johansen Eşbütünleşme testi, tüm değişkenler aynı düzeyde durağan olduğu için uygulanabilir. Johansen Eşbütünleşme analizi için gereken gecikme sayısı VAR modeli yardımıyla belirlenmiş ve sonuçlar Tablo 10'de sunulmuştur.

Tablo 10. Bilgi Kriterlerine Göre VAR Modeli için Uygun Gecikme Sayıları (Salgın Dönemi)

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	191.9995	NA	4.66e-08	-5.529397	-5.398838	-5.477665
1	508.6279	586.6938	6.75e-12	-14.37141	-13.71861*	-14.11275*
2	529.2889	35.85288	5.91e-12	-14.50850	-13.33346	-14.04291
3	549.7693	33.13006*	5.25e-12*	-14.64027*	-12.94300	-13.96776
4	557.7825	12.01980	6.80e-12	-14.40537	-12.18586	-13.52593
5	567.9397	14.04082	8.41e-12	-14.23352	-11.49178	-13.14716

Tablo 10'deki sonuçlara göre beş bilgi kriterinden üç tanesi üç gecikmeyi uygun gecikme uzunluğu olarak önermektedir. Dolayısıyla Johansen Eşbütünleşme analizi için kurulması gereken model üç gecikme ile kurulmuş ve sonuçlar Tablo 11'da sunulmuştur.

Tablo 11. Johansen Eşbütünleşme Testi Sonucu (Salgın Dönemi)

H ₀ Hipotezi	Trace Testi		En Büyük Karakteristik Kök Testi	
	Test İstatistiği	Kritik Değer (%5)	Test İstatistiği	Kritik Değer (%5)
Eş-Bütünleşik Denklemler Sayısı				
0	0.324201	49.43327	55.24578	0.1472
1	0.141547	22.00314	35.01090	0.5750
2	0.132640	11.31950	18.39771	0.3622
3	0.019219	1.358400	3.841466	0.2438

Not: EViews programı Johansen Eşbütünleşme testi için beş farklı model spesifikasyonu önermektedir. Uygun modelin seçimi için ise Log Likelihood, Akaike ve Schwarz bilgi kriterlerinden yararlanılabilmektedir. Yukarıda sonuçları sunulan model Akaike bilgi kriteri tarafından önerilen modeldir. Nitekim bilgi kriterlerinin önerdiği hiçbir spesifikasyonda Eşbütünleşme ilişkisine rastlanmamıştır.

Tablo 11'deki sonuçlara göre hem Trace hem de Max-Eigen istatistiklerine göre değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmamaktadır. Dolayısıyla 2013 yılından bugüne dek oluşmayan uzun dönemli ilişkinin salgın döneminde de oluşmadığı görülmektedir. Salgın döneminde oluşması muhtemel kısa dönemli ilişkiler yine VAR modeline dayalı Granger Nedensellik analizi ve varyans ayrıştırma ile etki-tepki fonksiyonları aracılığıyla araştırılacaktır. Bunun için yine ilk olarak serilerin durağan halleri ile bir VAR modeli kurulacak ve istikrar koşullarını sağladığı görülen VAR modeline dayalı olarak gerçekleştirilen analizler yorumlanacaktır. İlk olarak VAR modeli için ihtiyaç duyulan uygun gecikme sayısına ilişkin bilgi kriterlerinin önerdiği gecikme sayıları Tablo 12'da gösterilmiştir.

Tablo 12. VAR Modeli için Bilgi Kriterlerine Göre VAR(p) Modeli için Uygun Gecikme Sayıları (Salgın Dönemi)

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	474.2670	NA	9.41e-12	-14.03782	-13.90620*	-13.98574
1	506.7821	60.17720	5.75e-12*	-14.53081*	-13.87269	-14.27039*
2	522.2432	26.76846*	5.88e-12	-14.51472	-13.33011	-14.04597
3	533.8571	18.72084	6.79e-12	-14.38379	-12.67269	-13.70670
4	541.1857	10.93827	9.02e-12	-14.12495	-11.88735	-13.23952
5	555.0968	19.10182	1.00e-11	-14.06259	-11.29850	-12.96883

Tablo 12'deki sonuçlara bakıldığında beş bilgi kriterinden üçü bir gecikmeyi uygun gecikme olarak önermiştir. Ancak bir gecikme ile kurulan VAR modeli istikrar koşullarını sağlamadığı için istikrar koşulları sağlanana kadar gecikme eklenmiş ve beş gecikmeli modelin istikrar koşullarını sağladığı görülmüştür. Tablo 13 AR karakteristik polinomunun ters kök değerlerinin 1'den küçük olduğunu göstermektedir.

Tablo 13. AR Karakteristik Polinomunun Ters Kök Değerleri (Salgın Dönemi)

Kök	Modül
-0.903898	0.903898
0.715358 - 0.488466i	0.866219
0.715358 + 0.488466i	0.866219
0.071997 - 0.806273i	0.809481
0.071997 + 0.806273i	0.809481
0.794242	0.794242
-0.367975 - 0.691656i	0.783450
-0.367975 + 0.691656i	0.783450
-0.312578 - 0.700828i	0.767375
-0.312578 + 0.700828i	0.767375
0.424499 - 0.591900i	0.728385
0.424499 + 0.591900i	0.728385
-0.619098 - 0.356189i	0.714250
-0.619098 + 0.356189i	0.714250
0.592909 + 0.333483i	0.680259
0.592909 - 0.333483i	0.680259
0.002775 + 0.626971i	0.626977
0.002775 - 0.626971i	0.626977
-0.527801	0.527801
-0.090725	0.090725

Hata terimlerine ilişkin muhtemel otokorelasyonun varlığını sınavan LM Testi sonuçları Tablo 14'te sunulmuştur.

Tablo 14. LM Otokorelasyon Testi Sonuçları (Salgın Dönemi)

Gecikmeler	LM-Stat	Prob
1	17.14992	0.3760
2	17.47937	0.3553
3	22.33739	0.1326
4	8.004813	0.9487
5	15.05080	0.5209

Tablo 14'teki sonuçlar modelde otokorelasyon sorunu olmadığını göstermektedir. Son olarak hata terimlerinin varyansının sabit olduğunu gösteren White Testi sonucu elde edilen Chi2 test istatistiği 391.5281 ve istatistik değerine ilişkin olasılık değeri ise 0.6095 şeklindedir. Böylelikle istikrar koşullarını sağladığı görülen VAR modeline Granger Nedensellik Analizi sonuçları Tablo 15'te görülmektedir.

Tablo 15. Granger Nedensellik Analizi Sonuçları (Salgın Dönemi)

	Nedensellik	Ki-Kare İstatistiği	Olasılık
BTC → BİST100	Var	15.59582	0.0177
ALTIN → BİST100	Var	13.68954	0.0081

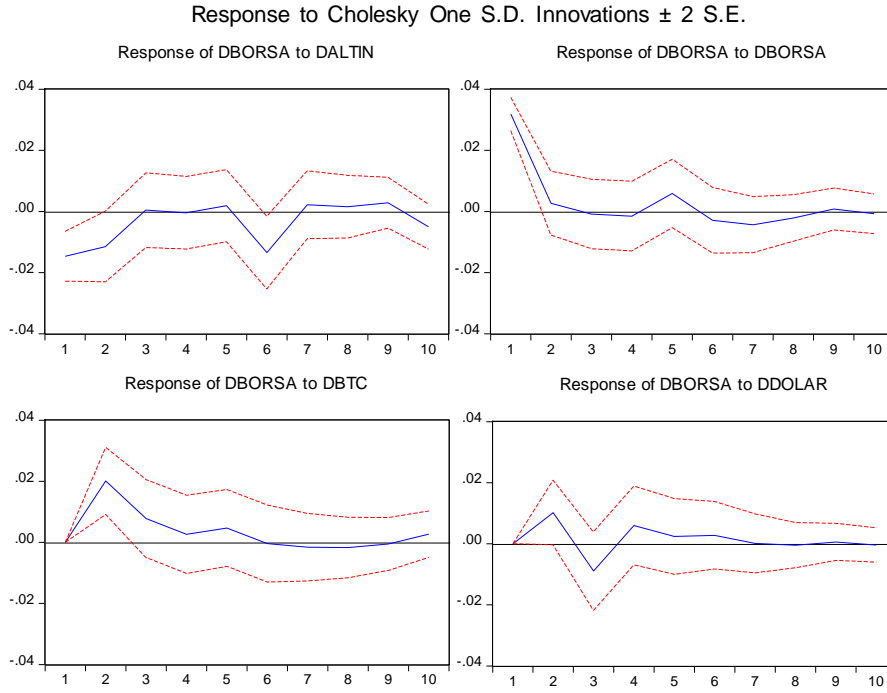
Tablo 15'teki sonuçlara göre BTC ve altın fiyatından BİST100'e doğru tek yönlü bir nedensellik bulgulanmıştır. Değişkenler arasındaki muhtemel diğer kombinasyonlarda ise bir nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır. Tüm gözlemleri kapsayan sonuçlarla salgın sonrası kapsayan sonuçlar arasında bir farklılık bulunmaktadır. Tüm gözlemleri kapsayan sonuçlara göre üç değişkenden de yani ABD doları, altın fiyatı ve BİST100 değerlerinden BTC fiyatına doğru bir nedensellik bulunmaktadır. Ancak salgın sonrası dönemde bu ilişki kısmen tersine dönmüş görünmektedir. ABD doları kuru ile BTC arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi gözlemlenmez iken BTC ve altın fiyatından BİST100'e doğru bir nedensellik ilişkisi ortaya çıkmaktadır. Bu nedensellik ilişkisinin kuvveti ile ilgili bilgi vermesi beklenen Varyans ayrıştırma sonuçları Tablo 16'de sunulmuştur.

Tablo 16. Varyans Ayrıştırma Analizi Sonuçları (Salgın Dönemi)

Dönem	Bağımlı Değişken: BİST100			
	ALTIN	BİST100	BTC	DOLAR
1	17.46992	82.53008	0.000000	0.000000
2	18.47256	54.49413	21.47172	5.561585
3	17.18982	50.71794	22.97283	9.119418
4	16.82479	49.72799	22.80548	10.64175
5	16.47152	49.81606	23.13400	10.57842
6	22.83454	45.96703	21.18397	10.01446
7	22.78371	46.25581	21.05696	9.903525
8	22.79075	46.25049	21.08726	9.871501
9	23.03888	46.09506	21.01752	9.848554
10	23.76747	45.48715	21.02551	9.719869

Tablo 16'deki sonuçlara göre BİST100 endeksinin varyansı yüksek sayılabilecek oranda altın ve BTC fiyatları tarafından açıklanmaktadır. BİST100'deki varyansın yaklaşık %23'ü altın fiyatları, yaklaşık %21'i BTC fiyatları tarafından açıklanmaktadır. ABD doları kuru ise yaklaşık %9'luk bir açıklayıcılığa sahiptir. Granger Nedensellik analizini destekleyen bu sonuçlardan sonra nedenselliğin yönünü belirleyebilmek üzere etki-tepki fonksiyonu analizi yapılmış ve sonuçlar sunulmuştur.

Şekil 2. BİST100 ile Dolar, BTC ve Altın Fiyatları Arasındaki İlişkilere İlişkin Etki-Tepki Fonksiyonu Analizi Sonuçları (Salgın Dönemi)

Şekil 2’de görülmekte olan sonuçlara göre BİST100 endeksi altın fiyatındaki pozitif bir şoka yaklaşık iki hafta boyunca negatif yönde hareket ederek karşılık vermektedir. BTC fiyatındaki pozitif bir şoka ise yine yaklaşık iki hafta boyunca pozitif yönde hareket ederek karşılık vermektedir. Bu sonuç altının ve BTC’nin fiyatlarındaki bir artışın hisse senedi piyasasından bu piyasalara bir geçişi tetiklediği şeklinde yorumlanabilir. BİST100 endeksi ABD dolarındaki pozitif bir şoka ise pozitif yönde olma ihtimali yüksek olan bir hareketle karşılık vermektedir.

4. Sonuç

Bu çalışma kripto para piyasalarının Türkiye’de hisse senedi piyasaları ve geleneksel bir yatırım aracı olarak görülen altın piyasası ile bütünleşip bütünleşmediğini araştırmayı amaçlamıştır. Ayrıca muhtemel bütünleşme ilişkisinin COVID19 salgınıyla birlikte değişmiş olabileceği ihtimalinden hareketle ele alınan Mayıs 2013-Nisan 2021 dönemini, Aralık 2019-Nisan 2021 alt dönemi itibarıyla de analiz etmiştir. Ulaşılan sonuçlar her iki dönemde de değişkenler arasında bir eşbütünleşme ilişkisi bulunmadığı yönündedir. Çalışmada ele alınan değişkenler uzun dönemde birlikte hareket etmiyor, başka bir deyişle uzun dönemde bir durağan durum dengesine sahip görünmüyorlardır. Bu sonuçlar Kuzu ve Çelik, 2020 ve İşcan, 2020 ile örtüşmektedir. Kısa dönem analizlerine bakıldığında ise ABD doları kuru, BİST100 endeksi ve altın fiyatlarından BTC fiyatlarına doğru bir nedensellik gözlemlenirken, salgın dönemini ifade eden alt dönem itibarıyla nedensellik ilişkilerine bakıldığında nedensellik ilişkisinin yönü değişmiş görünmektedir. Nitekim Avşarlıgil 2020 de COVID19 salgınıyla kısa dönem dinamiklerinin değiştiğini bulgulamıştır. Buna göre BTC fiyatları ve altın fiyatlarından BİST100 endeksine doğru bir nedensellik bulgulanmaktadır. Dolayısıyla ilgili değişkenler arasında kısa dönemde değişen ve dinamik ilişkiler gözlemlenebilirken uzun dönemde öngörülebilir bir ilişki görülmemektedir. Buradan hareketle Bitcoin özelinde kripto para piyasasının Türkiye’de hala diğer piyasalarla çok entegre olmamış, kendi dinamikleri içinde hareket eden bir piyasa olduğu sonucuna ulaşılabilir. Bu sonuç ise kendine has dinamiklerle hareket eden bu piyasada işlem yapan aktörlerin son derece dikkatli ve temkinli olmaları gerektiği yönündeki bir tavsiyeyi desteklemektedir.

Kaynakça

- Akkuş, H. T., & Çelik, İ. (2020). Modeling, Forecasting the Cryptocurrency Market Volatility and Value at Risk Dynamics of Bitcoin. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 22(2), 296-312.
- Akyüz, H. E. (2018). Vektör Otoregresyon (VAR) Modeli ile İklimsel Değişkenlerin İstatistiksel Analizi. *Uluslararası Mühendislik Araştırma ve Geliştirme Dergisi*, 10(2), 183-192.
- Avşarlıgil, N. (2020). Covid-19 Salgınının Bitcoin ve Diğer Finansal Piyasalar ile İlişkisi Üzerine Bir İnceleme. *Alanya Akademik Bakış Dergisi*, 4(3), 665-682.
- Bulut, E., & Akbulut Bekar, S. (2020). Yatırımcı İrrasyonalitesi Bağlamında Kripto Para Piyasası. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*(652), 65-89.
- Burggraf, T., Huynh, T. L., Rudolf, M., & Wang, M. (2020). Do FEARS drive Bitcoin? Review of Behavioral Finance. doi:<https://doi.org/10.1108/RBF-11-2019-0161>
- Çağlar, B., & Yavuz, U. (2021). Finansal Haberlerin Bitcoin Fiyatlarına Etkisinin Yapay Sinir Ağları İle Analizi. *Bilişim Teknolojileri Dergisi*, 14(1), 65-78.
- Çılgin, C., Ünal, C., Alıcı, S., Akkol, E., & Gökşen, Y. (2020). Metin Sınıflandırmada Yapay Sinir Ağları ile Bitcoin Fiyatları ve Sosyal Medyadaki Beklentilerin Analizi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Dergisi*, 4(1), 106-126.
- DHA. (2021, Nisan 15). Demirören Haber Ajansı. Haziran 27, 2021 tarihinde www.dha.com.tr: <https://www.dha.com.tr/ekonomi/bitcoinde-yeni-zirve-6486310-dolar/haber-1821357> adresinden alındı
- Dulupçu, M. A., Yiyit, M., & Genç, A. G. (2017). Dijital Ekonominin Yükselen Yüzü: Bitcoin'in Değeri ile Bilinirliği Arasındaki İlişkinin Analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(Kayfor15 Özel Sayısı), 2241-2258.
- Eroğlu, E. (2020). Covid-19'un Ekonomik Etkilerinin ve Pandemiyle Mücadele Sürecinde Alınan Ekonomik Tedbirlerin Değerlendirilmesi. *International Journal of Public Finance*, 5(2), 211-236.
- Evcı, S. (2020). Bitcoin Piyasasında Haftanın Günü Anomalisi. *Alanya Akademik Bakış Dergisi*, 4(1), 53-61.
- Ge, Z., & Zhou, C. (2019). Bitcoin Price Trends and Influencing Factors. 2019 International Conference on Humanities, Management Engineering and Education Technology (HMEET 2019), (s. 122-128). Qingdao, China.
- Güleç, Ö. F., Çevik, E., & Bahadır, N. (2018). Bitcoin ile Finansal Göstergeler Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(2), 18-37.
- Güleç, T. C., & Aktaş, H. (2019). Kripto Para Birimi Piyasalarında Etkinliğin Uzun Hafıza ve Değişen Varyans Özelliklerinin Testi Yoluyla Analizi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 14(2), 491-510.
- Gürsoy, S., & Tunçel, M. B. (2020). Kripto Paralar ve Finansal Piyasalar Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Bitcoin ve Seçili Pay Piyasaları Arasında Yapılmış Nedensellik Analizi (2010-2020). *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 55(4), 2126-2142.
- İşcan, H. (2020). Bitcoin ile Finansal Makro Değişkenler Arasındaki İlişki: Türkiye Üzerine Bir Var Analizi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(8), 107-118.
- Kandemir, T., Sezerli, G., & Kılınç, M. (2018). Kripto Paraların Fiyatındaki Dalgalanmalara Etki Eden Faktörler: Hayes Process Makrosu ile Bitcoin Üzerine Bir Analiz. *Uluslararası Katılımlı 22. Finans Sempozyumu*, (s. 817-836). Mersin.
- Kartal, C. (2020). Bitcoin Fiyatlarının K-Star Algoritması İle Modellenmesi. *BMIJ*, 8(1), 213-231.
- Kaya, U., Akba, F., Medeni, İ. T., & Medeni, T. D. (2020). Covid-19 Öncesi ve Sonrasındaki Bitcoin Fiyat Değişimlerinin Makine Öğrenmesi, Zaman Serileri Analizi ve Derin Öğrenme Yöntemleriyle Değerlendirilmesi. *Bilişim Teknolojileri Dergisi*, 13(3), 341-355.

- Keçeci, N. F. (2020). Dört Büyük Kripto Paranın Piyasa Riskinde COVID-19 Pandemi Etkisi. *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi*(5 (Özel Sayı)), 206-224.
- Klein, T., Thu, H. P., & Walther, T. (2018). Bitcoin is not the New Gold { A Comparison of Volatility, Correlation, and Portfolio Performance. *International Review of Financial Analysis*(59), 105-116.
- Kocabıyık, T. (2016). Johansen Eşbütünlük Testinde Karar Aşamalarının Analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(CİEP Özel Sayısı), 40-50.
- Koçoğlu, Ş., Çevik, Y. E., & Tanrıöven, C. (2016). Bitcoin Piyasalarının Etkinliği, Likiditesi ve Oynaklığı. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 77-97.
- Kutlar, A. (2017). Adım Adım EViews ile Uygulamalı Çok Denklemli Zaman Serileri. *Kocaeli: Umuttepe Yayınları*.
- Kuzu, S., & Çelik, İ. E. (2020). Bitcoin Alternatif Yatırım Aracı ya da Hedge Enstrümanı Olarak Düşünülebilir mi? *Anemon Muş Alparlan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), 603-613.
- Malik, S. (2020). Driver os Bitcoin Prices: An Empirical Analysis of India. *Journal of Critical Reviews*, 7(4), 1252-1258.
- Marr, B. (2017, Aralık 6). Forbes. Mayıs 27, 2021 tarihinde forbes.com: <https://www.forbes.com/sites/bernardmarr/2017/12/06/a-short-history-of-bitcoin-and-crypto-currency-everyone-should-read/?sh=39f96ac73f27> adresinden alındı
- Polat, M., & Tuncel, F. B. (2020). Borsa İstanbul ve Kripto Paralar Arasında Saklı Eşbütünlük İlişkisi . *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar* (654), 119-137.
- Sel, A. (2020). Pandemi Sürecinde Altın Fiyatları ile Kripto Para İlişkisinin Makine Öğrenme Metotları ile İncelenmesi. *İstatistik ve Uygulamalı Bilimler Dergisi*, 1(2), 85-98.
- Sel, A., Zengin, N., & Yıldız, Z. (2020). Alternatif Yatırım Araçları ile Bitcoin Fiyatları Arasındaki İlişkinin Yapay Sinir Ağları ile Tahmini. *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21(2), 157-169.
- Semirkas, M. C. (2020). Google Aramaları ile Bitcoin Fiyatı Arasındaki İlişkinin Tespiti. *PressAcademia Procedia*, 11(1), 67-72.
- Soyaslan, E. (2020). Bitcoin Fiyatları ile BİST 100, BİST Banka ve BİST Teknoloji Endeksi Arasındaki İlişkinin Analizi. *Fiscaoeconomia*, 4(3), 628-640.
- Söylemez, Y. (2020). Genelleştirilmiş Otoresif Koşullu Değişen Varyans Modelleri İle Bitcoin Volatilitésinin Analizi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12(2), 1322-1333.
- Şahin, E. E. (2020). Bitcoin Fiyatına Etki Eden Faktörlerin MARS Metodu ile Belirlenmesi. *Uluslararası Ekonomi, İşletme ve Politika Dergisi*, 4(1), 171-184.
- Şahin, E. E. (2020). Kripto Para Fiyatlarında Balon Varlığının Tespiti: Bitcoin, IOTA ve Ripple Örneği. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(43), 62-69.
- Şahin, E. E., & Özkan, O. (2018). Asimetrik Volatilitésinin Tahmini: Kripto Para Bitcoin Uygulaması. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(2), 240-247.
- The Relationship between Stock Returns, Bitcoin Returns, and Risk Aversion: Evidence from a Multivariate GARCH Model. (2021). *Sosyoekonomi*, 29(47), 107-118.
- Topaloğlu, E. E. (2019). Kripto Para Bitcoin ve Döviz Kurları İlişkisi: Yapısal Kırılmalı Eşbütünlük ve Nedensellik Analizi. *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(2), 367-382.
- Tunçel, M. B., & Gürsoy, S. (2020). korku Endeksi (VIX), Bitcoin Fiyatları ve BİST100 Endeksi Arasındaki Nedensellik İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Uygulama. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(76), 1999-2011.
- Yağmur, A., & Mangır, F. (2020). Bitcoin Piyasasında Rassal Yürüyüş Hipotezi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 18(2), 161-175.
- Yavuz, U., Özen, Ü., Taş, K., & Çağlar, B. (2020). Yapay Sinir Ağları ile Blockchain Verilerine Dayalı Bitcoin Fiyat Tahmini. *Bilişim Sistemleri ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 1-9.

- Yermack, D. (2014). Is Bitcoin a Real Currency? An economic appraisal. National Bureau of Economic Research, Inc. https://www.nber.org/system/files/working_papers/w19747/w19747.pdf adresinden alındı
- Yıldırım, H. (2018). Günlük Bitcoin ile Altın Fiyatları Arasındaki İlişkinin Test Edilmesi: 2012 – 2013 Yılları Arası Johansen Eşbütünleşme Testi. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 7(4), 2328-2343.
- Yılmaz, F., & Akkaya, G. C. (2020). Kripto Para Piyasalarında Etkinlik; Haftanın Günü Etkisi: Bitcoin ve Litecoin Örneği. Girişimcilik İnovasyon ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi, 4(8), 166-178.